

МІНІСТЕРСТВО АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ТА
ПРОДОВОЛЬСТВА УКРАЇНИ

ЖИТОМИРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
АГРОЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

В. І. Ткачук
О. А. Прокопчук
М. І. Яремова

**ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА
ТА СТІЙКІСТЬ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ
ПІДПРИЄМСТВ**

Монографія

Житомир
Видавництво «Волинь»
2013

УДК 338.43:65.012.8:631.11

ББК 65.9(2)32

T48

Рецензенти:

В.К. Данилко – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки Житомирського державного технологічного університету;

Т.О. Зінчук – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності Житомирського національного агроекологічного університету.

Друкується за рішенням вченої ради Житомирського національного агроекологічного університету
(протокол № 4 від 26 грудня 2012 р.).

Ткачук В.І.

T48 Економічна безпека та стійкість сільськогосподарських підприємств : монографія / В.І. Ткачук, О.А. Прокопчук, М.І. Яремова. – Житомир : «Видавництво «Волинь», 2013. – 276 с. ISBN 978-966-690-165-4

Досліджено теоретичні, методологічні та практичні аспекти економічної безпеки та стійкості сільськогосподарських підприємств. Уточнено зміст поняття, функціональні складові та визначальні чинники економічної безпеки та стійкості сільськогосподарських підприємств. Запропоновано авторську методiku їх оцінки на основі узагальнення існуючих підходів щодо проблеми дослідження. Розроблено програмне забезпечення, за допомогою якого здійснено моніторинг економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств Житомирської області. На основі виявлених проблем та стримуючих чинників економічної безпеки та стійкості сільськогосподарських підприємств визначено стратегічні орієнтири їх зміцнення. Для виявлення резервів підвищення рівня економічної безпеки та стійкості підприємств запропоновано оптимізацію їх складових із використанням методів лінійного та стохастичного моделювання.

УДК 338.43:65.012.8:631.11

© Ткачук В.І., текст 2012

© Прокопчук О.А., текст 2012

© Яремова М.І., текст 2012

ISBN 978-966-690-165-4 © ПП «Видавництво «Волинь», видання 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ	
1.1. Категоріальний апарат економічної безпеки підприємств.....	8
1.2. Чинники формування економічної безпеки підприємств.....	21
1.3. Методологічні засади оцінки економічної безпеки підприємств.....	28
Розділ 2 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЕКОНОМІЧНОЇ СТІЙКОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ	
2.1. Теоретико-методологічна сутність економічної стійкості підприємства.....	45
2.2. Концептуальні підходи до забезпечення економічної стійкості сільськогосподарських підприємств.....	65
2.3. Методологічні засади оцінки економічної стійкості підприємств.....	72
Розділ 3 ОЦІНКА ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА СТІЙКОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ	
3.1. Сучасний стан розвитку сільськогосподарських підприємств.....	85
3.2. Оцінка економічної безпеки сільськогосподарських підприємств.....	104
3.3. Сучасний рівень економічної стійкості сільськогосподарських підприємств.....	129

3.4. Проблеми формування економічної безпеки та стійкості сільськогосподарських підприємств.....	146
<i>Розділ 4 ПЕРСПЕКТИВИ ЗМІЦНЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА СТІЙКОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ</i>	
4.1. Інституційна підтримка процесу формування економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств.....	158
4.2. Інформаційне забезпечення економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств.....	172
4.3. Управління процесом формування і зміцнення економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств.....	186
4.4. Інтеграційні процеси як засіб підвищення економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств.....	207
4.5. Оптимізація рівня функціональних складових економічної безпеки та стійкості сільськогосподарських підприємств.....	218
<i>ПІСЛЯМОВА</i>	233
<i>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ</i>	237
<i>ДОДАТКИ</i>	274

ПЕРЕДМОВА

Умови транзитивності економіки України визначають необхідність перегляду критеріїв ефективності функціонування підприємницьких структур стосовно дотримання ними принципів стійкого розвитку. Означена проблема є особливо актуальною для сільськогосподарських підприємств, специфіка діяльності яких ідентифікує потребу налагодження механізму подвійної адаптації до ринкових та природно-кліматичних умов. До того ж, макроекономічне середовище з огляду на нестабільність аграрної політики характеризується високим ступенем невизначеності, а, отже, забезпечення стійкого розвитку підприємств у галузі сільського господарства особливо потребує стратегічних засад планування діяльності на перспективу. За таких умов індикатором спроможності підприємств адаптуватися до зовнішніх мінливих чинників виступатиме рівень економічної безпеки і стійкості як здатності ефективно використовувати підприємницький та виробничий потенціал.

Економічна стійкість та безпека підприємств є взаємопов'язаними та взаємообумовлюючими характеристиками їх діяльності. Це пояснюється тим фактом, що безпека підприємств є одним з детермінантів їх економічної стійкості, тоді як стійкість функціонування відображає рівень розвитку їх потенціалу, що є основою для формування та зміцнення економічної стійкості. Саме тому підґрунтям для ефективного функціонування та розвитку підприємств є одночасне формування обох вищезазначених характеристик. Однак, наявність ряду невирішених проблем, зокрема виснаженість ресурсного потенціалу та брак фінансово-інформаційної підтримки, низький рівень кваліфікації управлінського персоналу не дозволяють

більшості сільгосп підприємств самостійно підтримувати економічну безпеку і стійкість. Створення належних умов для реалізації процесу формування їх безпеки і стійкості зумовлює необхідність розробки науково обґрунтованих концептуальних підходів, імплементація яких посилить здатність підприємств підтримувати у довгостроковій перспективі оптимальну збалансованість економічної ефективності, екологічної безпеки та соціальної справедливості. З огляду на це, системного дослідження потребують теоретичні та прикладні засади процесу формування економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств як запоруки та фундаментальної основи їх розвитку у мінливому ринковому середовищі.

Концептуальні підходи до вирішення проблеми забезпечення економічної стійкості сільськогосподарських підприємств викладені в працях Т. Бердникової, Л. Борисоглібської, І. Гончар, Н. Давиденко, І. Демидова, Т. Керанчук, М. Крейніної, В. Крохмалю, Л. Ляха, С. Михайлова, О. Мороз, Є. Ніколаєва, О. Онищенко, С. Плєснєєвої, Г. Саєнко, Н. Соловійової, В. Соченко, В. Ткачука, О. Чайковської, В. Шевцова, О. Шубравської та ін.

Дослідженню перспективних напрямів формування та зміцнення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств присвячені наукові праці Л. Абалкіна, О. Ареф'євої, Т. Васильців, О. Грунін, Л. Донець, М. Єрмошенко, Т. Іванюти, С. Ільяшенко, О. Кириченко, Д. Ковальова, Г. Козаченко, Т. Кузенко, Н. Лоханової, О. Ляшенко, Є. Олейникової, І. Плетнікової, Н. Подлужної, В. Пономарьова, В. Сенчагової, Т. Сухорукової, В. Тамбовцева, А. Турило, В. Шликова, В. Ярочкіна та ін. Проте залишається коло невисвітлених питань. Зокрема, недостатньо вивченими є сутність та складові, шляхи

забезпечення та підтримки економічної безпеки і стійкості підприємств у теоретичному і прикладному аспектах, відсутні загально визнані методики оцінки рівня економічної безпеки і стійкості підприємств у цілому та з урахуванням особливостей сільськогосподарського виробництва зокрема.

В представлений роботі викладено теоретичні, методичні та практичні аспекти формування економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств. Уточнено сутність та основні функціональні складові економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств. Систематизовано чинники, що визначають їх рівень у сучасних умовах. На основі узагальнення теоретичних аспектів проблеми дослідження запропоновано авторську методику комплексної оцінки економічної безпеки і стійкості, за допомогою яких було проведено аналіз їх сучасного рівня у сільськогосподарських підприємствах Житомирської області. Обґрунтовано особливості функціонування та інструменти механізму формування та зміцнення економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств у сучасних умовах.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

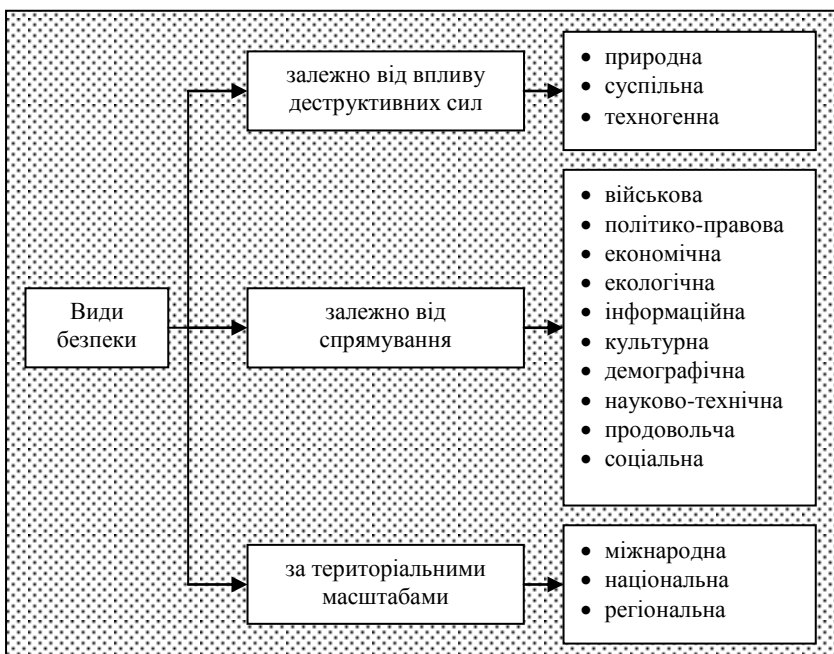
1.1. Категоріальний апарат економічної безпеки підприємств

Поняття «безпека» є загальноісторичним та загальносоціальним і має визначальне значення для існування як особистості, так і соціальних спільнот будь-якого рівня. Встановлено, що потреба у безпеці належить до першочергових, основних мотивів діяльності [44, с.10]. Поняття «безпека» почали використовувати ще в XVII ст. Вона означала відсутність небезпеки, збереженість та надійність. У 40-50 рр. XX ст. теорія класичного реалізму стала підґрунтям парадигми національної безпеки, появи терміну «національні інтереси», з'явився погляд на забезпечення безпеки держави шляхом захисту її національних інтересів. У 60-х рр. XX ст. науковці визнали, що окрім держав на міжнародній арені існують інші впливові суб'єкти, діяльність яких відіграє важливу роль у забезпеченні регіональної та міжнародної безпеки. Використання ідей марксизму у 70-х рр. XX ст. стало підґрунтям виникнення глобальної безпеки, забезпечення якої спиралося на експлуатацію слабких держав сильними шляхом контролю над корисними ресурсами. За часи соціального конструктивізму у 90-х рр. XX ст. з'явилася універсальна безпека. Її прихильники почали ставити питання про природу безпеки в світі, поглиблення досліджень у галузі безпеки, започаткували появу терміну «безпека людини» та висунули ідеї про те, що думки

громадян країни про безпеку можуть не збігатися з думками державотворців [145, с. 210].

Згідно тлумачного словника за редакцією А. Грицанова поняття «безпека» відображає стан захищеності від несприятливих, небажаних і шкідливих для нормального функціонування тієї чи іншої системи, її прогресивного розвитку загроз та їх можливих наслідків [169]. Термін «безпека» широко вживається практично в усіх життєво важливих сферах людської діяльності. Існує значна кількість критеріальних ознак виокремлення тих чи інших видів безпеки (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Класифікаційні ознаки безпеки

Особливе місце серед них належить економічній безпеці, оскільки із нею прямо пов'язані процеси

формування та розвитку економічних систем. Вперше в Україні на законодавчому рівні проблема економічної безпеки розглядалася після розпаду СРСР, коли утворилися нові незалежні держави, які в 1990-тих рр. XX ст. були не здатними захищати свої інтереси. Важливим правовим актом, який визначає політику у сфері забезпечення економічної безпеки держави, є «Концепція (основа державної політики) національної безпеки України», що затверджена Верховною Радою України 16 січня 1997 р. [212]. У даній концепції визначено сутність поняття «національна безпека», виявлено її об'єкти та принципи забезпечення, виділено пріоритетні національні інтереси країни, ідентифіковано основні загрози національній безпеці та обґрунтовано напрями державної політики національної безпеки України.

Початковим етапом розробки науково-теоретичних основ вирішення проблем національної безпеки, у тому числі економічної безпеки держави, був Указ Президента України та Закон України «Про Раду національної безпеки України» від 5 березня 1998 р., в якому визначено правові організації та діяльність Ради національної безпеки і оборони України, її склад, структуру та функції [216]. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. містить основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності [213]. Подано визначення термінів «національна безпека», «національні інтереси», «загрози національній безпеці»; визначено правову основу національної безпеки, її об'єкти, суб'єкти, функції та принципи; удосконалено основні напрями державної політики з питань національної безпеки. Ґрунтовніше стратегічні цілі, завдання, механізми забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави висвітлено у «Стратегії національної

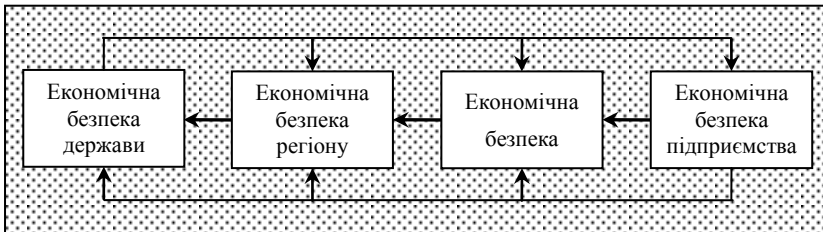
безпеки України» від 2 лютого 2007 р., в яких зазначено, що розвиток країни вимагає її визначеності у стратегічних пріоритетах і цілях, які відповідають сучасним загрозам [218]. Визначено принципи, пріоритетні цілі, завдання та механізми забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави від зовнішніх та внутрішніх загроз; конкретизовано засади політики держави у сфері національної безпеки.

Над питаннями економічної безпеки працює Національний інститут стратегічних досліджень та Національний інститут українсько-російських відносин, які підпорядковані Раді національної безпеки і оборони України. Наказом Міністерства економіки України від 2 березня 2007 р. «Про затвердження методики розрахунку рівня економічної безпеки України» визначено специфічний понятійний апарат, у якому термін «економічна безпека» визначається як такий стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз і здатний задовольняти потреби особи, суспільства та держави; розроблено методику розрахунку рівня економічної безпеки України [208].

Загальновідомо, що економічна безпека проявляється як на рівні держави, так і на рівні регіону, галузі й окремого підприємства. Ієрархічну структуру економічної безпеки можна представити як систему, що включає підсистеми, які мають комплементарний характер взаємозв'язку (рис. 1.2).

Спостерігається пряма залежність між рівнем розвитку національної економіки та економічної безпеки країни загалом. Запорукою економічної безпеки держави є формування економічної безпеки на рівні кожного регіону та галузі, що має на меті забезпечення захисту особистості й окремих соціальних груп від небезпек і підтримка їх економічної стійкості. Отже, економічна безпека підсистем нижчого рівня ієрархії є необхідною умовою для її

забезпечення у системах вищого рівня. Тобто, національна економіка не зможе набути ознак стабільності за умови низького рівня економічної безпеки елементів мікрорівня. Це означає, що економічна безпека підприємства є базовим елементом захисту національної економіки та забезпечення високого рівня економічної безпеки держави в цілому.

Рис. 1.2. Ієрархічна структура економічної безпеки

Термін «економічна безпека підприємства» часто ототожнюється із захистом інформації [303, с. 6]. Однак, це поняття значно ширше (табл. 1.1).

Прихильники правового підходу зміст досліджуваного поняття пов'язують із захистом інтересів підприємства від нечесної конкуренції, некомпетентних рішень, недосконалих законів [161; 294]. Однак, у наведеному визначенні, на нашу думку, недостатньо конкретизовані економічні аспекти безпеки суб'єктів господарювання. Конкурентний підхід виділяє наявність конкурентних переваг та їх відповідність стратегічним цілям підприємства [20]. Інші автори підкреслюють визначальний вплив зовнішнього середовища на економічну безпеку підприємств [113, с. 48; 119, с. 87; 205, с. 8].

Найбільш поширеним підходом є ресурсно-функціональний. Його прихильники вважають, що економічна безпека являє собою ефективну діяльність підприємства, що є основною передумовою його стійкого розвитку [170, с. 138; 111, с. 6; 85, с. 16; 44].

Таблиця 1.1

**Основні підходи до визначення поняття
«економічна безпека підприємства»**

Підхід	Автор	Трактування
Правовий	Мочерний С. Шликов В.	Стан захищеності інтересів підприємства від нечесної конкуренції, некомпетентних рішень, недосконалих законів та здатність протистояти цим загрозам і реалізувати цілі [161]
Конкурентний	Белокуров В. Гаврилова О. Раздина Є.	Наявність конкурентних переваг, зумовлених відповідністю матеріального, фінансового, кадрового, техніко-технологічного потенціалів і організаційної структури підприємства його стратегічним цілям і завданням [20]
Захист від негативних впливів зовнішнього середовища	Ковальов Д. Сухорукова Т.	Захищеність діяльності підприємства від негативних впливів зовнішнього середовища, а також здатність швидко усунути загрози чи пристосуватися до умов, котрі не позначаються негативно на його діяльності [113]
Захист економічних інтересів	Козаченко Г. Пономарьов В. Ляшенко О.	Міра гармонізації в часі і просторі інтересів підприємства з інтересами пов'язаних з ним суб'єктів навколишнього середовища, які діють поза межами підприємства [119]
Ресурсно-функціональний	Олейнікова Є. Кірієнко А. Кузенко Т. Ілляшенко О.	Стан найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів для подолання загроз і забезпечення стабільного функціонування підприємства [170]

У зарубіжній літературі науку про економічну безпеку підприємства називають екосекент (від «*ecosecent*» – *economic security of enterprise*) і визначають як економічний стан підприємства, сталий по відношенню до внутрішніх і зовнішніх змін фінансово-господарської діяльності, не пов'язаний з форс-мажорними обставинами. Згідно цього визначення, економічна безпека підприємства передбачає незмінність стосовно зовнішніх та внутрішніх факторів, тоді як у даному випадку краще говорити не про сталість, а про стійкість [184].

Останнім часом поняття «економічна безпека підприємства» розглядається як система створення механізму мобілізації й оптимального управління корпоративними ресурсами підприємства з метою максимально ефективного їх використання та забезпечення стійкого функціонування, його активної протидії будь-яким негативним впливам на свою економічну безпеку [94]. Таке розуміння показує, що підприємства, знаходячись в умовах непередбачуваності приймають ризикові рішення та прагнуть запобігти, послабити існуючі загрози і досягти поставлених цілей.

Отже, кожен із наведених підходів тлумачення поняття «Економічна безпека» має свої переваги та недоліки і, тому, потребує конкретизації шляхом врахування галузевих особливостей об'єкту дослідження. Уваги заслуговує галузь сільського господарства, оскільки від рівня її розвитку залежить, передусім, забезпечення продовольчої безпеки держави, ефективне функціонування переробної промисловості, поповнення державного бюджету валютними надходженням від реалізації сільськогосподарської продукції на світовому ринку тощо.

Сільськогосподарські підприємства змушені функціонувати в умовах непередбачуваності та невизначеності. Насамперед, це зумовлено нестабільністю

інфраструктури аграрних ринків, диспаритетом цін, залежністю виробництва від природних умов, що робить його ризиковим. Також істотними характеристиками діяльності виробників продукції є обмеженість землі як основного фактора виробництва, сезонний характер виробництва. Все це обумовлює необхідність формування економічної безпеки сільськогосподарських підприємств. Враховуючи вищезазначене, поняття «економічна безпека сільськогосподарського підприємства» пропонується розглядати як такий стан підприємства, що характеризується стійкістю до внутрішніх і зовнішніх загроз, їх здатністю забезпечувати реалізацію власних економічних інтересів, ефективно функціонувати та розвиватися в умовах невизначеності та господарських ризиків.

Керівництву підприємства необхідно ефективно управляти ресурсами для забезпечення певного резерву стійкості та адекватної реакції на зміни внутрішнього та зовнішнього середовища [265]. Однак, джерелами деструктивних впливів на економічну безпеку є дії окремих суб'єктів господарювання (органів державної влади, конкурентів, постачальників, посередники, фінансово-кредитних установ та ін.); збіг об'єктивних обставин (стан фінансової кон'юнктури на ринку даного підприємства, наукові відкриття та технологічні розробки, несприятливі кліматичні умови, форс-мажорні обставини тощо). Тому, зміцнення економічної безпеки підприємства також потребує розробки адекватного інструментарію впливу на вищезгадані зовнішні та внутрішні чинники.

Основною метою формування економічної безпеки сільськогосподарських підприємств є реалізація їх інтересів, забезпечення ефективного функціонування та високого потенціалу на перспективу. Суб'єктами економічної безпеки підприємств є ті особи, підрозділи, що займаються

забезпеченням її належного рівня. Об'єктами економічної безпеки сільськогосподарських підприємств є види діяльності підприємства (виробнича, збутова) та його ресурси (фінансові, кадрові, земельні, матеріально-технічні).

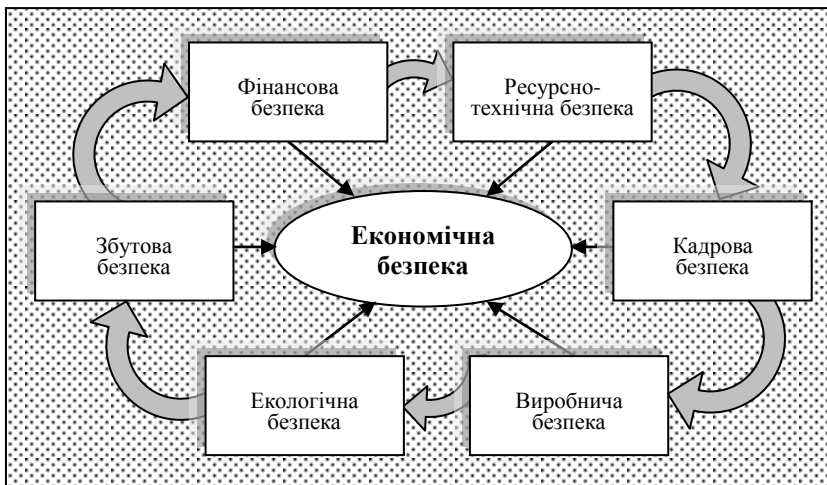
Необхідність зміцнення рівня безпеки сільськогосподарських підприємств обумовлюється такими основними завданнями: ідентифікація загроз безпеці; усунення загроз, яким підприємство не може протистояти; проектування можливих загроз та заходів щодо їх запобігання; адекватне та вчасне реагування на зміни зовнішнього та внутрішнього середовища.

Функціональні складові економічної безпеки на різних рівнях економіки є різними. Зокрема, на державному рівні виділяють силову (спроможність диктувати умови на міжнародному рівні), екологічну (пріоритетність концепції сталого розвитку), науково-технологічну (сировинний придаток країни), політико-правова (формування правових механізмів). Основними складовими на регіональному рівні є соціальна, науково-технологічна, екологічна, фінансова, правова [68, с. 76].

У сучасній економічній літературі існує різна класифікація складових економічної безпеки, які різняться критеріями розподілу. Так, С. Покропивний пропонує виділяти фінансову, інтелектуальну й кадрову, техніко-технологічну, політико-правову, інформаційну, екологічну та силову складові [71, с. 404]. Окрім зазначених складових професор С. Ільяшенко додає ринкову та інтерфейсну [90].

Спираючись на результати дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців, розроблено власну класифікацію, що відображає специфіку діяльності сільськогосподарських підприємств (рис.1.3).

Рис. 1.3. Складові економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

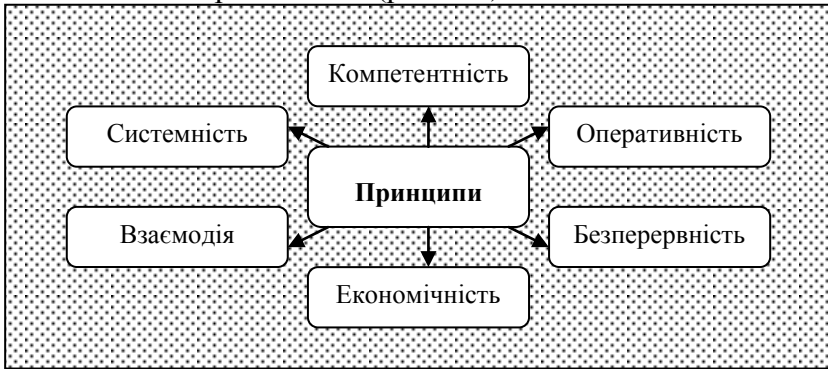
Найважливішим компонентом економічної безпеки суб'єктів господарювання є фінансова складова, яку слід розглядати як матеріальну основу всіх інших складових. Фінансові результати та фінансовий стан підприємства характеризують його спроможність пристосуватися до змін зовнішнього середовища та адаптуватись до існуючого ринкового механізму.

Поточний рівень забезпечення економічної безпеки за фінансовою складовою оцінюється на підставі аналізу і оцінювання результатів здійснення фінансово-господарської діяльності підприємства та відображає забезпеченість підприємства власними фінансовими ресурсами. Кадрова складова визначається, насамперед, наявним професійним складом персоналу, ефективністю його роботи та вмінням запобігати загрозам економічній безпеці суб'єктів господарювання. Ресурсно-технічне забезпечення підприємства визначається рівнем забезпеченості сировиною, матеріалами, технікою, а також

ефективністю їх використання. Виробнича безпека відповідає за налагодженість технологічного процесу, його безперервність та ефективність. Серед її елементів ключову роль відіграє обсяг капіталовкладень, які є базою розширеного відтворення та розвитку підприємства у майбутньому, а також впровадження різноманітних проектів на інноваційній основі. Важливість виокремлення екологічної складової у контексті дослідження галузі сільського господарства пояснюється тим, що земля виступає основним фактором виробництва та істотно впливає на результати агробізнесу. Стратегічним завданням екологічної безпеки сільськогосподарських підприємств має стати екологічнобезпечна система землеробства, дотримання екологічнобезпечного використання земель та екологічно збалансоване ведення господарської діяльності, що полягає у мінімальному використанні хімічних речовин (добрив, пестицидів), дотриманні норм щодо зберігання відходів від тварин, науковому обґрунтуванні норм використання хімічних речовин та їх зберіганні тощо. Усе це дозволить підвищити продуктивність земельних ресурсів та збільшити обсяги виробництва, виростити екологічно безпечну продукцію та отримати високоякісну й конкурентоспроможну сільськогосподарську продукцію як на внутрішньому, так і на світових ринках. Збутова складова відображає ступінь відповідності внутрішніх можливостей підприємства зовнішнім, які складаються в ринковому середовищі.

Важливим елементом організації ефективної діяльності підприємства є розробка принципів формування його економічної безпеки. Принцип – основне вихідне положення будь-якої наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку тощо; принцип – правило, покладене в основу діяльності будь-якої організації, товариства тощо [182]. Тобто при формуванні системи економічної безпеки

сільськогосподарського підприємства необхідно керуватися відповідними принципами (рис. 1.4).

Рис. 1.4. Принципи управління економічно безпекою сільськогосподарських підприємств

Підвищення ефективності роботи підприємства можливе за рахунок налагодження зв'язків та взаємодія його підрозділів. Системність передбачає оцінку всієї виробничо-господарської діяльності підприємства як єдиної системи. Надзвичайно важливою для високого рівня економічної безпеки підприємств є компетентність відповідних працівників, їх оперативність у виявленні та локалізації загроз економічній безпеці. Дотримання принципу безперервності передбачає постійний моніторинг рівня економічної безпеки, а принцип економності – економічну доцільність витрат коштів на моніторинг економічної безпеки та заходи щодо її підвищення.

Для забезпечення належного рівня економічної безпеки суб'єктів господарювання рекомендується використовувати такі засоби:

- фінансові (без яких неможливе формування економічної безпеки, функціонування та розвиток підприємства);

- кадрові (персонал, що займається питаннями економічної безпеки, його досвід та професійність; залучення висококваліфікованих працівників);
- правові (розробка правових актів з питань створення, функціонування підприємства та підтримки його економічної безпеки);
- технічні (охороно-пожежні системи);
- інформаційні (комп'ютери, інформаційна продукція, захисні мережі);
- організаційні (створення спеціалізованих підрозділів, організацій, що допомагають забезпечувати економічну безпеку, надавати відповідні консультації) [124, с. 43].

Дослідники, з метою забезпечення стабільної роботи підприємств та попередження кризових ситуацій, пропонують створювати спеціальні служби економічної безпеки на підприємстві [248, 52, 68]. Вони вважають, що формування економічної безпеки залежить від розмірів підприємства та його можливостей. Як правило, підприємства малого бізнесу використовують послуги зовнішніх спеціалізованих установ (консалтингових, охоронних, детективних тощо). Середнім підприємствам доцільно застосовувати комбіновану систему економічної безпеки, спираючись на можливості і власні ресурси та, в міру необхідності, залучаючи потенціал зовнішніх організацій. Великим підприємствам рекомендовано створювати повноцінну систему економічної безпеки з власною службою та потужними ресурсами. Головна мета такої служби – постійна готовність до подолання кризової ситуації та протидія зовнішнім і внутрішнім загрозам [248].

Створення окремого відділу економічної безпеки у сільськогосподарських підприємствах зазвичай оцінюється як економічно недоцільне, оскільки вимагає додаткових витрат. Тому функції моніторингу економічної безпеки та

обґрунтування заходів щодо її підвищення покладаються на головного економіста або керівника підприємства. Основним їх завданням у даній сфері є вчасне виявлення та ліквідація джерел загроз, розробка заходів з мінімізації їх впливу на функціонування підприємств.

Таким чином, економічна безпека сільськогосподарських підприємств є головною умовою ефективної їх діяльності та розвитку аграрного сектору. Водночас, економічна безпека суб'єкта господарювання належить до основоформуючих елементів захисту національної економіки та підтримки високого рівня економічної безпеки держави в цілому. Для її забезпечення необхідно враховувати ймовірність реалізації будь-яких небезпек діяльності підприємства, які належать до факторів його економічної безпеки. Це обумовлює потребу в ідентифікації та класифікації факторів, що впливають на рівень економічної безпеки сільськогосподарських підприємств.

1.2. Чинники формування економічної безпеки підприємств

Чинники, що формують рівень економічної безпеки підприємства, різноманітні і у кожній галузі виробництва мають свою специфіку. Розглядаючи сільськогосподарське підприємство як самостійний господарюючий суб'єкт, насамперед, слід відзначити, що його діяльність носить ризиковий характер. Управлінські рішення з питань забезпечення та постійного підвищення результативності їх функціонування, що приймаються керівниками підприємств, завжди пов'язані з ризиком їх невиконання. У сільськогосподарських підприємствах ризик виникає на всіх стадіях господарського процесу: посів та догляд за

культурами, збирання врожаю, транспортування, робота технічних засобів, залучення інвестицій, інфраструктура ринку, найм сезонних працівників та у багатьох інших випадках. Крім того, сільське господарство, на відміну від інших галузей національного господарства, має специфічну причину появи невизначеності – природні чинники, від яких залежать кінцеві результати господарювання. Тому для досягнення належного рівня економічної безпеки суб'єктів господарювання необхідно враховувати весь спектр факторів, від яких залежить ефективність функціонування підприємства в умовах жорсткої конкуренції (рис. 1.5).

Рис. 1.5. Визначальні чинники економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Усі чинники економічної безпеки за своїм походженням поділяються на зовнішні та внутрішні. Зовнішні чинники обумовлені впливом зовнішнього середовища, а їх дія може стати як загрозою, так і можливостями. Підприємству необхідно постійно відстежувати та реагувати на них, оскільки чинити зворотного впливу воно не може. До зовнішніх чинників належать зв'язки з контрагентами, господарське та податкове законодавство, кон'юнктура ринку, невизначеність зовнішнього середовища, державна підтримка сільськогосподарських підприємств та природно-кліматичні умови.

Нині основними загрозами економічній безпеці підприємств вважаються внутрішні чинники, які підпадають під контроль підприємства. До них належать обсяг фінансових ресурсів, наявність кваліфікованого персоналу, матеріально-технічне забезпечення, налагодження технологічного процесу, якість та структура природних ресурсів, інформаційно-аналітичне забезпечення, робота з винахідництва та раціоналізаторства, організація системи управління та контролю, соціальний захист працівників, інвестиційний клімат на підприємстві, рівень екологізації сільськогосподарського виробництва та інтегрованість підприємства у виробничі та ринкові відносини.

Фактори економічної безпеки можуть мати як негативний, так і позитивний вплив на діяльність підприємства. Чинники негативної дії є джерелом загроз, під якими розуміють сукупність умов і факторів, а також збіг обставин, що значно збільшують ризики життєдіяльності суб'єкта. Загрози обмежують або унеможливають реалізацію економічних інтересів, перешкоджають досягненню цілей підприємства, порушують його стійкий розвиток, призводять до припинення господарської діяльності [103].

При формуванні економічної безпеки необхідно виявити і чітко окреслити основні її загрози та побудувати їх системну класифікацію. Доцільно надати максимально розгорнуту їх характеристику з метою визначення заходів для протидії. Варто враховувати як реальні, так і потенційні загрози, оскільки останні можливо попередити. Потенційні загрози є предметом вивчення попереднього контролю, до головних рис якого належить превентивний вплив на об'єкт. Реальні загрози, в свою чергу, перебувають у компетенції поточного та наступного видів контролю. Різноманіття процесів, які виникають під час господарської діяльності, визначає широкий спектр загроз, що впливають на ефективність функціонування підприємства.

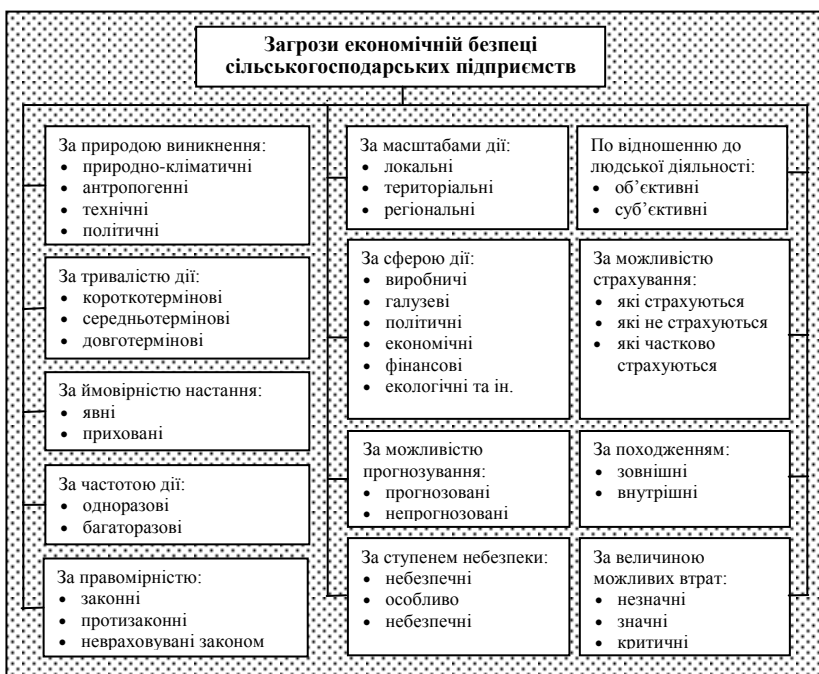
Слід зазначити, що науковці значну увагу приділяють поділу та класифікації загроз [259, с. 13; 134, с. 7; 190, с. 6; 69, с. 157; 181, с. 14]. Однак, недоліком даних підходів є неврахування ознак, що характеризують всі форми прояву загроз. Подолання цієї проблеми можливе лише у випадку розробки багатокритеріальної класифікації (рис. 1.6).

Пропонується виділяти класифікаційні ознаки загроз економічній безпеці підприємств із врахуванням галузевих особливостей, зокрема: походження загроз, сфера життєдіяльності виробника та масштаб дії, природа їх виникнення, частота дії, тривалість впливу, ймовірність настання, правомірність, можливість їх прогнозування та страхування, величина втрат, об'єкт посягань, ступінь небезпеки виробника та рівень завершеності загроз.

Усі загрози взаємопов'язані та, з одного боку, обумовлюють одна одну, а, з іншого – є автономними відносно одна одної. За сферою дії загрози можна поділити на виробничі (нестача ресурсів, техніки на сільськогосподарському підприємстві, знос матеріально-технічної бази, порушення технологічного процесу), галузеві (низький рівень інвестиційної привабливості галузі,

посилення конкуренції), політичні (недосконале державне управління, зростання податкового навантаження), фінансові та економічні (нестабільність фінансово-кредитних відносин, несприятлива кон'юнктура ринку, неефективний менеджмент), екологічні (небезпека від довкілля та людини), правові (нестабільність чинного законодавства).

Рис. 1.6. Класифікація загроз економічній безпеці сільськогосподарських підприємств

За походженням загрози варто поділити на зовнішні (обумовлені впливом зовнішнього середовища та є неконтрольованими) та внутрішні (зумовлені недосконалістю функціонування підприємства). Обґрунтованою є думка, що, зовнішні загрози пов'язані зі

зміною природно-кліматичних умов, недосконалістю фінансово-кредитної та податкової системи, загостренням кримінальної ситуації в галузях економіки; внутрішні – із недосконалістю систем і методів управління тощо [34, с. 29].

За частотою дії загрози можуть поділятися на одноразові – виникають один раз, але діють протягом тривалого періоду (зміна законодавства, підвищення конкуренції між виробниками сільськогосподарської продукції) та багаторазові, що постійно повторюються (сезонні коливання попиту на сільськогосподарську продукцію, нестабільність роботи переробних підприємств сільськогосподарської продукції).

За рівнем прогнозованості виділяють ті загрози, що можна передбачити та вчасно локалізувати їхні наслідки – прогнозовані. Прогнозування загроз здійснюється на основі результатів моніторингу економічної безпеки підприємства з метою подальшої розробки та впровадження відповідних стратегічних, тактичних і оперативних управлінських заходів. Непрогнозовані загрози не можна попередити і вони не підлягають прямому впливу (наприклад, зростання тіньового сектору, захоплення частки ринку іноземною продукцією). Для мінімізації їх негативного впливу варто використовувати їх страхування. За можливістю страхування непрогнозовані загрози поділяються на ті, що страхуються, не страхуються або страхуються частково.

Виділяють незначні загрози, які суттєво не впливають на результати діяльності підприємства; значні загрози, що супроводжується фінансовими втратами; критичні загрози, які приводять підприємство до банкрутства.

За тривалістю дії загрози поділяють на довго-, середньо- і короткотермінові. До довготермінових загроз відносяться низька купівельна спроможність, монополізація економіки, втрата ринків збуту, відстала технологія виробництва

продукції тощо. Термін наслідків зазначених загроз діє від 3-х до 5-ти років, середньотермінових – проявляються протягом 1-3 років. До них належать високий рівень інфляції; неефективна кредитна політика; підвищення цін на сировину, техніку, енергоносії, паливо; неефективний фінансовий менеджмент підприємства; низький рівень кваліфікації персоналу тощо. Короткотермінові загрози впливають на діяльність підприємства від одного кварталу до одного року. Прикладами таких загроз є сезонність збуту сільськогосподарської продукції; збільшення цін на паливо; нестача обігових коштів підприємства; простої сільськогосподарської техніки [37, с. 133].

Загрози потребують їх попередження чи подолання, і тому визначення їх складу має здійснюватись під час формування системи показників економічної безпеки сільськогосподарських підприємств. Неадекватне та невчасне реагування на зазначені загрози призводить до банкрутства. Тому, керівництво підприємства має створити систему спостереження за ними, обов'язково враховувати у своїй діяльності і намагатися запобігати їх наслідкам. Як свідчить практика, співвідношення витрат, здійснених до моменту настання негативної події та завдання шкоди підприємству, і витрат на ліквідацію наслідків загрози та відновлення майна і ресурсів становить 1/15 [41, с. 69].

Ситуація, що склалася в аграрному секторі економіки (постійне зростання цін на паливно-мастильні матеріали, зниження якості аграрної продукції, недостатнє фінансування сільського господарства, нестабільність економічної та політичної ситуації в державі тощо), створює систему загроз у формі втрати прибутків, фінансової залежності підприємств та зниження рівня їх економічної безпеки. Сукупна дія наведеного призводить до зниження рівня економічної безпеки сільськогосподарських виробників. Запобігти цьому можна лише шляхом розробки

та впровадження адекватних заходів, спрямованих на протидію негативним впливам зовнішніх та внутрішніх загроз підприємства. В основу комплексу таких заходів мають бути покладені результати оцінки рівня економічної безпеки суб'єктів підприємництва, яка має не тільки ідентифікувати фактичний рівень їх економічної безпеки, але й виявити резерви його підвищення.

1.3. Методологічні засади оцінки економічної безпеки підприємств

Оцінка економічної безпеки є передумовою формування стратегічних та тактичних планів підприємства. У науковій літературі розроблено значну кількість методичних підходів; деякі з них дуже схожі, а деякі принципово відрізняються один від одного. До найбільш поширених традиційних методів оцінки економічної безпеки належить прогнозування банкрутства (зокрема, багатofакторні дискримінантні моделі та методи інтегральної оцінки фінансово-економічного стану підприємства). Однак, такий метод зводиться лише до оцінки фінансових ризиків, що звужує сутність поняття економічної безпеки. Метод комплексного оцінювання загроз представлений інтегральною оцінкою ризику, що передбачає лише наявну небезпеку без врахування циклічності розвитку підприємства [79].

С. Покропивний пропонує визначати рівень економічної безпеки на основі оцінки ефективності захисних заходів, яка розраховується за формулою [71]:

$$I = \sum_{i=1}^n k_i d_i \quad (1.1)$$

де k_i – величина критерію за i -ю складовою; d_i – коефіцієнт вагомості i -ї складової; n – кількість складових економічної безпеки.

Значення критеріїв обчислюється як відношення можливої величини збитку від заподіяної загрози до суми витрат на її попередження. Такий метод є непрактичним, оскільки враховує загрози, що не характерні для галузі сільського господарства. Однак, на увагу заслуговують експертні оцінки виділення специфіки конкретних підприємств, що полягають в отриманні залежності у співвідношеннях значущості функціональних складових. Так, для сільськогосподарських товаровиробників вагоме значення має їх фінансове забезпечення, екологічна складова та техніко-технологічна, що оцінюється найвищим балом

Суть багатофакторної лінійної моделі Д. Ковальова та І. Плетнікової полягає у використанні для кількісного виразу економічної безпеки підприємств функції залежності рівня безпеки від інших показників їх діяльності [117]:

$$P_{\text{еб}} = F(X_t) = a_1 f(x_1) + a_2 f(x_2) + \dots + a_i f(x_n) \quad (1.2)$$

де $x_1, x_2, \dots, x_n$ – основні показники діяльності підприємства; $f(x_1), f(x_2), \dots, f(x_n)$ – функції залежності рівня економічної безпеки від показників діяльності підприємства; $a_1, a_2, \dots, a_i$ – питома вага значущості кожного показника для економічної безпеки підприємства $\left(\sum_{i=1}^n a_i = 1 \right)$; i – кількість показників.

Однак, сфера застосування цього методу є обмеженою, що пояснюється потребою у значних масивах статистичних даних. Г. Козаченко пропонує підхід до визначення рівня економічної безпеки підприємства на основі прибутку, який підприємство отримує у результаті взаємодії із суб'єктами

зовнішнього середовища та який є джерелом формування економічної безпеки підприємства. Індикатор оцінювання рівня економічної безпеки підприємства виглядає так:

$$Y_{eб} = \frac{BI_t}{I_{eбt}} \quad (1.3)$$

де BI_t – бруто-інвестиції підприємства в році t , $I_{eбt}$ – інвестиції підприємства в t році, необхідні для забезпечення його економічної безпеки. До складу бруто-інвестицій при розрахунку рівня економічної безпеки підприємства входять не тільки реінвестований прибуток Π_{pp} , і амортизаційні відрахування A_m поточного року, а й реінвестовані накопичення минулих років $RНПЛ$, а також реінвестований прибуток майбутніх періодів у формі банківських кредитів Kp , отриманих з метою реалізації заходів, визначених відповідно до змісту внутрішнього блоку механізму забезпечення економічної безпеки підприємства. Структура бруто-інвестицій підприємства має такий вигляд:

$$BI_t = \Pi_{pp} + RНПЛ + Kp_t(1 - KC \div 100) - A_m \quad (1.4)$$

де KC – кредитна ставка банку по довгостроковим кредитах; Kp_t – величина кредиту банку, що відповідає року t .

У результаті, чим вищий рівень інтересів підприємства, тим більший його прибуток [119]. Проте, описаний підхід не пристосований для оцінки економічної безпеки суб'єктів агробізнесу, оскільки він зумовлений підтримкою нововведень, що є не характерним для агропромислового виробництва.

Поширеним методом оцінки рівня економічної безпеки підприємств є багатовекторна ресурсно-функціональна модель С. Ільяшенка. На його думку, забезпечення

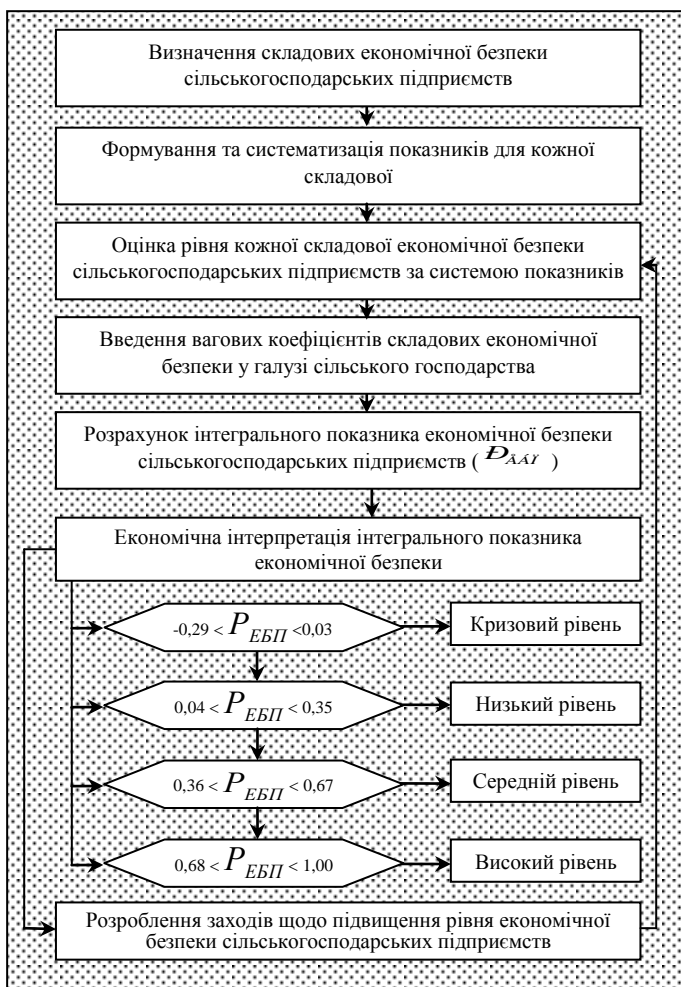
економічної безпеки передбачає ідентифікацію існуючих загроз за кожною складовою та розробку заходів щодо їх усунення. Виділяються фінансова, інтелектуальна, кадрова, технологічна, правова, екологічна, інформаційна, силова, ринкова, інтерфейсна складові. Цей метод передбачає розробку попереджувальних заходів на основі заздалегідь виділених загроз. Для кожної складової розраховуються конкретні показники, визначається рівень безпеки за індивідуальною шкалою із подальшим їх переведеннями у відносні оцінки за наступною формулою:

$$O_i = \frac{1}{N_i} \times n_i, \quad (1.5)$$

де O_i – відносна оцінка 3 -ї складової економічної безпеки підприємства, N_i – кількість рівнів 3 -ї складової економічної безпеки, n_i – номер розрахованого рівня безпеки i -ї складової.

Визначена вагомість кожної функціональної складової дасть можливість виявити інтегральний коефіцієнт рівня економічної безпеки підприємства, що пропонується розрахувати як середньозважену всіх складових. Чим ближче цей коефіцієнт до 1, тим вищий її рівень. Оцінка на рівні нижчому за 0,5 свідчить про послаблення економічної безпеки підприємства. Професор Ільяшенко пропонує виділити підтримувальний, мінімальний, дуже низький, низький, середній, високий, дуже високий рівні економічної безпеки [90]. Перевага методу полягає в отриманні результатів, які дозволяють ідентифікувати загрози економічній безпеці підприємства та розробити конкретні заходи щодо їх усуненню. Однак, для практичного застосування на підприємствах є проблематичним розрахунок розроблених показників, оскільки вони не враховують галузевих особливостей.

З вищенаведеного видно, що всі підходи мають як недоліки, так і переваги. Для оцінки економічної безпеки сільськогосподарських підприємств необхідні корективи, що враховуватимуть їх галузеві особливості (1.7).

Рис.1.7. Алгоритм оцінки економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

В авторському баченні оцінка здійснюється на підставі ресурсного підходу, сутність якого зводиться до вивчення виробничих процесів на підприємстві та стану використання ресурсів. Пропонуємо розвивати внутрішні ресурси, що забезпечить підприємству конкурентні переваги, оскільки відносно зовнішніх ресурсів сільськогосподарські підприємства знаходяться у рівних умовах. Тобто, розвиток власних ресурсів дасть змогу адекватно реагувати на зміни у конкурентному середовищі, що дало змогу визначити перелік складових (фінансова, ресурсно-технічна, кадрова, екологічна, виробнича, збутова) економічної безпеки сільськогосподарських підприємств.

Нині у вітчизняних науковців існують різні думки щодо формування переліку показників економічної безпеки підприємств. Так, Л. Мельник вважає доцільним визначити економічну безпеку за внутрішньовиробничими (фінансова, інтелектуальна, кадрова, технологічна, правова, силова) та позавиробничими (ринкова, екологічна, інтерфейсна, інформаційна) складовими.

Щодо внутрішньовиробничої складової, то основними її показниками (коефіцієнтами) є: плинність кадрів, питома вага інженерно-технічних працівників і науковців, показник винахідницької (раціоналізаторської) активності, показник освітнього рівня, співвідношення втрат підприємства внаслідок порушення правових норм, рівень прогресивності технологій та продукції, рівень технологічного потенціалу. До позавиробничої складової економічної безпеки підприємств Л. Мельник відносить: оцінку надійності економічних контрагентів, оцінка ступеня відповідності внутрішніх можливостей розвитку підприємства зовнішнім, коефіцієнт повноти, точності та суперечливості інформації.

Т. Гладченко вважає, що сукупність показників економічної безпеки має бути різною та індивідуальною, оскільки кожному підприємству характерна своя специфіка

діяльності. Варто погодитися, що оцінка економічної безпеки підприємств повинна здійснюватися з врахуванням галузевих особливостей. Слід зазначити, що вхідна інформація (фінансова звітність сільськогосподарських підприємств) значно відрізняється від промислових підприємств, що ускладнює застосування наведених вище показників для розрахунку економічної безпеки сільськогосподарських товаровиробників на практиці.

Формувати показники економічної безпеки сільськогосподарських підприємств пропонується на основі комплексної оцінки його стану. Такий підхід обов'язково має охоплювати аналіз фінансового забезпечення, ефективність використання ресурсів підприємства та його здатність до розвитку в межах складових економічної безпеки сільськогосподарських підприємств. Складність визначення економічної безпеки суб'єктів підприємництва полягає у необхідності виділення ключових показників, які у повній мірі описують всі форми прояву (тобто складові) економічної безпеки. При цьому надзвичайно важливо, щоб індикатори безпеки не дублювали один одного та не були функціонально взаємозалежні, формуючи тим самим мультиколеніарність. Ситуація ускладнюється ще й тим, що рівень економічної безпеки підприємства у тій чи іншій мірі описуються практично всі фінансово-економічні показники його господарської діяльності.

Враховуючи вищезазначене, можна стверджувати, що система показників оцінки економічної безпеки сільськогосподарських підприємств має задовольняти такі умови: 1) показники безпеки не мають біти тісно пов'язані між собою; 2) кількість показників має бути невеликою, що значно полегшить процес оцінювання. Зазначимо, що забезпечення першої умови автоматично зумовить виконання другої.

Серед методів відсікання взаємозалежних показників застосовано методи статистичного аналізу, зокрема перевірка на мультиколеніарність. Сутність такої перевірки передбачає оцінку тісноти кореляційного зв'язку між значеннями показників шляхом побудови парних коефіцієнтів кореляції. При цьому серед індикаторів економічної безпеки виділено такі показники: фондоозброєність; фондомісткість; фондооснащеність; фондовіддача; матеріаловіддача; коефіцієнт придатності основних засобів; коефіцієнт зростання основних засобів; коефіцієнт зносу основних засобів; коефіцієнт обороту основних фондів; коефіцієнт плинності кадрів; рентабельність трудових ресурсів; працевіддача; співвідношення темпів зростання продуктивності праці та заробітної плати; співвідношення темпів зростання продуктивності праці та фондоозброєності; співвідношення темпів зростання виручки та фонду оплати праці; продуктивність праці; коефіцієнт інноваційного зростання; норма прибутку; витрати на 1 грн реалізованої продукції; рівень рентабельності виробництва; землевіддача; продуктивність землі; прибутковість земельних ресурсів; темп зростання обсягів реалізації; рівень рентабельності продажу; коефіцієнт валового прибутку.

Перевірку на мультиколеніарність здійснено за такою схемою:

1) складання матриці парних коефіцієнтів кореляції всіх показників, які відображають ті чи інші форми прояву економічної безпеки;

2) визначення фактичних t - критеріїв Стьюдента за кожним із парних коефіцієнтів кореляції;

3) перевірка кожного парного коефіцієнта кореляцію на значущість, шляхом порівняння фактичного та табличного значень t - критеріїв Стьюдента (якщо фактичне значення коефіцієнта Стьюдента більше за табличне, то зв'язок між

відповідними факторами є значущим, що свідчить про існування між ними мультиколеніарності).

Особливу увагу слід звернути на наявність мультиколеніарності між показниками у межах однієї складової економічної безпеки. Тому у процесі відбору показників для оцінки безпеки слід, насамперед, ліквідувати мультиколеніарність між факторами, які належать до однієї складової економічної безпеки. Проте, існуванням істотного зв'язку між показниками різних складових можна знехтувати, якщо парний коефіцієнт кореляції не дуже великий (не набагато більший за критичне значення), а обидві величини мають значний вплив на рівень економічної безпеки сільськогосподарських підприємств.

Для перевірки виділених показників на мультиколеніарність проаналізовано дані 67-ми сільськогосподарських підприємств Житомирської області. Табличне значення t - критерію Стьюдента для такої чисельності вибірки становить 2,00. Виходячи із формули t - критерію Стьюдента із застосуванням надбудови програми MS Excel, обчислено критичний рівень парного коефіцієнта кореляції для аналізованої сукупності суб'єктів господарства, який рівний 0,24.

За результатами розрахунків встановлено, що практично зі всіма показниками тісно пов'язані співвідношення темпів зростання продуктивності праці та фондоозброєності, співвідношення темпів зростання продуктивності праці та заробітної плати, прибутковість земельних ресурсів. Тому саме їх необхідно відкинути у першу чергу. Такі показники як коефіцієнт зростання основних засобів, коефіцієнт зносу основних засобів, коефіцієнт обороту основних фондів, рентабельність трудових ресурсів, співвідношення темпів зростання виручки та фонду оплати праці, норма прибутку, витрати на 1 грн реалізованої продукції, коефіцієнт валового прибутку також виключено із подальшого аналізу

незважаючи на несуттєву кількість факторів, із якими вони пов'язані. Зв'язки із іншими чинниками є дуже тісними.

З даних таблиці 1.2 видно, що найбільш істотний взаємозв'язок існує між продуктивність землі та іншими показниками більшості інших складових. Тобто, найбільше всього із іншими показниками економічної безпеки корелюють індикатори рівня екологічної складової безпеки. Однак між ними зв'язок несуттєвий, тому обидва показники краще залишити.

Таблиця 1.2

Матриця парних коефіцієнтів кореляції показників економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Показ- ник	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7	x_8	x_9	x_{10}	x_{11}	x_{12}
x_1	1,00											
x_2	0,00	1,00										
x_3	0,21	0,18	1,00									
x_4	0,14	0,03	0,11	1,00								
x_5	0,41	0,12	0,21	0,17	1,00							
x_6	0,52	0,26	0,28	0,16	0,84	1,00						
x_7	-0,01	-0,15	0,25	0,26	-0,06	-0,11	1,00					
x_8	0,11	0,18	-0,13	-0,06	0,17	0,20	-0,21	1,00				
x_9	0,68	0,16	0,22	0,21	0,73	0,89	-0,06	0,17	1,00			
x_{10}	0,63	0,23	0,28	0,26	0,77	0,94	-0,07	0,18	0,12	1,00		
x_{11}	0,13	0,23	0,18	0,19	0,45	0,34	-0,20	0,34	0,22	0,29	1,00	
x_{12}	0,23	0,16	0,04	0,28	0,18	0,17	0,00	0,10	0,27	0,26	0,15	1,00

Наприкінці аналізу залишилися такі показники-індикатори рівня економічної безпеки:

x_1 – фондovіддача;

x_2 – матеріалovіддача;

x_3 – коефіцієнт придатності основних засобів;

x_4 – коефіцієнт плинності кадрів;

x_5 – працевіддача;

x_6 – продуктивність праці;

x_7 – рівень рентабельності виробництва;

x_8 – темп зростання обсягів реалізації;

x_9 – продуктивність землі;

x_{10} – землевіддача;

x_{11} – рівень рентабельності продажу;

x_{12} – коефіцієнт інноваційного зростання.

Щодо всіх інших показників, то їх взаємозв'язок можна визначити як середній, оскільки значення відповідних коефіцієнтів кореляції наближені до 0,24. При цьому між показниками, які належать до однієї складової економічної безпеки, істотного кореляційного зв'язку не виявлено. Наведене дає підстави говорити про обґрунтованість обраних показників економічної безпеки сільськогосподарських підприємств (табл. 1.3).

Сформована система показників кількісно відображає рівень критичних загроз в аграрному секторі за наявною звітністю підприємства. Ресурсно-технічна складова визначається за допомогою коефіцієнта придатності основних засобів та показників фондо- і матеріалovіддачі. Обрано саме ці показники, оскільки з позиції безпеки варто аналізувати ефективність засобів, що придатні для використання, а не ті, що лише обліковуються та простоюють на виробництві.

Таблиця 1.3

Система показників для визначення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Складова	Показник
Фінансова	<ul style="list-style-type: none"> • надлишок чи нестача власних оборотних коштів, необхідних для формування запасів та витрат, пов'язаних з господарською діяльністю; • надлишок чи нестача власних оборотних коштів та довгострокових кредитів; • надлишок чи нестача загальної величини оборотних коштів.
Ресурсно-технічна	<ul style="list-style-type: none"> • коефіцієнт придатності основних засобів; • фондовіддача; • матеріаловіддача.
Кадрова	<ul style="list-style-type: none"> • коефіцієнт плинності кадрів; • продуктивність праці; • працевіддача.
Екологічна	<ul style="list-style-type: none"> • продуктивність землі; • землевіддача.
Виробнича	<ul style="list-style-type: none"> • коефіцієнт інноваційного зростання; • рівень рентабельності виробництва.
Збутова	<ul style="list-style-type: none"> • рівень рентабельності продажу; • темп зростання обсягів реалізації.

Враховуючи, що земля є основним засобом виробництва сільськогосподарської продукції та ключовим ресурсом аграрної галузі, в основу оцінювання екологічної складової покладено земельні ресурси. Запропоновано визначати продуктивність землі, що відображає ступінь виснаження ґрунтів (оскільки чим вищий коефіцієнт їх виснаження, тим нижча продуктивність сільськогосподарських угідь) та показник землевіддачі, який показує ефективність використання землі суб'єктами господарювання. Враховуючи той факт, що сільське господарство є кредитомісткою галуззю та не може розвиватися без залучення додаткових фінансових ресурсів нами було

обрано методикку оцінки фінансової безпеки за показниками, що відображають залежність підприємства від кредитів та показують його забезпеченість власними обіговими коштами, які необхідні для здійснення господарської діяльності. Оціночні показники відображені в табл. 1.4.

Таблиця 1.4

Оцінка фінансової складової економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Показник	Метод розрахунку
Надлишок або нестача власних оборотних коштів, необхідних для формування запасу та покриття витрат ($\pm E_c$)	$\pm E_c = E_c - Z,$
Надлишок або нестача власних оборотних коштів, а також довгострокових кредитів та позик ($\pm E_m$)	$\pm E_m = (E_c + K_m) - Z,$
Надлишок або нестача загальної величини оборотних коштів ($\pm E_n$)	$\pm E_n = (E_c + K_m + K_t) - Z,$

Примітка: Z – сума запасів і витрат; E_c – сума власних обігових коштів підприємства; K_m – довгострокові кредити; K_t – короткострокові кредити. Запропоновано змінити шкалу оцінювання та залежно від значень показників визначити чотири рівні фінансової безпеки сільськогосподарських підприємств.

Запропоновано шкалу оцінювання фінансової безпеки сільськогосподарських підприємств та залежно від значень показників визначається чотири їх рівні.

Високий рівень фінансової безпеки означає, що підприємство має достатній обсяг власних коштів для формування запасів та покриття витрат:

$$\pm E_c \geq 0, \quad \pm E_m \geq 0, \quad \pm E_n \geq 0 \quad (1.6)$$

Середній рівень фінансової безпеки досягається за умови недостатності власних обігових коштів, а їх нестача покривається довгостроковими кредитами:

$$\pm E_{\bar{n}} < 0, \quad \pm E_m \geq 0, \quad \pm E_n \geq 0 \quad (1.7)$$

Низький рівень фінансової безпеки передбачає залучення короткострокових кредитів:

$$\pm E_{\bar{n}} < 0, \quad \pm E_m < 0, \quad \pm E_n \geq 0 \quad (1.8)$$

Кризовий рівень безпеки означає, що підприємство перебуває на межі банкрутства:

$$\pm E_c < 0, \quad \pm E_m < 0, \quad \pm E_n < 0 \quad (1.9)$$

Для оцінки рівнів складових економічної безпеки застосовано метод суми [262]. Рівень j -ої складової економічної безпеки сільськогосподарських підприємств визначається за формулою:

$$P_{ЕБП_j} = \frac{\sum_{i=1}^n f(x_i)}{n}, \quad (1.10)$$

де $P_{ЕБП_j}$ – рівень j -ої складової економічної безпеки сільськогосподарських підприємств; n – кількість показників; $f(x_i)$ – одинична оцінка показника, який обчислюється таким чином:

$$f(x_i) = \left(\frac{x_{\phi_i}}{x_{\delta_i}} \right)^a, \quad (1.11)$$

де x_{δ_j} – фактичне значення показника оцінки j -ї складової економічної безпеки сільськогосподарських підприємств; x_{ϕ_j} – базове значення показника; $\hat{\lambda} = 1$, якщо $x_{\phi_j} \rightarrow \max$; $a = -1$, якщо $x_{\phi_j} \rightarrow \min$.

Отримані коефіцієнти покладено в основу розрахунку інтегрального показника рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств, який визначено як середньозважену всіх складових:

$$P_{ЕБП} = \sum_{j=1}^m P_{ЕБП_j} \times q_j, \quad (1.12)$$

де $P_{ЕБП}$ – інтегральний показник рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств; $P_{ЕБП_j}$ – рівень j -ї складової економічної безпеки сільськогосподарських підприємств; m – кількість складових економічної безпеки; q_j – ваговий коефіцієнт j -ї складової, який визначається методом експертних оцінок.

Для визначення інтегрального показника важливо враховувати коефіцієнти значущості, оскільки окремі складові можуть мати різні пріоритети в залежності від галузі. Ці коефіцієнти для сільськогосподарських підприємств пропонується визначити методом експертних оцінок. Для цього проведено анкетування висококваліфікованих спеціалістів галузі АПК. У результаті обговорення експертами отримано вагомість кожної складової: фінансова – 0,180; кадрова – 0,177; ресурсно-технічна – 0,176; збутова – 0,165; екологічна – 0,157; виробнича – 0,145.

Стосовно специфіки суб'єкта господарювання та в залежності від значення коефіцієнта економічної безпеки, стан підприємства та рівень його безпеки можливо охарактеризувати як:

1) високий – коефіцієнти економічної безпеки знаходяться в межах відповідної норми, а міра використання наявного потенціалу близька до технічно обґрунтованих нормативів завантаження устаткування;

2) середній – значення коефіцієнтів економічної безпеки наблизилися до своїх бар'єрних значень і при цьому не були втрачені технічні і технологічні можливості поліпшення умов і результатів виробництва шляхом прийняття до загроз заходів попереджувального характеру;

3) низький – з'являються ознаки спаду виробництва, виснаження технічного ресурсу, скорочення персоналу підприємства; чинники та умови, що дозволяють підтримувати економічну безпеку на поточний період, знаходяться під загрозою щодо її забезпечення в найближчій перспективі;

4) кризовий – підприємство знаходиться в зоні економічної небезпеки, оскільки при незначному зниженні прибутку може опинитися на межі банкрутства; неминучим і невідворотним процесом на даному рівні є часткова втрата потенціалу підприємства.

Таким чином, економічно безпечним є сільськогосподарське підприємство, яке здатне повністю уникати або мінімізувати випадкові та непередбачувані негативні впливи зовнішніх і внутрішніх чинників. Оскільки економічна безпека формується під впливом багатьох чинників, її варто розподілити на компоненти, до яких належать фінансова, кадрова, ресурсно-технічна, виробнича, екологічна та збутова складові. Враховуючи наведене, безпеку сільськогосподарських виробників слід визначати у межах кожної окремої складової із подальшим

обчисленням узагальнюючого інтегрального показника. Застосування авторської методики оцінювання економічної безпеки підприємств дасть можливість здійснити реальну оцінку стану економічної безпеки сільськогосподарських підприємств Житомирської області, ідентифікувати проблеми їх функціонування та розробити комплекс заходів щодо підвищення її рівня.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЕКОНОМІЧНОЇ СТІЙКОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

2.1. Теоретико-методологічна сутність економічної стійкості підприємства

Сільське господарство в Україні завжди було не тільки пріоритетною галуззю економіки, а й визначало загальний уклад життя. Процес його виходу із затяжної системної кризи проходить повільно і з багатьма ускладненнями. Поряд з появою певних позитивних тенденцій (подолання спадної динаміки сільськогосподарського виробництва і поступове нарощування його обсягів) актуальними проблемами залишаються деградація та виснаження ресурсного потенціалу, погіршення техніко-технологічної оснащеності, невиправдана експлуатація невідновних природних ресурсів. Все це обумовлює необхідність кардинально нового підходу до розвитку аграрного сектора країни, відповідно до якого сільське господарство повинно не лише виробляти продукти харчування та сировину, а й сприяти охороні навколишнього природного середовища, забезпечувати розвиток сільських територій, тобто розвиватися на основі принципів концепції сталого розвитку – фундаментальної основи взаємоузгодження економічних, соціальних, та екологічних чинників життєдіяльності суспільства.

Основні положення сталого розвитку сільського господарства та сільських територій були сформульовані і прийняті у 1996 р. на сесії ФАО в Римі. Проте протягом тривалого періоду проблему сталого розвитку розглядали в основному стосовно необхідності збереження рівноважного

стану навколишнього природного середовища, не враховуючи потребу забезпечення загальної стійкості галузі, що дозволить вчасно і якісно виконувати її не менш важливі функції – економічну, соціальну, культурну та інші. Врахування економічних чинників сталого розвитку обґрунтовується в концепції Хікса-Ліндаля, відповідно до якої умовою отримання максимального доходу повинно бути оптимальне та економне використання обмежених ресурсів [308, с. 7]. Соціальна стійкість передбачає збереження соціальної стабільності і різноманіття в глобальному масштабі, тоді ж як необхідною умовою екологічної стійкості є забезпечення стійкості природних систем та їх здатності до самовідтворення та адаптації до швидкозмінних зовнішніх умов [311, с. 20]. Тобто під сталим розвитком нині розуміється збалансований розвиток суб'єктів господарювання, спрямований на поступове економічне зростання без завдання шкоди природному та людському потенціалу.

Для характеристики властивостей, що забезпечують здатність суб'єктів господарювання функціонувати відповідно до принципів сталого розвитку, в економічній науці використовується поняття «стійкість». У науковій літературі зазначену економічну категорію часто ототожнюють з рівновагою, стабільністю, сталістю. Проте це питання є дискусійним. Так, у тлумачному словнику української мови поняття «стійкість» визначається як сталість, здатність не змінюватися, зберігати той самий склад, розмір, не зазнавати коливань, не піддаватися змінам [40]. У подібному аспекті стійкість розглядає С.В. Мочерний [72, с. 478], ототожнюючи її зі стабільністю, постійністю, здатністю витримувати зовнішні впливи, протидіяти чомусь, існувати за несприятливих умов. Зважаючи на те, що «стійкість» вивчається як економічна категорія, вбачається за доцільне не ототожнювати її зі

стабільністю чи сталістю. При цьому стійкість пропонується розглядати як здатність функціонувати, незважаючи на деструктивні процеси у навколишньому середовищі, адаптуючись до них або застосовуючи активну протидію.

Ряд вчених, притримуючись системного підходу, визначають стійкість як одну з основних ознак, притаманних природним, біологічним, психологічним, технічним, економічним, соціальним динамічним системам [25, с. 32]. На їх думку, необхідною умовою стійкості системи є не стабільність, а постійне оновлення її складових. Дослідженню умов досягнення стійкості присвячував свої наукові праці і Є.В. Ніколаєв. Згідно з його твердженнями, вони визначаються внутрішніми властивостями самої системи, відповідно до чого стійкість – це зовнішня форма, зовнішній прояв внутрішньої структури системи, а тому для підвищення її стійкості до різних факторів необхідно, насамперед, удосконалити саму систему зсередини [166, с. 31-35]. Узагальнення вищенаведених підходів дозволяє зробити висновок, що стійкість системи характеризує її здатність не втрачати певні властивості під впливом зміни факторів зовнішнього середовища, шляхом збереження незмінного певного стану або переходу з будь-яких інших станів до даного. Тобто більш стійкою вважається система, спроможна піддаватися меншим відхиленням від певного стану при зміні зовнішніх чинників чи внутрішніх процесів.

Перші вітчизняні дослідження стійкості соціально-економічних систем, зокрема аграрних підприємств та процесу виробництва сільськогосподарської продукції, розпочалися ще за часів Радянського Союзу. Тоді російським вченим Л.Л. Тереновим було визначено стійкість соціально-економічної системи в цілому як її здатність функціонувати у стані, близькому до

рівноважного, в умовах постійного зовнішнього та внутрішнього впливу [256]. У сучасній науковій літературі під стійкістю економічної системи розуміється властивість, яка відображає її динаміку, що залежить від численних факторів, таких як інфляція, приріст виробництва, безробіття, рівень бюджетного дефіциту, торгового і платіжного балансів, національних заощаджень, рівень лібералізації зовнішньоекономічної діяльності, відсоткові ставки, співвідношення кількості кредитів, що спрямовуються у виробництво чи у спекулятивні операції та ін. [72, с. 478]. При цьому економічна система вважається стійкою, якщо жоден із множини її факторів не виходить за допустимі межі на заданій траєкторії зміни стану цієї системи. У синергетичному контексті економічна система називається стійкою, якщо невеликі її збурення призводять до незначного падіння виробництва (регресії), яке з часом не зростає. Якщо ж заданий рівень виробництва з часом відновлюється, то таку систему називають асимптотичною стійкою [230, с. 215]. Слід відмітити і той факт, що стійкість економічної системи забезпечується стійкістю її структурних елементів. Так, стабільність роботи підприємств є одним з визначальних чинників формування стійкості та підтримки ефективності відповідної галузі та економіки в цілому.

Для сільського господарства проблема забезпечення та підтримки стійкості є особливо актуальною, що обумовлюється наступними чинниками. По-перше, сільське господарство є однією з основних галузей економіки, від стійкості якої залежить продовольча безпека країни і функціонування багатьох переробних галузей промисловості. По-друге, сільське господарство залишається одним із основних роботодавців на селі і є галуззю економіки, що забезпечує збереження природно-культурного ландшафту. Усвідомлення цього спонукало

вчених до дослідження даної проблеми ще в першій половині ХХ ст., коли в економічній літературі з'явилися визначення стійкості сільськогосподарського виробництва, під якою розумілося зниження коливань та зростання урожайності [29, с. 21-23]. Наступний період підвищення уваги науковців до питань стійкості сільського господарства розпочався у 80-х рр. ХХ ст., що було спричинено зростанням впливу його стійкості на рівень розвитку всього АПК та інших несільськогосподарських галузей. У той час стійким вважалося лише виробництво, спроможне забезпечувати певний набір конкретних потреб з мінімальними затратами і в найкоротші строки, відповідно до наявних ресурсів та можливостей їх ефективного використання [81 с. 11-12].

Нині під стійким сільським господарством розуміється система його ведення, що забезпечує постійне і достатнє забезпечення потреб населення у продовольстві і переробній промисловості — у сировині при умові ефективної господарської діяльності без завдання шкоди навколишньому природному середовищу на основі передових екологічно орієнтованих технологій [150, с. 39]. Ґрунтовніше і ширше визначення стійкого сільського господарства було подано Міністерством сільського господарства США в Програмах дослідження та навчання стійкому сільському господарству та розвитку консультативної кооперативної служби. Відповідно до даного документа, стійке сільське господарство являє собою інтегровану систему рослинництва і тваринництва, що має специфічний для конкретної місцевості характер і здатність забезпечити потреби людини в продуктах харчування і сировині; підвищити якість навколишнього середовища, зберігати та створювати основу для відтворення природних ресурсів, що використовуються у сільському господарстві; забезпечити найбільш ефективне використання невідновних

і внутрішньогосподарських ресурсів, узгодити, якщо це можливо, біологічні цикли і заходи щодо управління ними; підвищити якість життя фермерів і суспільства в цілому [263, с. 20]. З логіки вищезазначеного можна стверджувати, що в поняття «стійкості сільського господарства» в сучасній науці вкладається ширший зміст, під яким вбачається здатність не лише задовольняти продовольчі та сировинні потреби на основі ефективного використання наявного потенціалу, а й створювати сприятливі умови для відтворення природного та людського потенціалу.

У більшості країн світу проблема забезпечення стійкості сільського господарства розглядається комплексно і включає в себе досягнення стійкості сільськогосподарського виробництва і сільських територій. Під стійкістю виробництва, зазвичай, розуміють здатність підтримувати його обсяги відповідно до змін попиту та ринкової кон'юнктури, що потребує формування спроможності протистояти негативному впливу або використовувати його з ефектом для господарства, попереджувати чи послаблювати спад виробництва. Зазначений процес може передбачати як зростання, так і скорочення обсягів виробництва. Основною умовою цих змін має бути їх відповідність ринковій ситуації та мінімізація збитків, а цього можна досягти шляхом їх компенсації за рахунок попередньо отриманих доходів.

Стійкість сільського господарства досягається через забезпечення стійкості сільськогосподарських підприємств, під якою можна розуміти здатність зберігати об'єми реалізації продукції (робіт, послуг) тривалий період часу із врахуванням змін споживчого попиту та ринку виробників [285, с. 170]. Точка зору багатьох вчених полягає в тому, що найбільш вагомим чинником стійкості підприємства є його економічна стійкість, яка сприяє та забезпечує досягнення стійкості усіх напрямків його діяльності (виробничого,

комерційного, соціального, екологічного та ін.). Це обумовлює необхідність використання поняття «економічна стійкість підприємства» як окремої комплексної категорії, що характеризує господарюючі суб'єкти та наслідки їх діяльності.

Економічна стійкість підприємства як економічна категорія відображає вплив сукупності чинників, що забезпечують його стійкий розвиток. У широкому розумінні економічна стійкість підприємства визначається як комплекс властивостей організаційної, інноваційної, виробничої, фінансово-кредитної діяльності з урахуванням їхньої взаємодії і взаємовпливу, а також кількість продукції, яка випускається, та її новаторські властивості, науково-технічна розвиненість матеріальної бази, стабільність усього спектру ресурсного забезпечення, розвиненість кадрового та інтелектуального потенціалів, наявність інноваційного менеджменту [25, с. 107]. Економічна стійкість є найважливішою характеристикою ділової активності і надійності, важливою складовою в оцінці потенціалу підприємства, у визначенні його конкурентоспроможності. Вона характеризує стійке становище підприємства, його здатність працювати прибутково [13, с. 92]. Проте слід розуміти, що підприємство є багатофункціональною структурою, першочерговою ціллю якого, поряд із досягненням та збереженням високих фінансових результатів, повинен бути його комплексний розвиток на основі оптимального використання наявного потенціалу. Саме тому економічну стійкість не доцільно ототожнювати зі сталістю чи стабільністю, оскільки вона є динамічним показником, що відображає здатність підтримувати оптимальну пропорційність у розвитку виробництва, можливість адаптуватися до швидкозмінних чинників зовнішнього

середовища та використовувати їх з найбільшим ефектом для досягнення стратегічних цілей.

Заслуговує на увагу позиція С. Михалева, який вважає, що саме економічна стійкість має бути головною ціллю ведення господарства, а підприємства в сучасних умовах повинні бути одночасно макро- і мікроекономічно стійкими. При цьому під мікроекономічною стійкістю розуміється наявність для сільськогосподарського підприємства можливості функціонувати тривалий період в якості основної економічної одиниці; під макроекономічною – забезпечення продукцією внутрішнього ринку та конкурентоспроможності на зовнішніх ринках [155, с. 47]. Однак, цілком погодитися з даним твердженням неможливо, оскільки ціллю ведення господарської діяльності сільськогосподарських підприємств є отримання економічного, соціального та екологічного ефекту, тоді як економічна стійкість є підґрунтям для її досягнення, основою життєздатності та розвитку підприємств у мінливому конкурентному ринковому середовищі.

Деякі вчені розрізняють внутрішню і зовнішню економічну стійкість підприємства. Внутрішня економічна стійкість підприємства відображає такий стан його потенціалу, матеріально-речової й вартісної (грошової) структур виробництва і таку його динаміку, за яких забезпечуються стабільно високі натурально-товарні і фінансові результати функціонування підприємства. Зовнішню щодо суб'єкта господарювання стійкість визначають на основі стабільності економічного середовища, в якому воно функціонує. В основу досягнення внутрішньої стійкості підприємства покладено своєчасне та гнучке управління внутрішніми та зовнішніми факторами, що впливають на результати його діяльності. Зовнішня ж стійкість досягається відповідним макроекономічним регулюванням ринкової економіки [6, с. 13; 42, с. 56]. Проте

дане трактування форм стійкості є не зовсім адекватним і раціональним. Зокрема, визначення зовнішньої стійкості характеризує стабільність зовнішнього середовища, а не здатність підприємства адаптуватися до нього. Доцільніше розглядати економічну стійкість підприємства в контексті задоволення потреб та інтересів внутрішніх та зовнішніх учасників господарської діяльності. Таким чином, внутрішня економічна стійкість відображає, наскільки існуючий внутрішньогосподарський механізм підприємства сприяє ефективному використанню його потенціалу та задоволенню економічних потреб внутрішніх учасників господарської діяльності (власників, акціонерів, працівників). Зовнішня стійкість підприємства характеризує його здатність у довгостроковій перспективі задовольняти потреби зовнішніх учасників господарської діяльності (держави, населення, споживачів та постачальників).

Економічна стійкість підприємства обумовлює певні принципи його функціонування. По-перше, підприємство повинно бути здатним функціонувати у економічно ефективному режимі без порушень технологічних процесів, спаду виробництва. Непередбачені відхилення від оптимального режиму, особливо в аграрній сфері, мають, як правило, суттєві негативні наслідки, зокрема зниження якості сільськогосподарської продукції, недоотримання господарством прибутку. По-друге, для досягнення стійкості структурою підприємства повинно бути забезпечено здатність протистояти несприятливим умовам і чинникам (кліматичним, організаційним, кон'юнктурним, економічним тощо). Ця здатність, в разі необхідності, повинна передбачати можливість протистояти несприятливим умовам, а також можливість швидкої переорієнтації виробництва на випуск нового виду продукції у випадку зміни кон'юнктури ринку чи стихійного лиха. Наприклад, в рослинництві, при загибелі

озимих зернових культур, можливість оперативно замінити їх ярими. По-третє, кожне аграрне господарство повинно мати в своїй організаційно-виробничій структурі достатні потужності і необхідні резерви для подолання форс-мажорних обставин як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру, тобто необхідно мати засоби, які могли б, у разі виникнення необхідності, протягом відносно короткого терміну замінити основні. При цьому повинна бути добре налагоджена система забезпечення підприємства виробничими ресурсами, а наявні резерви не повинні обтяжувати його зайвими затратами.

Отже, економічна стійкість підприємства – це здатність ефективно використовувати свій потенціал, адаптуватися до динамічних змін зовнішнього середовища, задовольняти економічні потреби усіх учасників господарської діяльності у довгостроковій перспективі.

Дискусійним є питання щодо складових економічної стійкості підприємства та їх пріоритетності. Ряд вчених-економістів обґрунтовано вважають те, що основною при визначенні економічної стійкості підприємства є її фінансова складова [32, 128, 131, 144, 154, 187], або взагалі ототожнюють ці два поняття. Зокрема, О.В. Чайковська ототожнює економічну стійкість підприємства з ринковою стійкістю, визначаючи її як рівноважний, збалансований стан фінансових, матеріальних і трудових ресурсів, який забезпечує стабільну прибутковість і нормальні умови для розширеного відтворення [269, с. 6-7]. Основними складовими стійкості, на її думку, є фінансова, цінова та ресурсна. Під фінансовою стійкістю підприємства розуміється такий стан фінансових ресурсів, при якому раціональне розпорядження ними гарантує наявність джерел власних коштів, стабільну прибутковість та забезпечує процес розширеного відтворення і соціальний розвиток; під ціновою – поєднання гнучкості та стабільності

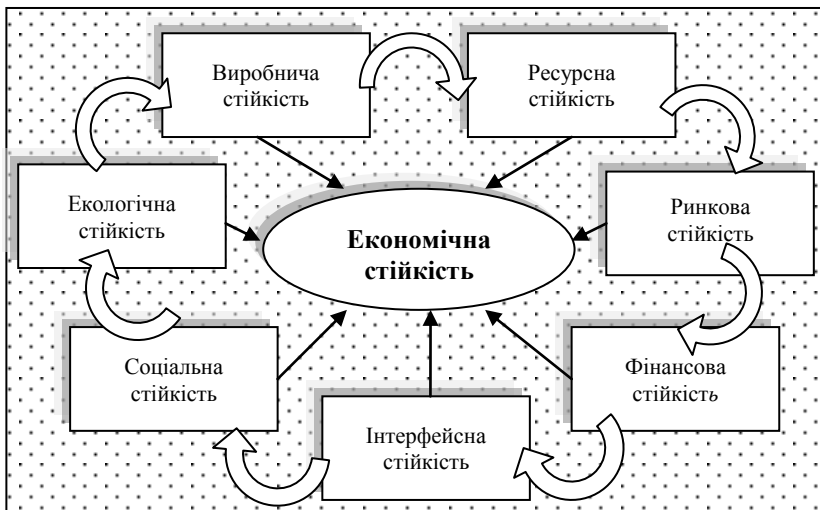
систем цін і націнок, яке сприяє збалансуванню попиту і пропозиції; під ресурсною стійкістю — оптимальна структура трудових і матеріальних ресурсів, яка забезпечує ефективне функціонування підприємства.

Дещо відмінну думку відстоює Т.Б. Бердникова. Економічну стійкість підприємства вона вважає однією з головних умов ефективного господарювання, а її основними складовими — виробничу, інвестиційну, фінансову, комерційну, соціальну і екологічну стійкість [23, с. 92-93]. При цьому визначальною є виробнича стійкість, яка слугує основою для стійкості інших сфер діяльності господарюючих суб'єктів. Її позиція ґрунтується на тому, що економічні умови господарювання покликані забезпечувати виробничу стійкість підприємства і на цій основі — інші види його стійкості.

В розумінні Л. Пітерської основними компонентами економічної стійкості підприємства є його фінансова та виробнича стійкість, що визначаються оптимальністю виробничої структури, ефективністю використання виробничого потенціалу та рівнем виробничого і фінансового ризику [187, с. 11-12]. Водночас Н.В. Шандова, досліджуючи стійкість господарської діяльності підприємств, представляє її як сукупність виробничої, маркетингової, соціально-економічної та екологічної складових [285, с. 171].

Узагальнюючи вищезазначене, варто відзначити, що дослідники виділяють різні складові економічної стійкості підприємства, такі як виробнича, технологічна, організаційна, фінансова, ресурсна, інвестиційна, ринкова, інтерфейсна, соціальна та екологічна. З огляду на специфіку функціонування сільськогосподарських підприємств, їх економічна стійкість забезпечується шляхом досягнення відповідних критеріїв виробничої, фінансової, ресурсної, ринкової, інтерфейсної, соціальної та екологічної стійкості,

що утворюють єдину цілісну систему (рис. 2.1). Кожна із зазначених складових детермінується рядом внутрішніх чинників та властивостей підприємства. Тому дослідження економічної стійкості у такій формі буде найбільш раціональним, оскільки дає можливість уникнути повторної оцінки чинників при визначенні її рівня.

Рис. 2.1. Функціональні складові економічної стійкості сільськогосподарського підприємства

Виробнича стійкість підприємства відображає ступінь оптимальності використання його виробничого потенціалу. Вона визначається рівнем технологічної та організаційної стійкості підприємства і характеризується ступенем прогресивності технологій та продукції, що виробляється, здатністю підтримувати оптимальні пропорції виробництва та адаптувати організаційну і виробничу структуру підприємства відповідно до обраної стратегії розвитку та ринкової ситуації. Її визначальними чинниками є рівень оснащення підприємства сучасною технікою та

технологіями, оскільки належне технічне та технологічне забезпечення господарства дозволить за рахунок власних ресурсів виготовляти конкурентну продукцію відповідно до ринкових вимог та попиту.

Економічна стійкість підприємства також визначається його фінансовими можливостями, тобто здатністю стабільно реалізовувати продукцію та одержувати виручку, достатню за обсягом для покриття своїх витрат та зобов'язань і забезпечення прибутку, необхідного для відтворення виробництва та підтримки конкурентоспроможності. Іншими словами, в основі досягнення економічної стійкості підприємства повинно бути забезпечення його фінансової стійкості, яку можна визначити як такий стан фінансових ресурсів підприємства, їх розподіл і використання, при якому підприємство, вільно маневруючи коштами, здатне забезпечити безперервний ефективний процес виробництва та реалізації продукції, його розширення і оновлення, розвиток інших сфер діяльності на основі зростання прибутку й активів при збереженні плато- та кредитоспроможності в умовах допустимого рівня ризику [224, с. 105]. Фінансова стійкість передбачає, що підприємство спроможне погасити всі поточні зобов'язання із доходу від реалізації продукції та майбутні зобов'язання на основі очікуваних доходів, має достатньо коштів для запланованих капіталовкладень в основні засоби виробництва та для покриття незапланованих витрат.

Ресурсна стійкість характеризує забезпеченість виробництва основними видами ресурсів (матеріально-технічними, фінансовими, трудовими, інформаційними), їх якість, структуру та ефективність використання, наявність резервів тощо. Підприємство можна вважати ресурсно стійким, якщо у ньому чітко налагоджена система поповнення, зберігання та ефективного використання

ресурсів, що забезпечує безперервний процес виробництва якісної та конкурентоспроможної продукції. Використання неякісних ресурсів чи їх несвоєчасне постачання призводить до порушення виробничого процесу, погіршення якісних показників продукції, зниження її конкурентоспроможності і, в кінцевому рахунку, недоотримання прибутку. Надмірні запаси ресурсів обтяжують витрати господарства зайвими резервами та сповільнюють обіг коштів.

Ринкова стійкість визначається ступенем відповідності внутрішніх можливостей розвитку підприємства умовам ринкового середовища, зокрема якістю та конкурентоспроможністю продукції. Вона характеризує здатність підприємства швидко адаптуватися до змін зовнішнього середовища та протистояти конкурентному тиску, що, в свою чергу, впливає на його позицію на ринку.

Сільськогосподарське виробництво, порівняно з іншими сферами діяльності, найбільше піддається впливу природно-кліматичних факторів. Ця особливість накладає певні умови на організацію всієї діяльності підприємств: переробку продукції, залучення кредитних ресурсів, страхування ризиків. До того ж, окремі види сільськогосподарської продукції (молоко, м'ясо, овочі, фрукти) мають обмежений термін зберігання. Це посилює вимоги до налагодження системи збуту продукції та тісної взаємодії з суб'єктами ринкової інфраструктури, що обумовлює необхідність забезпечення та підтримки інтерфейсної стійкості підприємств. Інтерфейсна стійкість характеризує ступінь взаємодії підприємства з економічними контрагентами. Вона визначається налагодженістю системи збуту продукції (розгалуженість збутової мережі, наявність постійних споживачів) та зв'язків з постачальниками, рівнем співробітництва з суб'єктами ринкової інфраструктури та ступенем інтегрованості підприємства у виробничі

відносини. Даний вид стійкості відображає ступінь співробітництва з постачальниками, торговими посередниками, інвесторами, споживачами та іншими економічними контрагентами і здатність мінімізувати негативні наслідки непередбачуваних змін взаємодії з ними.

У сучасних умовах сільськогосподарське підприємство буде стійким тільки при дотриманні принципів зрівноваженого розвитку, тобто збалансованості економічних інтересів підприємства та екологічних потреб суспільства, а тому неможливо оцінити економічну стійкість підприємства без врахування екологічного аспекту. Під екологічною стійкістю сільськогосподарського підприємства слід розуміти здатність виробляти екологічно безпечну якісну продукцію та підтримувати безпечні умови праці на виробництві, зберігаючи рівновагу у навколишньому природному середовищі. Вона характеризується рівнем впровадження природоохоронних та ресурсозберігаючих технологій, ефективністю системи заходів щодо охорони та підвищення родючості ґрунтів, дотриманням безпечних умов праці на підприємстві, технологією виробництва продукції, що визначає її якість та відповідність екологічним стандартам.

Соціальна стійкість характеризує здатність підприємства забезпечувати оптимальні умови для відтворення та розвитку трудового потенціалу, підвищення ефективності його використання. Основними чинниками соціальної стійкості підприємства є наступні: структура та якісний склад трудових ресурсів, умови праці (організація робочого часу та робочих місць; дотримання основних положень соціального пакету, передбачених законодавством України; соціальний клімат у виробничому колективі), мотивація праці, стиль управління та підприємницька активність управлінського персоналу, наявність системи підвищення кваліфікації працівників,

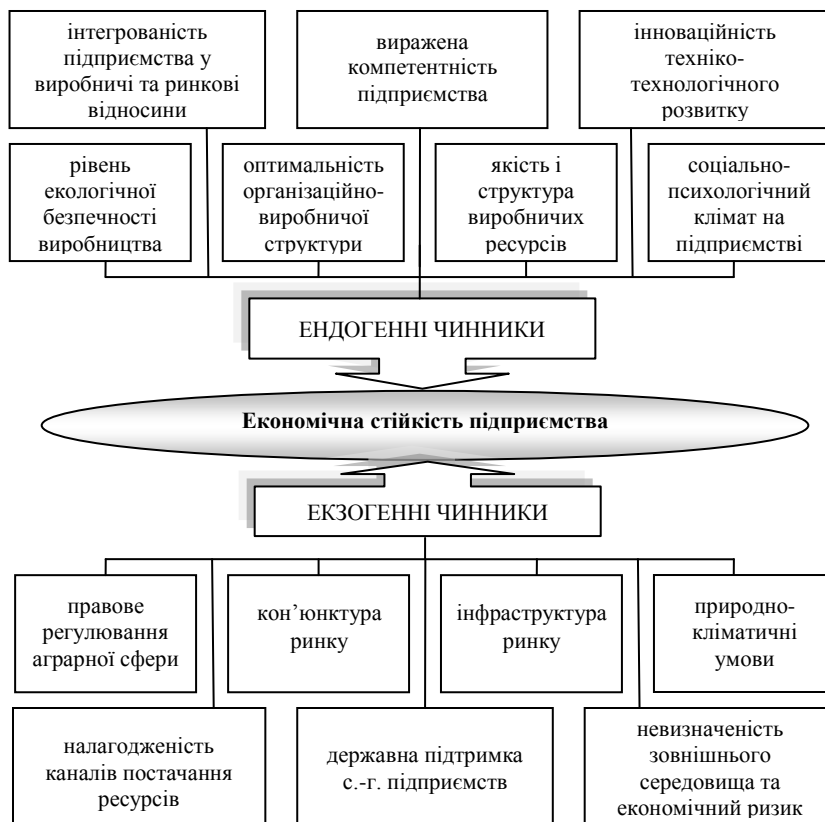
рівень розвитку соціальної інфраструктури підприємства та ін. Підтримка соціальної стійкості сільськогосподарських підприємств також має важливе суспільне значення, оскільки це дає їм змогу якісно виконувати соціально-економічні функції, що сприяє стійкому розвитку сільських територій (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Соціально-економічні функції сільськогосподарських підприємств

Формування економічної стійкості сільськогосподарських підприємств відбувається в середовищі чинників екзогенного та ендогенного характеру, що зумовлює необхідність формування ефективного захисту від їх негативної дії та здатності максимально

використовувати їх позитивних вплив (рис. 2.3). Зважаючи на їх численність та взаємозв'язок, а також можливість як позитивної, так і негативної дії на діяльність підприємств, необхідними є виділення найбільш вагомих чинників економічної стійкості, їх систематизації та комплексна оцінка ймовірного впливу.

Рис. 2.3. Чинники економічної стійкості сільськогосподарських підприємств

В економічній науці основні чинники впливу на стійкість господарюючого суб'єкта поділяють на екзогенні

та ендогенні. Їх співвідношення та взаємозв'язок виключно важливі та актуальні не лише для окремих суб'єктів господарювання, але і для всієї економічної системи. Економічна стійкість сучасного підприємства в більшій мірі залежить від дії внутрішніх факторів розвитку, що визначаються поточним станом та формують потенціал їх розвитку на перспективу. До них відносяться ресурсний потенціал підприємства та ефективність його використання, оптимальність організаційно-виробничої структури, технологічну оснащеність виробництва, його концентрацію та кооперацію, налагодженість економічних зв'язків з контрагентами та ін. Умовно ендогенні чинники економічної стійкості підприємства можна розділити на три групи:

1) матеріально-ресурсне забезпечення виробництва, що визначає основні можливості підприємства. Основними в цій групі є виробничі фактори (приміщення, машини, механізми, обладнання, інформація, сировина і матеріали, якість і компактність розміщення земельних ділянок, робоча сила);

2) забезпечення економічного і технічного розвитку підприємства (інновації, інвестиції, організація праці і виробництва, підвищення професійного рівня і кваліфікації працівників);

3) забезпечення високого рівня рентабельності (високоєфективна комерційна діяльність, пов'язана з ефективністю ринкових зв'язків підприємства) [23, с. 104].

Для систематизації та комплексної оцінки чинників внутрішнього середовища підприємства доцільно дослідити їх у розрізі основних складових економічної стійкості (Додаток А). Це дозволить конкретно визначати ступінь та напрям впливу окремих чинників, завчасно мінімізувати їх негативну та максимізувати позитивну дію.

Наукові дослідження та практика господарювання свідчать про неможливість підприємств ефективно функціонувати та зберігати стійкість без врахування ймовірного впливу факторів зовнішнього середовища. До екзогенних загальноекономічних чинників, що впливають на ефективність діяльності та економічну стійкість сільськогосподарського підприємства, належать стабільність та сприятливість політики уряду, зокрема податкової та кредитної; обсяги державних інтервенційних фондів; тенденції розвитку економіки (рівень інфляції, ринкову кон'юнктуру, ціновий паритет на сільськогосподарську та промислову продукцію, розвиненість ринкової інфраструктури). Чинники зовнішнього середовища мають різні рівні (регіональний, національний та міжнародний) та напрями дії (стабілізуючі та дестабілізуючі). Разом з тим, екзогенні чинники національного та регіонального рівнів можна розділити на дві основні групи: прямого і непрямого впливу. Чинники прямого впливу (споживачі, постачальники, конкуренти) безпосередньо впливають на діяльність підприємства, тоді як непрямого впливу визначають умови функціонування і можуть впливати на його економічну стійкість як позитивно, так і негативно. До них відносять природно-кліматичні умови, стан економіки, правове регулювання та рівень державної підтримки, соціально-політичні та демографічні чинники.

На зміну чинників прямого впливу підприємство може реагувати двояко: змінювати внутрішнє середовище чи розпочинати політику як пристосування, так і активної протидії. До екзогенних чинників непрямої дії підприємство вимушене максимально пристосовувати свої цілі, задачі, структуру, технологію, персонал [227].

Існує ряд чинників, що мають комплексний характер, до яких належать невизначеність та економічний ризик. У

сучасних умовах господарювання їх роль суттєво зростає. Так, за дослідженнями О.О. Мороз більшість керівників сучасних підприємств при прийнятті управлінських рішень керуються не максимізацією прибутковості, а критерієм надійності, за яким ризик оцінюється як мінімальний [159, с. 127]. Крім того, менеджери повинні не ігнорувати фактори невизначеності та ризику, а завжди знати ступінь та напрям їх впливу на діяльність підприємства, час, місце та ймовірність виникнення і заходи, що треба вжити для пом'якшення негативних наслідків їх дії.

Слід зазначити, що чинники економічної стійкості не завжди однаково впливають в країнах з різним типом економіки. Різним може бути і співвідношення чинників екзогенного та ендogenous характеру. Як правило, в умовах ринкової економіки та стабільної аграрної політики визначальними чинниками стійкості підприємства є рівень його розвитку та потенціал.

Необхідно врахувати і специфічні особливості сільського господарства. Вони виявляються, насамперед, в тому, що в сільському господарстві обмежена сфера дії ринкових законів. Пояснюється це наступними обставинами:

1. Одним з основних факторів виробництва сільськогосподарської продукції є біологічні ресурси (земля, рослини, тварини), що розвиваються не за ринковими законами.

2. Виробництво сільськогосподарської продукції за своєю суттю є біологічним процесом, що визначає специфіку діяльності підприємств даної галузі і потребує особливого підходу при налагодженні організаційного, економічного, соціального, управлінського механізмів його функціонування.

3. Для підприємств аграрного сектора, на відміну від інших галузей економіки, особливо важливою є реалізація

соціальної та екологічної функцій, таких як підтримка екологічної рівноваги, забезпечення якості продуктів харчування, сприяння розвитку сільських територій, збереження природно-культурного потенціалу. Отримання прибутку не є основною метою діяльності і єдиним критерієм стійкості сільськогосподарських підприємств.

Управління вищенаведеними чинниками сприятиме нарощуванню потенціалу сільськогосподарських підприємств, зростанню ефективності його використання, отриманню та збереженню високих фінансових результатів, що стане підґрунтям для підвищення їх економічної стійкості при збереженні основних стратегічних цілей.

Отже, економічна стійкість сільськогосподарських підприємств є невід'ємною характеристикою їх ефективної діяльності та визначальною умовою розвитку аграрного сектора. Проблема її забезпечення є багатоаспектною, оскільки потребує налагодження взаємоузгодженої роботи усіх функціональних складових підприємств. Це обумовлює потребу розробки та імплементації науково обґрунтованого комплексного підходу до її вирішення.

2.2. Концептуальні підходи до забезпечення економічної стійкості сільськогосподарських підприємств

Економічна стійкість є важливою передумовою нарощування потенціалу та ефективності суб'єктів господарювання усіх сфер економіки. Для підприємств вітчизняного аграрного сектора проблема її забезпечення набула особливої актуальності, що обумовлено підвищенням ступеня невизначеності ринкового середовища в зв'язку з нестабільністю аграрної політики та набуттям Україною членства у Світовій організації торгівлі.

Тому зростає необхідність розробки наукових підходів до удосконалення існуючого механізму забезпечення економічної стійкості сільськогосподарських підприємств.

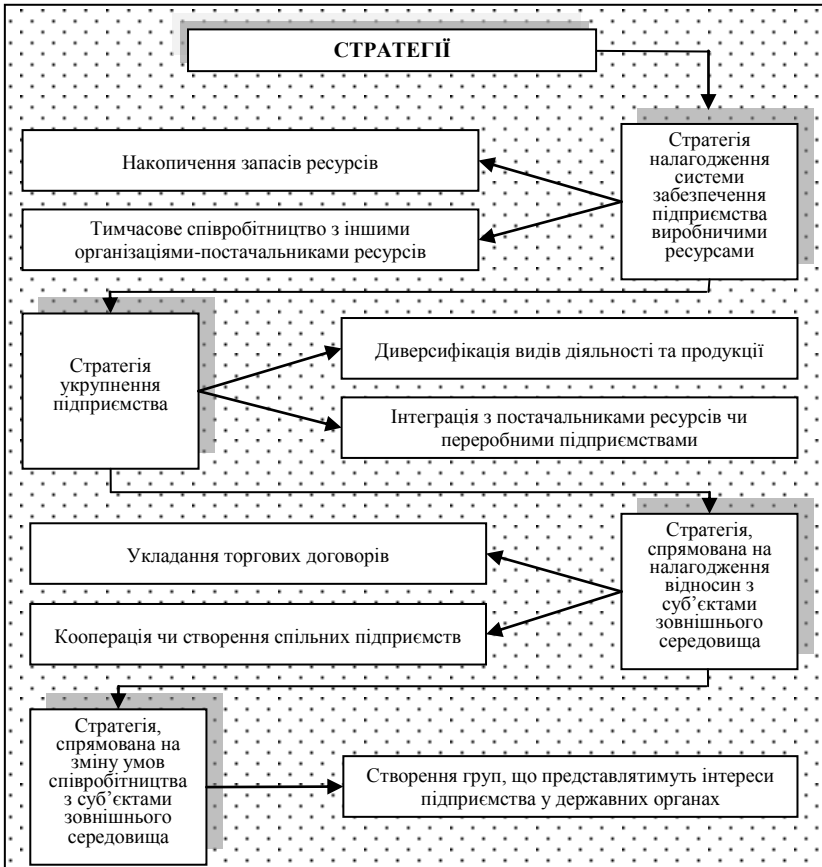
Позиція більшості науковців щодо зазначеного питання сходиться на тому, що важливим чинником економічної стійкості суб'єктів господарювання є система менеджменту, набір інструментів якої повинен визначатися їх потенціалом та перспективними цілями розвитку. Тобто в основу побудови адаптаційного механізму підприємства має покладатися удосконалення та раціоналізація організаційно-виробничої та управлінської структури. При цьому підтримувати економічну стійкість можна шляхом активної або пасивної адаптації. Пасивна адаптація підприємства передбачає підвищення рівня його економічної стійкості за рахунок максимального використання важелів управління і внутрішніх чинників виробництва з метою пристосування до змін ринкового середовища. Однак, у сучасних умовах підприємствам для ефективного функціонування недостатньо лише пристосовуватися до екзогенних чинників, необхідним також є застосування інструментів активної адаптації. Вони передбачають удосконалення внутрішнього середовища підприємства та системи управління господарською діяльністю з метою активного впливу на зовнішні умови. Так, В.А. Василенко основними шляхами активної адаптації підприємств до швидкозмінних умов зовнішнього середовища пропонує наступні:

- збільшення обсягів виробництва продукції, відповідно до потенційного попиту на неї, конкурентного статусу підприємства та перспективних цілей розвитку;
- кооперування, придбання матеріальних активів інших підприємств, вертикальна та горизонтальна інтеграція;
- підвищення рівня конкурентоспроможності продукції;

- забезпечення незалежності підприємства від зміни кон'юнктури ринку факторів виробництва за рахунок агресивної маркетингової діяльності;

- підбір персоналу, здатного впливати на формування зовнішнього середовища підприємства [35, с. 29].

Заслужують на увагу наукові дослідження Дж. Пфєффера та Дж. Салончика (рис. 2.4).

Рис. 2.4. Стратегії активної адаптації підприємств до умов зовнішнього середовища

Джерело: розроблено за даними [264].

Дослідники обґрунтовують набір перспективних стратегій, спрямованих на підвищення економічної стійкості підприємств шляхом зниження їх ресурсної залежності та удосконалення взаємовідносин з суб'єктами зовнішнього середовища. Реалізація зазначених стратегій у поєднанні з методами пасивної адаптації підприємств дозволить знизити їх залежність від умов зовнішнього середовища, що, в свою чергу, сприятиме підвищенню рівня їх економічної стійкості.

Сільськогосподарські підприємства мають специфічні особливості ведення господарської діяльності, які необхідно обов'язково враховувати в процесі забезпечення їх стійкості. У цілому, концептуальні підходи до забезпечення стійкості підприємств аграрного сектора, залежно від розподілу функцій в реалізації цього процесу, поділяються на два напрями. Прихильники першого напрямку обґрунтовують необхідність налагодження внутрішнього механізму підтримки економічної стійкості підприємства. Зокрема, на думку Є.В Ніколаєва, проблему забезпечення стійкості окремих суб'єктів господарювання та аграрного сектора в цілому повинні безпосередньо вирішувати виробники сільськогосподарської продукції [166, с. 34]. При цьому обов'язковими умовами отримання позитивних результатів є володіння достовірною інформацією про біологічні властивості продукції, що ними виготовляється; особливості ґрунтово-кліматичної зони, в якій розміщене господарство; поточну та прогнозну ринкову ситуацію, рівень і тенденції соціально-економічного розвитку регіону.

Дослідник О.В. Добровольська обґрунтовує можливість підвищення економічної стійкості аграрних підприємств власними зусиллями шляхом налагодження ефективної роботи маркетингових служб; впровадження енергозберігаючих та екологоощадних технологій виробництва, зберігання, переробки сільськогосподарської

продукції; об'єднання підприємств в інтеграційні формування, що дозволить залучати додатковий капітал і сприятиме нарощуванню їх потенціалу [66].

Даного підходу притримуються А. Голубев та Р. Мухамеджанов, автори ідеї адаптивної агроекономіки, яка ґрунтується на диференційованому використанні нерівномірно розміщених у просторі і часі природних ресурсів, що обмежують величину і якість виробленої продукції. Згідно з їх думкою, визначальними у розвитку та забезпеченні стійкості сільськогосподарського виробництва є природно-кліматичні умови. Тому сільськогосподарські товаровиробники в сучасних умовах повинні вміти самостійно захищатися від збитковості, насамперед за рахунок більш ефективного використання природних, біологічних і техногенних ресурсів, тобто використання більш адаптованих до місцевих умов сортів, технологій та систем ведення господарства [55, с. 17-20]. Важливим елементом адаптації дослідники виділяють ціль, яку для себе ставить підприємство. Традиційно перед сільським господарством стоять три основні завдання: соціальне відтворення населення; виробництво сільськогосподарської продукції; відтворення потенціалу земельних ресурсів. Це обумовлює необхідність формування ефективного механізму подвійної адаптації підприємства, як до природних, так і до постійно змінюваних ринкових умов. Лише при виконанні даної вимоги підприємство матиме можливість підтримувати та зміцнювати власну економічну стійкість.

В. Шевцов щодо даного питання стверджує, що ціль функціонування підприємства повинна полягати в узгодженні його інтересів з інтересами людини і суспільства, що і відображає суть економічної стійкості [288, с. 22]. У забезпеченні стійкості функціонування сільськогосподарського виробництва брати приймати

активну участь як менеджери, так і працівники, які, керуючись своїми особистими переконаннями та моральними принципами суспільства, спроможні реалізувати комплекс заходів для досягнення стійкого функціонування сільськогосподарських підприємств і всієї аграрної сфери економіки. Власники господарства повинні вирішувати, що виробляти і як розподілити дохід, оскільки ризикують втратити свої активи. За органами державної влади має залишатися функція створення умов для стійкого розвитку тих сільськогосподарських підприємств, власники яких хочуть, але не можуть забезпечити достатньо стійке функціонування своїх підприємств. Показником ефективності діяльності органів виконавчої влади повинна бути кількість сільськогосподарських підприємств, що стійко функціонують на їх території. Тобто, функції держави і працівників при досягненні цієї мети повинні бути чітко розмежованими.

Прихильники другого напряму притримуються дещо іншої думки, надаючи визначальну роль в процесі забезпечення економічної стійкості сільськогосподарських підприємств державним органам влади. Зокрема, Л. Борисоглібська важливим напрямом підвищення ефективності та економічної стійкості функціонування підприємств аграрного сектора вважає розробку державних програм, спрямованих на удосконалення використання фінансових і матеріально-технічних ресурсів, покращання соціально-економічного стану сільськогосподарських товаровиробників [30, с. 44]. Основним напрямом стратегії розвитку і оздоровлення сільськогосподарських підприємств дослідник пропонує програму модернізації систем управління підприємствами аграрного сектора, спрямовану на забезпечення фінансової стійкості і вихід підприємств з кризового становища, яка передбачає збільшення бюджетного фінансування, встановлення норм

ціноутворення на сільськогосподарську продукцію, утворення державної корпорації для забезпечення умов реалізації продукції за цінами, які б покривали витрати на урожай та отримання прибутку.

Дана програма також включає програму інтеграційних та інвестиційних перетворень. Інтеграційні перетворення є важливою передумовою залучення інвестицій для фінансового оздоровлення економіки аграрного сектора. Вони сприяють розробці та реалізації інвестиційних програм для окремих підприємств і забезпечення джерел їх фінансування; затвердженню підприємствами планів інвестицій і створенню механізму контролю за їх реалізацією; відбору пріоритетних проєктів на суму можливого фінансування, затвердженню регіональної програми інвестицій для галузей аграрного сектора. При розробці управлінських стратегій важлива роль надається розвитку нових інформаційних технологій, які на основі достовірної діагностики фінансового стану підприємств та процесів моделювання сприяють удосконаленню та розвитку систем управління АПК.

Дослідник Т.Сухорукова вважає одним з найвагоміших чинників забезпечення стійкості сільськогосподарських підприємств кредитну та податкову політику уряду [252, с. 15], пропонуючи для прискорення реалізації цього процесу запровадити диференційовану схему оподаткування підприємств аграрного сектора і налагодити механізм їх кредитування.

Узагальнюючи вищезазначене, варто зауважити, що універсальних механізмів забезпечення економічної стійкості підприємств не існує. Кожен господарюючий суб'єкт повинен самостійно обирати стратегію і тактику в процесі формування і підтримки власної економічної стійкості. Для досягнення максимального ефекту набір інструментів їх імплементації має включати елементи

активної та пасивної адаптації, співвідношення яких визначатиметься потенціалом підприємства та умовами зовнішнього середовища.

2.3. Методологічні засади оцінки економічної стійкості підприємств

У сучасних умовах мінливості та невизначеності ринкового середовища зростає потреба підприємств в наукових дослідженнях та розробках, спрямованих на оцінку їх економічної стійкості. Зазвичай, керівники більшості сільськогосподарських підприємств оцінюють ефективність їх господарювання, використовуючи традиційні показники урожайності, доходу, прибутку та рентабельності, при цьому не враховуючи необхідність здійснення оцінки ефективності функціонування інших сфер діяльності господарства. Проте навіть усвідомивши це, вони стикнуться з проблемою відсутності єдиної методики, яка б дозволила провести комплексний аналіз їх діяльності і використати його для прогнозування та управління з метою підвищення економічної стійкості. Оскільки вітчизняні вчені, у зв'язку зі структурною економічною кризою, тривалий період зосереджували свої дослідження в основному на вирішенні проблеми відродження аграрного сектора, не приділяючи належної уваги оцінці та забезпеченню стійкості його функціонування.

Найбільш поширеним методом визначення рівня економічної стійкості є експрес-аналіз з використанням електронно-обчислюваної техніки, що дозволяє спростити досить складний процес оцінки максимально можливої кількості чинників, які впливають на діяльність сільськогосподарських підприємств. Даний метод передбачає аналіз спеціалізації підприємства, його

ресурсного забезпечення, виробничої та фінансової діяльності. На основі первинної статистичної інформації розраховується сукупність традиційних показників рівня забезпеченості основними виробничими ресурсами, ефективності діяльності підприємства та його фінансового стану. Зокрема, визначається структура, стан та грошова оцінка виробничих ресурсів; структура товарної продукції і посівних площ, урожайність сільськогосподарських культур та продуктивність тварин; собівартість продукції та її трудомісткість; рентабельність виробництва сільськогосподарської продукції; ліквідність, платоспроможність, фінансова стійкість, ділова активність підприємства.

Дослідник В.М. Соченко запропонувала доповнити методику експрес-аналізу економічної стійкості підприємства в конкретній ринковій ситуації [238, с. 5]. Для її оцінки в просторі і часі вона використовує показник рівня економічної стійкості підприємства. Його економічний зміст відображає долю виручки від максимального обсягу реалізації, що окуповує усі витрати на виробництво і реалізацію (критичний обсяг реалізації) продукції. Алгоритм розрахунку показника економічної стійкості у вартісному і натуральному виразі подається у вигляді:

$$K_y = \frac{V_{кр}}{V_{\max}}; \quad (2.1)$$

$$K_y = \frac{Q_{кр}}{Q_{\max}}; \quad (2.2)$$

$$K_y = \frac{3_{\text{ном}}}{V_{\max} - 3_{\text{зм}}}; \quad (2.3)$$

$$K_y = \frac{Z_{пост}}{Z_{пост} + П_{max}}; \quad (2.4)$$

де K_y — коефіцієнт економічної стійкості; $V_{кр}$, V_{max} — відповідно критичний і максимальний обсяг реалізації продукції у вартісному виразі; $Q_{кр}$, Q_{max} — відповідно критичний і максимальний обсяг реалізації продукції у натуральному виразі; $Z_{пост}$ — постійні витрати (які не залежать від обсягу виробництва); $Z_{зм}^{max}$ — змінні витрати на виробництво максимально можливого для реалізації обсягу продукції; $П_{max}$ — прибуток, отриманий від реалізації максимального обсягу продукції.

Чим нижче значення показника рівня економічної стійкості, тим стійкішою є галузь чи окреме підприємство до змін ринкової кон'юнктури і вищий запас економічної стійкості.

Зазначені методи визначення економічної стійкості мають суттєві недоліки. По-перше, вони не дозволяють оцінити ефективність функціонування усіх сфер діяльності підприємства, зокрема, поза увагою залишається оцінка соціальної та екологічної стійкості, що є особливо важливими в аграрному секторі. По-друге, використання статистичних методів експрес-аналізу економічної стійкості потребує точної інформації про результати впливу усієї сукупності факторів, що впливають на діяльність підприємства. Практично неможливо кількісно оцінити вплив усіх, навіть найвагоміших факторів.

Частково усунути вказані недоліки при оцінці економічної стійкості суб'єкта господарювання дозволяє використання автоматизованого системно-когнітивного аналізу (АСК-аналіз) — нового перспективного математичного методу системного аналізу на основі теорії інформації, системного аналізу та когнітивного моделювання [132, с. 50]. Даний метод є непараметричним,

дозволяє співставляти та обробляти тисячі факторів і майбутніх станів об'єкту управління при неповній, фрагментарній первинній інформації. Суть АСК-аналізу полягає у вивченні стійкості функціонування підприємства шляхом створення його формально-кількісної моделі. Ця модель повинна всебічно і комплексно враховувати, яким чином за силою та напрямом впливу фактори зовнішнього середовища суб'єкта господарювання впливають на його внутрішню структуру та функції, насамперед на стійкість функціонування, під якою розуміється органічне поєднання стійкості управління (відсутності сильних реакцій суб'єкта господарювання на незначні управлінські дії) та стійкості роботи (надійного збереження основних функцій в умовах сильних, надто сильних та екстремальних зовнішніх впливів, зокрема при надзвичайних ситуаціях природного та техногенного характеру).

Модель повинна враховувати наступні параметри господарюючого суб'єкта: по-перше, він являє собою складну динамічну систему, яка включає виробничі підрозділи, матеріальні, фінансові та інформаційні взаємозв'язки між ними, а також систему цілей як підприємства в цілому, так і окремих його підрозділів, колективів, працівників; по-друге, наявність великої кількості факторів різного походження, що впливають на роботу суб'єкта (природно-кліматичні, макро- та мікроекономічні, організаційно-управлінські, науково-технологічні); по-третє, наявність дефіциту інформації про зовнішнє середовище функціонування суб'єкта, придатної для аналізу та подальшого використання для прогнозування і управління з використанням сучасних інтелектуальних інформаційних технологій. Програмна реалізація математичної моделі і методики розрахунків дозволяє не лише оцінити економічну стійкість суб'єкта

господарювання, а й спрогнозувати та розробити рекомендації щодо її підвищення.

Отже, АСК-аналіз дозволяє досліджувати причини порушення стійкості підприємства і розробляти науково-обґрунтовані рекомендації щодо його реструктуризації з метою підвищення економічної стійкості. Однак, розробка та аналіз моделі для конкретного підприємства вимагає досконалої та досить об'ємної роботи багатьох спеціалістів-аналітиків, що є вагомим недоліком даного методу.

В. Шевцов під економічною стійкістю підприємства розуміє його здатність функціонувати в довгостроковій перспективі, виправдовуючи сподівання акціонерів, персоналу, держави, жителів прилеглої території, споживачів та постачальників [288, с. 22]. Виходячи з цього, економічну стійкість функціонування сільськогосподарських підприємств, на думку дослідника, визначають показники, які характеризують, наскільки підприємство задовольняє сподівання держави (сплачено податків на 1 га сільськогосподарських угідь, тобто на одиницю наданих державою підприємству ресурсів); місцевих органів влади (сплачено податків на 1 середньооблікового працівника підприємства, тобто на одиницю ресурсів, наданих підприємству місцевим суспільством); акціонерів (розмір середньорічних дивідендів чи вартість чистих активів на 1000 грн. основних фондів, тобто на одиницю ресурсів, наданих власниками підприємства підприємству); постачальників товарів та послуг (розмір кредиторської заборгованості на одиницю одного з основних видів активів, що використовуються підприємством); найманого персоналу (рівень середньомісячної заробітної плати на одного середньооблікового працівника). Використовуючи методику для визначення фінансової стійкості підприємств, за сумою балів вчений пропонує визначати рейтинг стійкості

сільськогосподарського підприємства. Зважаючи на те, що даний підхід до визначення стійкості господарства чітко відображає ступінь задоволення потреб конкретних груп і ґрунтується на основі показників, які можна контролювати, В. Шевцов пропонує використовувати його в якості інструменту стратегічного планування і засобу контролю ефективності менеджменту сільськогосподарських підприємств.

Одним з недоліків вищенаведених методик є їх неспроможність врахування динамічних змін у діяльності підприємства. Усунути його дозволяє використання методики, розробленої О.В. Чайковською, сутність якої зводиться до аналізу темпів зміни показників діяльності підприємства [269, с. 5]:

$$T_{\text{бп}} \geq T_p \geq T_{\text{ак}}, \quad (5.5)$$

де $T_{\text{бп}}$ – темп зміни балансового прибутку; T_p – темп зміни реалізації; $T_{\text{ак}}$ – темп зміни авансованого капіталу. Водночас, Н.В. Шандова робить акцент на тому, що визначення рівня економічної стійкості підприємства має ґрунтуватися на аналізі ланцюжка показників, які характеризують темпи зростання основних результатів фінансової та господарської діяльності [285, с. 172]:

$$T_B < T_{\text{чп}} < T_K < T_{\text{ІТ}}; \quad (2.6)$$

де T_B – темп зростання валової виручки; $T_{\text{чп}}$ – темп зростання чистого прибутку; T_K – темп зростання авансованого капіталу; $T_{\text{ІТ}}$ – темп зростання інноваційних технологій. При цьому саме інноваційні технології визнаються основним чинником забезпечення стійкості підприємств.

На основі критичного аналізу вищенаведених позицій науковців варто зазначити, що кожен із з методичних підходів щодо оцінки економічної стійкості підприємств має свої переваги, але вони не позбавлені недоліків, що

визначаються, перш за все, неможливістю охоплення всієї сукупності визначальних чинників, трудомісткістю даного процесу та необхідністю залучення додаткових спеціалістів. Використання даних методик для оцінки економічної стійкості сільськогосподарських підприємств також потребуватиме внесення коректив для врахування їх галузевої специфіки.

У авторському баченні економічну стійкість сільськогосподарських підприємств необхідно оцінювати з позиції їх здатності в довгостроковій перспективі задовольняти економічні потреби всіх учасників господарської діяльності. Така оцінка здійснюється шляхом використання комплексно-функціонального аналізу, сутність якого зводиться до вивчення всіх процесів на підприємстві у нерозривному зв'язку з ресурсами, розміром, організаційно-виробничою структурою, досягнутим рівнем розвитку. Відповідно до цього, комплексно-функціональний аналіз економічної стійкості сільськогосподарських підприємств повинен передбачати оцінку їх потенціалу, ефективності господарської діяльності, основних складових та інтегрального показника економічної стійкості (Додаток Б).

Підґрунтям для забезпечення економічної стійкості сільськогосподарських підприємств є ефективне використання їх потенціалу. В економічній літературі потенціал підприємства визначається як сукупність наявних у нього ресурсів та можливостей, а також таких, що можуть бути мобілізовані для досягнення певної цілі [225, с. 11]. Більшість підходів до вивчення потенціалу підприємства базується на ресурсній теорії, відповідно до якої для досягнення встановленої мети – якісної зміни стану суб'єкта господарювання – необхідно оптимізувати структуру виробничих ресурсів та підвищити ефективність процесу їх залучення і використання. Науковцями

виділяються наступні складові потенціалу підприємства: матеріально-технічна, трудова, фінансова, технологічна, інформаційна та ін. Однак, потенціал підприємства визначається не лише ступенем забезпеченості підприємства виробничими ресурсами та їх якістю. З огляду на це основними його складовими ідентифіковано ресурсний, організаційний та комунікаційний потенціал. Ресурсний потенціал сільськогосподарських підприємств має свої особливості, його основу становить сукупність земельних, матеріально-технічних та трудових ресурсів. Організаційний потенціал характеризується оптимальністю та гнучкістю організаційно-виробничої структури, ефективністю прийнятих управлінських рішень. Комунікаційний потенціал підприємств визначається налагодженістю та стабільністю їх взаємовідносин з економічними контрагентами в процесі ведення господарської діяльності. Комплексне управління потенціалом сільськогосподарських підприємств, спрямоване на удосконалення його якісних і кількісних характеристик та підвищення ефективності його використання, формуватиме підґрунтя для зростання рівня економічної стійкості.

Оскільки основу потенціалу сільськогосподарських підприємств формує ресурсна складова, його оцінка передбачає визначення вартості сукупного ресурсного потенціалу та окремих його складових. При аналізі ресурсного потенціалу підприємств також доцільно використати показники земле-, трудо- та фондозабезпеченості. Ефективність використання потенціалу підприємств та їх господарської діяльності в цілому характеризують вартісні показники собівартості продукції, валової продукції, прибутку з розрахунку на одиницю спожитих ресурсів та ін.

Економічну ефективність функціонування підприємств та досягнутий рівень розвитку пропонується оцінити за допомогою статистико-економічного (прийомів співставлення, середніх та відносних величин, групування, кореляційно-регресійного аналізу) та розрахунково-конструктивного методів. Вплив факторів на результати та ефективність функціонування підприємств рекомендується досліджувати за допомогою методу ланцюгових підстановок.

Відповідно до запропонованої методики основним етапом оцінки економічної стійкості сільськогосподарських підприємств є аналіз її складових та визначення інтегрованого показника стійкості, що доцільно здійснювати за алгоритмом, відображеним в Додатку В. З метою аналізу складових економічної стійкості підприємства, необхідно оцінити найвагоміші внутрішні детермінанти, що впливають на їх рівень (Додаток А). Потреба максимального врахування усіх, в тому числі не менш вагомих якісних, детермінантів стійкості та неможливість їх числового виразу обумовлюють необхідність використання елементів апарату нечіткої логіки, зокрема методів бальної та експертної оцінки, традиційні економіко-статистичні методи аналізу не дозволяють врахувати вплив усієї сукупності детермінантів через відсутність інформації щодо них в обліковій документації. При цьому детермінанти функціональних складових економічної стійкості доцільно оцінювати за п'ятибальною шкалою. Виключення складає фінансова стійкість. Визначення її детермінантів здійснюється шляхом розрахунку конкретних показників та їх подальшої бальної оцінки, відповідно до методики комплексної оцінки фінансової стійкості підприємства [255, с. 48-53].

Оцінка функціональних складових економічної стійкості сільськогосподарського підприємства здійснюється за формулою:

$$K_i = \frac{\sum_{j=1}^4 B_j}{\sum_{j=1}^4 B_{j \max}}, \quad (2.7)$$

де K_i – коефіцієнт i -ї складової економічної стійкості підприємства (в даному випадку $i=7$); B_j – бальна оцінка j -го елементу i -ї складової економічної стійкості підприємства (в даному випадку $j=4$); $B_{j \max}$ – максимально можлива бальна оцінка j -го елементу i -ї складової економічної стійкості підприємства.

У залежності від отриманих результатів виділяють 4 рівня стійкості підприємства:

- 1) 0,00 - 0,25 – нестійкість підприємства;
- 2) 0,26 - 0,50 – критична стійкість підприємства;
- 3) 0,51 - 0,75 – нормальна стійкість підприємства;
- 4) 0,76 - 1,00 – висока стійкість підприємства.

Використовуючи метод експертних оцінок, було визначено вагомість складових економічної стійкості сільськогосподарських підприємств. Група експертів складалася з 7 висококваліфікованих різнопрофільних спеціалістів сфери АПК. Проведення оцінки відбувалося за алгоритмом:

1. Розробка анкет.
2. Доведення анкет до експертів.
3. Аналіз анкет і виявлення переважаючого та крайніх тверджень.
4. Проведення наради, на якій експерти отримали копії анкет, заповнених іншими членами групи, та чистий зразок анкети.

5. Проведення обговорення отриманих анкет і виявлення причини розходжень у твердженнях.
6. Проведення повторного анкетування та аналіз отриманих результатів.

Проведена нарада дозволила прийти експертам до спільної інтегрованої думки, про що свідчить аналіз результатів повторного анкетування. Це дало змогу досягти поставленої мети – адекватно оцінити вагомість складових економічної стійкості сільськогосподарських підприємств. У результаті обговорення вона була встановлена експертами на рівні:

виробнича стійкість	–	9;
фінансова стійкість	–	8;
ресурсна стійкість	–	9;
ринкова стійкість	–	7;
інтерфейсна стійкість	–	7;
соціальна стійкість	–	6;
екологічна стійкість	–	5.

Пріоритетними при визначенні економічної стійкості є її виробнича та ресурсна складова (9 балів), оскільки ресурсний та виробничий потенціал підприємства є «серцевиною» його діяльності, а його ефективне та оптимальне використання визначає здатність господарства, диверсифікуючи свою діяльність, адаптуватися до змін ринкового середовища, тобто є основою забезпечення його стійкості. Фінансова стійкість підприємства значною мірою є результатом його виробничої та ресурсної стійкості, хоча її роль не слід недооцінювати, що і обумовлює її бальну оцінку – 8. Ринкова та інтерфейсна стійкість відображають налагодженість та надійність взаємодії підприємства з суб'єктами ринкової інфраструктури та ступінь його інтегрованості у виробничі відносини. Вона дозволяє не лише підтримувати його позицію на ринку, а й приймати ефективні, випереджаючі вимоги ринку, управлінські

рішення, що визначає її оцінку – 7 балів. Зважаючи на визначальну роль персоналу у функціонуванні будь-якого господарюючого суб'єкта, вагомість соціальної стійкості була визначена на рівні 6-ти балів.

Коефіцієнт економічної стійкості сільськогосподарського підприємства розраховуємо за формулою:

$$EC = \sum_{i=1}^7 K_i * B_i \quad , \quad (2.8)$$

де EC – коефіцієнт економічної стійкості сільськогосподарського підприємства; K_i – коефіцієнт i -ї складової економічної стійкості сільськогосподарського підприємства; B_i – вага i -ї складової економічної стійкості сільськогосподарського підприємства.

Значення даного коефіцієнта визначає рівень економічної стійкості підприємства, відповідно до градації:

- 0,00 - 12,75 – нестійкість підприємства;
- 12,76 - 25,50 – критична стійкість підприємства;
- 25,60 - 38,25 – нормальна стійкість підприємства;
- 38,26 - 51,00 – висока стійкість підприємства.

Отримана за допомогою даного інструментарію оцінка економічної стійкості підприємства не матиме конкретного числового змісту, проте стане аналітичним підґрунтям для прийняття комплексу управлінських рішень при вирішенні проблем оперативного та стратегічного характеру у процесі її забезпечення.

З метою проведення оцінки економічної стійкості сільськогосподарських підприємств Житомирської області було здійснено два соціологічних опитування. Проведене анкетування керівників та головних спеціалістів 50-ти сільськогосподарських підприємств різних форм власності та господарювання дало можливість отримати бальну оцінку складових економічної стійкості (Додаток Г).

Водночас друге соціологічне опитування (Додаток Д), респондентами якого стали керівники та спеціалісти 175-ти господарств регіону дослідження, дозволило виявити та оцінити основні чинники економічної стійкості підприємств аграрного сектора, окреслити основні шляхи та перспективи підвищення її рівня.

Застосування обґрунтованої методики дає змогу окреслити сукупність практичних проблем функціонування сільськогосподарських підприємств, об'єктивно оцінити рівень їх економічної стійкості, що служитиме основою для обґрунтування перспективних напрямів її забезпечення.

РОЗДІЛ 3 ОЦІНКА ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА СТІЙКОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

3.1. Сучасний рівень розвитку сільськогосподарських підприємств

Умови ринкової економіки, в яких функціонують сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм, є невизначеними і непередбачуваними, що в значній мірі зумовлено дією господарського ризику, а також жорсткою конкуренцією. Наведене збільшує ймовірність виникнення загроз економічній безпеці виробників сільськогосподарської продукції. При цьому виявлення повного переліку заходів підвищення рівня їх економічної безпеки потребує ідентифікації всіх можливих загроз. Для цього необхідно дослідити сучасний стан та тенденції розвитку сільськогосподарських підприємств, що дасть можливість виявити сильні та слабкі сторони їх функціонування і розробити пропозиції щодо досягнення економічного зростання галузі.

Станом на 2010 р. у Житомирській області функціонувало 1295 сільськогосподарських підприємств, що на 6 % менше, ніж діяло у 2006 р. Таке скорочення відбулося за рахунок поступового зменшення кількості господарських товариств на 16 %, приватних підприємств – на 12 %, виробничих кооперативів на 10 % та підприємств інших форм власності – на 8 %. Тенденцію до зростання (на 2 % у загальній кількості сільськогосподарських підприємств) мають лише фермерські господарства. Майже незмінною за останні роки залишається кількість державних підприємств (табл. 3.1).

Найбільшу питому вагу у структурі сільськогосподарських підприємств складають фермерські господарства – в середньому 55,6 %, господарські товариства – 21,1 % та приватні підприємства – 16,1 %.

Таблиця 3.1

Організаційно-правова структура аграрного сектора Житомирської області

Показник	Рік									
	2006		2007		2008		2009		2010	
	од.	%	од.	%	од.	%	од.	%	од.	%
Всього підприємств	1374	100	1376	100	1428	100	1349	100	1295	100
Господарські товариства	314	22,8	291	21,1	291	20,4	279	20,7	263	20,3
Приватні підприємства	227	16,5	220	16,0	232	16,2	219	16,2	204	15,8
Виробничі кооперативи	44	3,2	40	2,9	39	2,7	40	3,0	28	2,2
Фермерські господарства	729	53,1	768	55,8	804	56,3	748	55,4	744	57,4
Державні підприємства	7	0,5	7	0,5	8	0,6	9	0,7	7	0,5
Підприємства інших форм	53	3,9	50	3,6	54	3,8	54	4,0	49	3,8

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Основою потенціалу сільськогосподарських підприємств є земельні ресурси, основна частка в структурі яких припадає на сільськогосподарські угіддя. Рівень освоєння земель у 2010 р. становить 97,6 %, а розораність сільськогосподарських угідь – 91,5 %, що свідчить про інтенсивне використання земельних ресурсів області та відсутність їх залежів. Площа сільськогосподарських угідь у користуванні сільськогосподарських підприємств за 2006-2010 рр. помітно зменшилась (на 18 %) та у 2010 р. становила 512,6 тис. га, з них на ріллю припадає 91,5 %, пасовища – 3,9 % та на сіножаті – 2,9 % (табл. 3.2).

Найбільша площа угідь припадає на Ружинський (10,1 %) Радомишльський (9,9 %) та Попільнянський (9,1 %) райони.

райони Житомирської області. Найменша питома вага припадає на Олевський (0,4 %), Лугинський (0,7 %) та Володарсько-Волинський (0,9 %) райони (Додаток Е).

Таблиця 3.2

Склад земельних та сільськогосподарських угідь у користуванні сільськогосподарських підприємств Житомирської області, тис. га

Вид угідь	Рік					2010 р. у % до 2006 р.
	2006	2007	2008	2009	2010	
Загальна земельна площа, всього	649,4	576,0	579,2	577,4	525,1	81
у т.ч. с.-г. угіддя	626,9	557,6	563,2	562,1	512,6	82
з них:						
- рілля	544,0	493,4	507,8	507,6	469,2	86
- багаторічні насадження	4,6	3,1	2,4	2,5	2,5	54
- сіножаті	29,3	25,0	20,3	19,4	15,1	52
- пасовища	38,4	29,8	27,1	26,9	20,2	53
- перелоги	10,6	6,3	5,6	5,7	5,6	53
Інші угіддя	22,5	18,4	16,0	15,3	12,5	56

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Важливо те, що вартість землі в окремих адміністративних районах неоднакова. В середньому, як свідчать дані Головного управління Держкомзему у Житомирській області, вартість 1 га сільськогосподарських угідь по області у 2010 р. становила 8104,4 грн, що на 25% більше, ніж у 2006 р. Найдешевшими є землі Коростенського (4004,21 грн), Володарсько-Волинського (4120,03 грн), Малинського (4184,65 грн), Ємільчинського (4363,49 грн) та Червоноармійського (4573,04 грн) районів. Найдорожчі сільськогосподарські угіддя зосереджені у

Ружинському (13138,8 грн), Бердичівському (13107,45 грн), Чуднівському (12914,85 грн), Любарському (12114,07 грн) та Попільнянському (12070,23 грн) районах, оскільки їх ґрунтові умови сприятливіші для розвитку сільського господарства (Додаток Ж).

Надзвичайно важливою складовою ресурсного потенціалу аграрного сектора країни є його трудові ресурси. Трудові ресурси сільського господарства – це частина сільського населення, яка здатна працювати в даній галузі, є членом трудових колективів виробничих аграрних формувань або бере в них участь за окремими угодами, а також міське населення, яке періодично залучається до сільськогосподарських робіт. Основними чинниками, що визначають рівень забезпеченості сільськогосподарських підприємств трудовими ресурсами є зміна кількості трудових ресурсів та потреби виробництва в них.

Згідно з розрахунками у період 2006-2010 рр. сформувався тенденція до зниження середньорічної кількості працівників, зайнятих у сільському господарстві (табл. 3.3). Вже у 2010 р. вона становила 15,6 тис. осіб, що складало лише 45 % від кількості працюючих у 2006 р.

Основними показниками трудобезпе́ченості сільськогосподарських підприємств є площа сільськогосподарських угідь та вартість основних виробничих фондів у розрахунку на 1 особу, зайняту у сільському господарстві. За даними показниками трудобезпе́ченість підприємств аграрного сектора Житомирської області протягом досліджуваного періоду зросла, хоча вагомим чинником даного процесу стало суттєве зниження кількості працівників, зайнятих у сільському господарстві. Так, рівень забезпеченості робітників господарств Житомирської області засобами виробництва протягом 2006-2010 рр. помітно зріс. Це пояснюється тим, що темпи скорочення площі

сільськогосподарських угідь (82 %) та вартості основних засобів (99 %) випереджають темпи зменшення середньорічної кількості працівників (45 %).

Таблиця 3.3

**Забезпеченість трудових ресурсів
сільськогосподарських підприємств Житомирської
області виробничими ресурсами**

Показник	Од. вим.	Рік					2010р. у % до 2006р.
		2006	2007	2008	2009	2010	
Середньорічна кількість працівників	тис. осіб	34,6	26,8	21,7	18,1	15,6	45
Площа с.-г. угідь	тис. га	626,9	557,6	563,2	562,1	512,6	82
Вартість основних засобів	млн. грн.	1030	980	1038	1010	1023	99
Припадає на 1 працівника: - с.-г. угідь	га	18,1	20,8	25,9	31,1	32,9	182
- основних засобів	тис. грн.	29,8	36,6	47,8	55,8	65,6	187

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Значний вплив на чисельність та якісний склад працівників мають процеси руху трудових ресурсів аграрних підприємств – прийом та звільнення. Внаслідок загального обороту трудових ресурсів відбувається якісна зміна їх складу: старіння чи омолодження, підвищення чи зниження їх загальноосвітнього та кваліфікаційного рівня, а також стажу роботи в даному господарстві. Рух трудових ресурсів сільськогосподарських підприємств Житомирської області характеризують дані таблиці 3.4, аналізуючи яку

можна зробити висновок, що кількість вибулих працівників збільшується швидшими темпами, ніж кількість прийнятих.

Таблиця 3.4

Рух трудових ресурсів у сільськогосподарських підприємствах Житомирської області, осіб

Показник	Рік					2010 р. у % до 2006 р.
	2006	2007	2008	2009	2010	
Середньооблікова чисельність працівників	34640	26814	21706	18090	15574	45
Прийнято працівників	10932	7885	8464	6180	6136	56
у % до середньооблікової чисельності, %	31,6	29,4	39,0	34,2	39,4	25 в.п.
Вибуло працівників	17082	15191	11688	9094	8436	49
у % до середньооблікової чисельності, %	49,3	56,7	53,8	50,3	54,2	10 в.п.
Перевищення вибулих над прийнятими	6150	7306	3224	2914	2300	32

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Більшість працівників (8038 осіб, або 51,6 %) вибуло за власним бажанням, через прогули та інші порушення трудової дисципліни і лише 2,2 % – з причини скорочення. Кількість прийнятих на роботу у 2010 р. порівняно працівників з 2006 р. зменшилася на 44 %, що є наслідком скорочення обсягів виробництва продукції.

Ефективність сільського господарства в цілому та його окремих структурних одиниць визначається не лише наявністю необхідної кількості працівників, а і їх

професійним та кваліфікаційним складом, оптимальністю кадрової структури (табл. 3.5, 3.6).

Таблиця 3.5

**Статеві-вікова структура працівників
сільськогосподарських підприємств Житомирської
області, осіб**

Показник	Кількість працюючих у віці (років)							
	15-34		35-49		50-54		55-59	
	осіб	%*	осіб	%*	осіб	%*	осіб	%*
2006								
Всього:	6865	19,8	21144	61,0	4643	13,4	1988	5,7
- жінки	3130	9,0	8457	24,4	1609	4,6	465	1,3
- чоловіки	3735	10,8	12687	36,6	3034	8,8	1523	4,4
2007								
Всього:	5057	18,8	16153	60,2	3845	14,3	1759	6,5
- жінки	2473	9,2	6461	24,1	1446	5,4	438	1,6
- чоловіки	2584	9,6	9692	36,1	2399	8,9	1321	4,9
2008								
Всього:	4230	19,5	12570	57,9	3399	15,6	1507	6,9
- жінки	1860	8,6	5028	23,2	1196	5,5	441	2,0
- чоловіки	2370	10,9	7542	34,7	2203	10,1	1066	4,9
2009								
Всього:	3245	17,9	11026	61,0	2585	14,2	1234	6,8
- жінки	1384	7,7	4410	24,4	930	5,1	352	1,9
- чоловіки	1861	10,2	6616	36,6	1655	9,1	882	4,9
2010								
Всього:	2934	18,8	6061	38,9	1968	12,6	1166	7,5
- жінки	1218	10,5	2532	16,3	760	4,9	257	1,7
- чоловіки	1716	11,0	3529	22,7	1208	7,8	909	5,8
2010 р. до 2006 р. (+,-)	-3931	-1,0	-15083	-22,1	-2675	-0,8	-822	1,8

Примітка: * – відсотків до облікової чисельності працівників.

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Відмітимо, що у Житомирській області спостерігається тенденція до старіння сільського населення. За останні роки

відсоток працівників віком 55-59 років в обліковій чисельності зріс на 1,8 %. Зменшення відслідковується за працівниками у віці 35-49 та 15-34 років (на 0,8 та 1,0 %, відповідно). Найбільшим є скорочення чисельності працівників, переважно чоловіків, у працездатному віці (на 22,1 %).

Рівень освіти працівників сільського господарства залишається низьким (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Розподіл працівників сільськогосподарських підприємств за рівнем освіти

Показник	Неповна та базова вища освіта		Повна вища освіта	
	осіб	% до облікової чисельності	осіб	% до облікової чисельності
2006 р.				
Всього:	3298	9,5	1713	4,9
- жінки	1797	5,2	625	1,8
- чоловіки	1501	4,3	1088	3,1
2007 р.				
Всього:	2645	9,8	1424	4,1
- жінки	1536	5,7	542	1,6
- чоловіки	1109	4,1	882	2,5
2008 р.				
Всього:	2268	10,4	1224	5,6
- жінки	1247	5,7	477	2,2
- чоловіки	1021	4,7	747	3,4
2009 р.				
Всього:	1882	10,4	1098	6,1
- жінки	1016	5,6	417	2,3
- чоловіки	866	4,8	681	3,8
2010 р.				
Всього:	1574	10,1	884	5,7
- жінки	807	5,2	365	2,3
- чоловіки	767	4,9	519	3,3
2010 р. до 2006 р. (+,-)	-1724	0,6	-829	0,8

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

У 2010 р. порівняно з 2006 р. кількість працівників з неповною і базовою та повною вищою освітою збільшилась на 0,6 % та 0,8 %, відповідно, їх частка у загальній чисельності складає лише 10,1 % та 5,7 %, що є надзвичайно низьким показником. Слід відмітити, що серед працівників з неповною та базовою вищою освітою переважають жінки, а працівників з повною вищою освітою – чоловіки.

Негативні тенденції, що стали характерними для розвитку трудового потенціалу аграрного сектору Житомирської області, значною мірою зумовлені відсутністю належного матеріального стимулювання, оскільки в досліджуваному регіоні, як і в Україні у цілому, сільське господарство належить до галузей з найнижчим рівнем середньомісячної заробітної плати, яка здебільшого не досягала рівня законодавчо затвердженого прожиткового мінімуму. Статистичні дані свідчать, що її розмір стабільно зростає. У 2010 р. збільшення розміру зарплати у сільській місцевості склало 9,9 % порівняно з попереднім роком. Однак рівень зарплати лише на 11,9 % вищий прожиткового мінімуму і для працездатних осіб становив 1031,6 грн (табл. 3.7).

Незважаючи на те, що заробітна плата працівників сільського господарства є низькою, значна кількість підприємств мають заборгованість із її виплати. У 2010 р. порівняно з 2006 р. в Овруцькому районі борг перевищив 42,2 %, та становить 54,7 % загального боргу області. Також боржниками є Народицький – 7,3 %, Лугинський – 6,8 %, Брусилівський – 5,5 %, Чуднівський – 4,1 %, Новоград-Волинський – 2,9 %, Ємільчинський – 2,5 %, Коростенський – 0,8 %, Олевський та Романівський райони по 2,2 відсотки відповідно (Додаток 3).

У вирішенні проблеми відтворення трудових ресурсів на селі повинні бути зацікавлені як роботодавці, так і держава, яким слід зосередити особливу увагу на зростанні доходів працівників аграрного сектора і забезпеченні

соціальних потреб сільських мешканців. Це сприятиме підвищенню рівня забезпечення трудовими ресурсами агроформувань, ефективному їх використанню, і, як наслідок, зростанню економічної ефективності їх господарської діяльності.

Таблиця 3.7

Динаміка рівня заробітної плати працівників сільського господарства Житомирської області

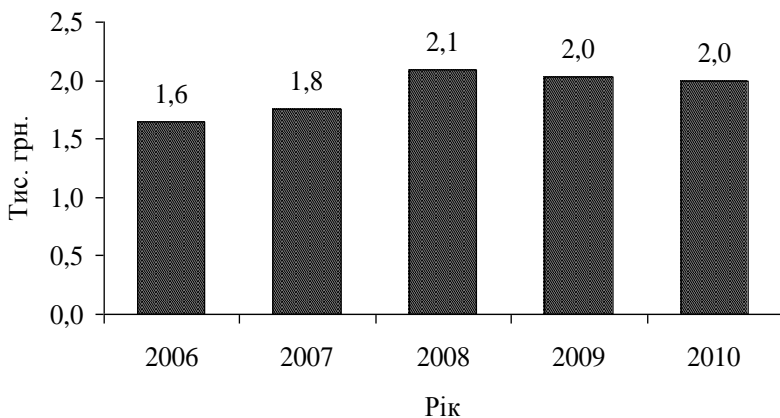
Рік	Нарахована заробітна плата в середньому за рік				
	на одного штатного працівника			за одну відпрацьовану годину	
	грн	у % до		грн	у % до попереднього року
Попереднього року		рівня мінімальної заробітної плати			
2006	386,6	135,6	96,7	2,6	136,8
2007	503,0	130,1	109,4	3,4	130,7
2008	776,4	154,3	128,3	5,1	150,0
2009	938,8	120,9	126,2	6,3	123,5
2010	1031,6	109,9	111,9	7,35	116,7

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Окрім земельних і трудових ресурсів, значну роль у процесі виробництва відіграє ступінь розвитку матеріально-технічної бази суб'єктів господарювання. Рівень фондозабезпеченості сільськогосподарських підприємств Житомирської області у 2010 р. зріс на 2 тис. грн, тобто на 11 % порівняно із 2006 р. Це відбулося за рахунок зменшення площі сільськогосподарських угідь, оскільки вартість основних засобів протягом 2006-2010 рр. практично не змінилася (рис. 3.1).

Протягом останніх років спостерігається зниження рівня технічної оснащеності сільськогосподарських

підприємствах Житомирської області. У 2010 р. кількість тракторів та зернозбиральних комбайнів знизилася на 3507 од. і 1015 од. відповідно. Дані табл. 3.8 свідчать про те, що починаючи з 2000 р. технічна база сільськогосподарських підприємств не розвивається.

Рис. 3.1. Динаміка фондозабезпеченості сільськогосподарських підприємств Житомирської області

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Системна криза 90-х років знайшла своє відображення і в агропромисловому комплексі країни, внаслідок чого показники його діяльності опинилися на рівні довоєнного періоду. Важливим кроком у виведенні галузі з глибокої затяжної кризи стало проведення комплексної аграрної реформи, позитивні результати якої були отримані лише в останні роки. Починаючи з 2000 р. основні показники сільськогосподарського виробництва почали стабілізуватися. Проте це було результатом діяльності особистих господарств населення, а тому першочерговим завданням є підвищення ефективності функціонування

аграрних підприємств, відновлення та нарощування їх потужностей.

Таблиця 3.8

**Наявність тракторів та зернозбиральних комбайнів
у сільськогосподарських підприємствах
Житомирської області**

Рік	Трактори		Комбайни	
	кількість, од.	у % до 2000 р.	кількість, од.	у % до 2000 р.
2000	12129	100	3325	100
2006	7902	65	2230	67
2007	6874	57	1952	59
2008	6166	51	1685	51
2009	5614	46	1553	47
2010	4395	36	1215	37
2010 р. до 2006 р. (+,-)	-3507	-29	-1015	-30

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Як показує аналіз статистичних даних, протягом 2006-2010 рр. почали закріплюватися певні позитивні зрушення, надбані в агропромисловому комплексі області. Зокрема, у 2010 році обсяг виробництва валової продукції сільського господарства в усіх категоріях господарств проти 2006 р. зріс на 77,3 млн. грн. (або на 2 %). Такі зміни відбулися за рахунок зростання обсягів виробництва продукції рослинництва на 13 %, оскільки виробництво продукції тваринництва скоротилося на 9,0 % (табл. 3.9).

Сільськогосподарські підприємства Житомирської області у 2010 р. виробили валової продукції на 10 % більше, ніж у 2006 р., в тому числі за рахунок збільшення обсягів виробництва продукції рослинництва на 33 %.

Водночас, обсяг виробництва продукції тваринництва скоротився на 24 %.

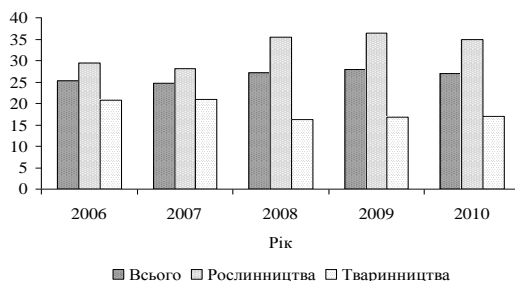
Таблиця 3.9

Виробництво валової продукції сільського господарства Житомирської області, млн. грн

Показник	Рік					2010 р. у % до 2006 р.
	2006	2007	2008	2009	2010	
<i>Усі категорії господарств</i>						
Валова продукція, всього, в т.ч.	3216,1	2983,4	3205,5	3296,4	3293,4	102
- рослинництва	1644,6	1595,3	1815,4	1882,1	1859,6	113
- тваринництва	1571,5	1388,1	1390,1	1414,3	1433,8	91
<i>Сільськогосподарські підприємства</i>						
Валова продукція, всього, в т.ч.	808,9	741,1	870,1	924,2	891,5	110
- рослинництва	483,9	450,6	644,7	687,9	645,7	133
- тваринництва	325,0	290,5	225,4	236,3	245,8	76
<i>Господарства населення</i>						
Валова продукція, всього, в т.ч.	2407,2	2242,3	2335,4	2372,2	2401,9	100
- рослинництва	1160,7	1144,7	1170,7	1194,2	1213,9	105
- тваринництва	1246,5	1097,6	1164,7	1178,0	1188,0	95

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

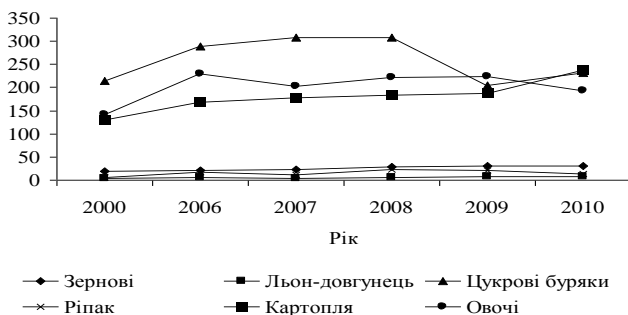
Враховуючи те, що обсяги виробництва валової продукції у господарствах населення суттєво не змінювалися, можна стверджувати, що збільшення продукції сільського господарства відбулося за рахунок покращення результатів діяльності сільськогосподарських підприємств (рис. 3.2). Отже, за останні роки у Житомирській області найбільш інтенсивно розвивалась галузь рослинництва. Основними сільськогосподарськими культурами регіону є зернові, цукровий буряк, льон-довгунець, ріпак, картопля та овочі.

Рис. 3.2. Частка сільськогосподарських підприємств у виробництві продукції сільського господарства, %

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

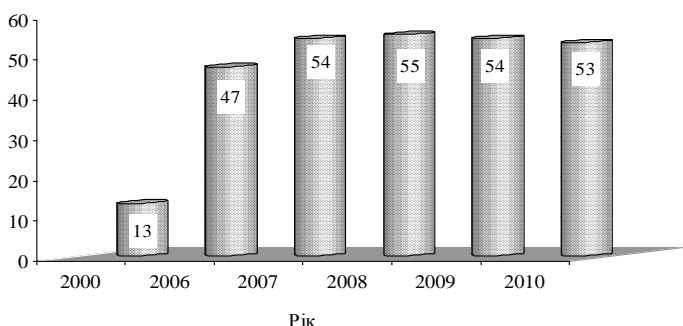
Безперечно, визначальним чинником продуктивності галузі рослинництва є урожайність. Протягом аналізованого періоду у сільськогосподарських підприємствах зросла врожайність льону-довгунця, зернових та картоплі на 45 %, 42 % та 40 %, відповідно. Водночас, спостерігається зниження урожайності цукрових буряків, ріпаку та овочів на 20 %, 19 % та 16 % відповідно (рис. 3.3).

Рис. 3.3. Урожайність основних сільськогосподарських культур, ц/га

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Основним резервом збільшення обсягів виробництва рослинницької продукції є внесення необхідної кількості мінеральних добрив. Як свідчать статистична інформація, помітним є збільшення обсягів внесення мінеральних добрив на 1 га посівної площі порівняно з 2000 р. в середньому на 40 кг. Однак, за останні роки їх кількість залишається майже незмінною. Так, у 2010 р. внесено 53 кг в розрахунку на одиницю площі, що всього на 6 кг більше, ніж було у 2006 р. (рис. 3.4).

Рис. 3.4. Динаміка внесення мінеральних добрив у сільськогосподарських підприємствах Житомирської області, кг поживних речовин/га

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

На відміну від галузі рослинництва, виробництво валової продукції тваринництва сільськогосподарськими підприємствами зменшилося на 24 %. Це спричинено зниженням поголів'я тварин (табл. 3.10). Так, у 2010 р. порівняно з 2006 р. поголів'я ВРХ скоротилася на 47 %, кількість птиці – на 37 %. Збільшилося поголів'я свиней, овець та кіз на 8 % і 44 % відповідно.

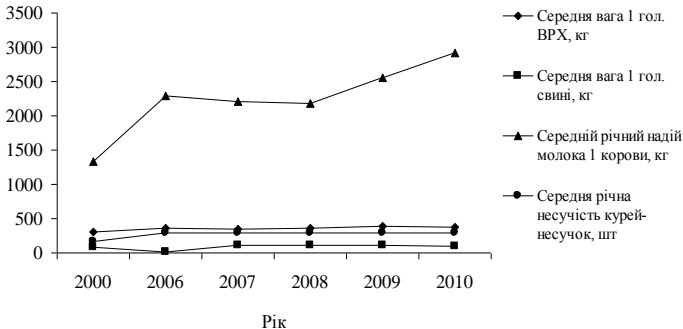
Таблиця 3.10

Поголів'я худоби та птиці у сільськогосподарських підприємствах Житомирської області, тис. голів

Показник	Рік					2010р. у % до 2006р.
	2006	2007	2008	2009	2010	
ВРХ	163,4	147,8	121,3	101,2	87,0	53
у т. ч. корови	64,7	56,2	45,9	41,0	35,6	55
Свині	55,5	65,9	49,0	42,0	59,8	108
Вівці та кози	3,6	3,4	3,4	3,5	5,2	144
Птиця всіх видів	824,8	688,7	737,4	613,6	518,3	63

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

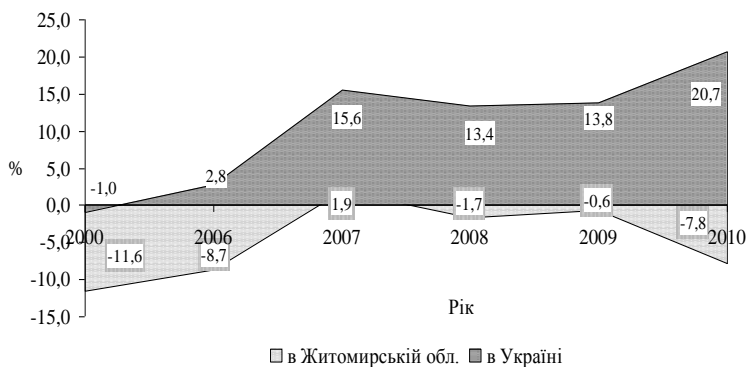
Обсяг валового виробництва продукції тваринництва прямопропорційно залежить від продуктивності тварин (рис. 3.5). Практично не змінилася річна несучість курей-несучок, вага 1 голови ВРХ та свиней. Середньорічний надій молока від 1 корови у 2010 р. порівняно з 2006 р. збільшився на 28 %.

Рис. 3.5. Продуктивність худоби та птиці у сільськогосподарських підприємствах Житомирської області

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

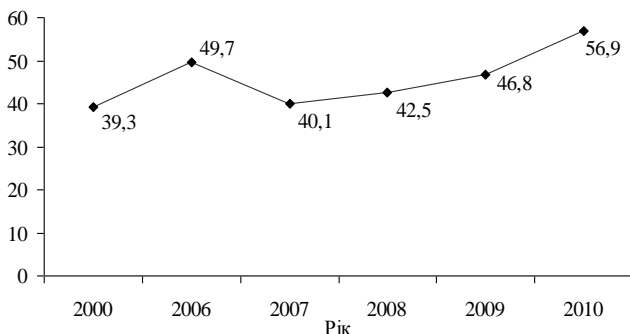
Збільшення обсягів виробництва продукції у сільськогосподарських підприємствах призвело до незначного підвищення економічної ефективності їх господарської діяльності (рис. 3.6). З рис. 3.6 видно, що рівень рентабельності виробництва сільськогосподарських підприємств Житомирської області є низьким. Лише у 2007 р. він становив 1,9 %. У попередні та наступні роки результати аналізу свідчать про збитковість господарств регіону, рівень якої у 2010 р. склав 7,8 %. Тобто сільськогосподарські підприємства не здатні в повній мірі покрити всі витрати виробництва сільськогосподарської продукції.

Рис. 3.6. Рівень рентабельності виробництва в сільськогосподарських підприємствах Житомирської області та в Україні

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Більшість підприємств зазнають суттєвих збитків і опиняються на межі банкрутства. Так, спостерігається збільшення частки збиткових сільськогосподарських підприємств Житомирської області порівняно з 2000 р. в середньому на 7,9 % (рис. 3.7).

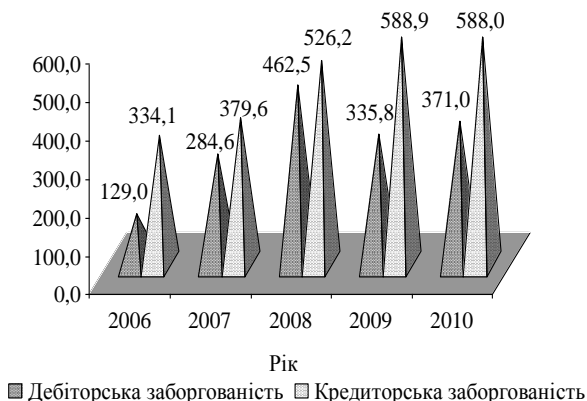
Рис. 3.7. Питова вага збиткових сільськогосподарських підприємств Житомирської області, %

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

У 2006 р. їх частка у загальній кількості сільськогосподарських підприємств складала 49,7 %. Завдяки сприятливій для виробників кон'юктурі ринку, становище покращилося та зумовило у 2007 р. зменшення частки збиткових підприємств на 9,6 %. Внаслідок фінансової кризи, яка негативно позначилася на аграрному секторі економіки, протягом 2008-2010 рр. частка збиткових підприємств зросла до рівня 56,9 %. Однією з основних причин зазначених тенденцій є незадовільне фінансове забезпечення сільськогосподарських підприємств. Значний вплив на фінансовий стан підприємств має дебіторська та кредиторська заборгованість (рис. 3.8).

Сума дебіторської заборгованості у 2010 р. порівняно із попереднім роком збільшилася на 35,2 млн. грн, що свідчить про погіршення фінансового стану сільськогосподарських підприємств Житомирської області. Розмір кредиторської заборгованості майже не змінився. Низькими є показники ліквідності. Це пояснюється тим, що сума кредиторської заборгованості за всіма роками

перевищує дебіторську заборгованість, тоді як нормальним вважається, якщо суми цих заборгованостей є приблизно рівні.

Рис. 3.8. Сума дебіторської та кредиторської заборгованості сільськогосподарських підприємств Житомирської області, млн. грн

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

У цілому результати дослідження дозволяють стверджувати про низький рівень ефективності функціонування сільськогосподарських підприємств. Проте, з огляду на основні причини встановлених тенденцій зазначеного процесу, вважається за доцільне зосередити увагу підприємців на необхідності технологічного удосконалення процесу виробництва, що стане дієвим засобом підвищення результативності діяльності і нарощування потенціалу для підвищення рівня їх економічної стійкості та безпеки.

3.2. Оцінка економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Прийняття рішення щодо напрямів стратегічного розвитку сільськогосподарських підприємств спирається на результати аналізу їх господарської діяльності, в тому числі на результати оцінки їх економічної безпеки. З огляду на це, метою такого оцінювання є визначення поточного та перспективного рівнів економічної безпеки, а також виявлення складових, які знижують її ступінь. Рівень економічної безпеки сільськогосподарських підприємств Житомирської області було розраховано відповідно до авторської методики (п. 1.3) на базі вибіркової сукупності підприємств, чисельність якої відповідає принципу оптимальності. Кількість досліджуваних суб'єктів господарювання не має бути, з одного боку, надто великою, оскільки це вимагає додаткових затрат, а, з іншого – надто малою, що може призвести до численних помилок. Для цього застосовано типовий відбір, згідно якого чисельність генеральної сукупності сільськогосподарських підприємств Житомирської області у середньому за останні 5 років розподілено на групи залежно від організаційно-правової форми. У результаті встановлено, що середня за 2006–2010 рр. кількість господарських товариств складала 304 підприємства (23 %), приватних підприємств – 229 (17 %), виробничих кооперативів – 44 (3 %), фермерських господарств – 704 (52 %), державних підприємств – 8 (1 %), інших підприємств – 54 (4 %). За принципом пропорційного представництва із кожної групи відповідно до їхньої чисельності механічним способом відібрано необхідну кількість підприємств.

При типовому відборі чисельність вибірки визначено за формулою:

$$n = \frac{t^2 \sigma^2 N}{t^2 \sigma^2 + \varepsilon_{\bar{x}}^2 N} \quad (3.1)$$

де t – нормоване відхилення, $t = 2,0$ при заданому рівні ймовірності $p = 0,9545$; σ – середнє коливання розміру підприємств, виражене середнім квадратичним відхиленням; $\varepsilon_{\bar{x}}$ – гранична помилка вибірки; N – чисельність генеральної сукупності.

Для визначення орієнтовної чисельності підприємств кожного типу було використано формулу:

$$n_i = n \frac{N_i}{N} \quad (3.2)$$

де n_i – вибіркова чисельність підприємств i -го типу; n – загальна чисельність вибіркової сукупності; N_i – чисельність підприємств i -го типу в генеральній сукупності; N – чисельність генеральної сукупності.

В результаті обчислення обрано 67 сільськогосподарських підприємств Житомирської області, 22 % з яких склали господарські товариства, 24 % – приватні підприємства, 3 % – виробничі кооперативи, 47 % – фермерські господарства, 1 % – державні підприємства, 3 % – підприємства інших організаційно-правових форм. Рівень економічної безпеки виділених підприємств формується на основі аналізу рівня кожної її складової та визначається відповідно до градації:

- до 0,25 – кризовий рівень;
- від 0,26 до 0,50 – низький рівень;
- від 0,51 до 0,75 – середній рівень;
- понад 0,76 – високий рівень.

Фінансова безпека характеризує забезпеченість підприємства власними обіговими коштами. У результаті дослідження встановлено, що лише 9 % підприємств мають високий рівень фінансової безпеки та достатній обсяг

коштів для формування запасів та покриття витрат (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

**Фінансова безпека сільськогосподарських підприємств
Житомирської області**

Група підприємств	Рівень безпеки	Кількість підприємств у групі, од.					Середня питома вага, %
		2006	2007	2008	2009	2010	
I: 0,00-0,25	Кризовий	8	6	14	9	10	14
II: 0,26-0,50	Низький	24	26	27	23	27	38
III: 0,51-0,75	Середній	29	28	22	28	23	39
IV: 0,76-1,00	Високий	6	7	4	7	7	9

Загалом, більшість досліджуваних підприємств (91 %) Житомирської області не здатні за рахунок власних коштів забезпечити свою діяльність. Саме тому, за останні 5 років на межі банкрутства опинилися 14 % сільськогосподарських підприємств. Нестачу власних обігових коштів довгостроковими кредитами покривають 39 % підприємств; низький рівень фінансової безпеки мають 38 % господарств, що змушує суб'єктів господарської діяльності залучати як довгострокові, так і короткострокові кредити.

Ресурсно-технічна безпека відображає ступінь забезпеченості та ефективності використання матеріально-технічної бази підприємства. У результаті аналізу виявлено, що високим та середнім рівнем безпеки характеризуються 2 % і 22 % підприємств відповідно; низьким – 67 % та кризовим – 9 %. Підприємства останньої групи мають на балансі зношені виробничі фонди з низькою ефективністю використання та в обмеженій кількості (табл. 3.12). Це ще раз підтверджує той факт, що сільськогосподарські підприємства функціонують в умовах застарілої

матеріально-технічної бази, яка не придатна для використання.

Таблиця 3.12

Ресурсно-технічна безпека сільськогосподарських підприємств Житомирської області

Група підприємств	Рівень безпеки	Кількість підприємств у групі, од.					Середня питома вага, %
		2006	2007	2008	2009	2010	
I: 0,00-0,25	Кризовий	10	5	3	7	4	9
II: 0,26-0,50	Низький	44	44	45	47	45	67
III: 0,51-0,75	Середній	11	16	19	12	15	22
IV: 0,76-1,00	Високий	2	2	–	1	3	2

У більшості підприємств значення коефіцієнта придатності основних засобів є занадто малим. Основними причинами, які знижують рівень ресурсно-технічного забезпечення є брак фінансових ресурсів підприємств.

Кадрова безпека показує рух робочої сили та ефективність використання трудового потенціалу. Більшість сільськогосподарських підприємств Житомирської області характеризуються низьким (55 %) та середнім (39 %) рівнями безпеки (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Кадрова безпека сільськогосподарських підприємств Житомирської області

Група підприємств	Рівень безпеки	Кількість підприємств у групі, од.					Середня питома вага, %
		2006	2007	2008	2009	2010	
I: 0,00-0,25	Кризовий	3	3	3	3	3	4
II: 0,26-0,50	Низький	43	37	36	35	33	55
III: 0,51-0,75	Середній	20	27	26	27	29	39
IV: 0,76-1,00	Високий	1	–	2	2	2	2

У середньому за 2006-2010 рр. лише 2 % суб'єктів господарювання відмітилися високим рівнем кадрової безпеки, що дозволило їм повністю забезпечити господарський процес трудовими ресурсами та ефективно їх використовувати. Причиною незначної кількості підприємств із високим та середнім рівнями кадрової безпеки (41 %) є висока плинність персоналу в сільськогосподарських підприємствах через незадовільні умови життя на селі та низьку ефективність її використання, що є наслідками низького рівня оплати праці.

Індивідуального підходу потребує оцінка виробничої та збутової безпеки, оскільки їх рівень визначається відповідно до градації:

- до -0,50 – кризовий рівень;
- від -0,49 до 0,0 – низький рівень;
- від 0,10 до 0,50 – середній рівень;
- понад 0,51 – високий рівень.

Виробнича безпека відображає обсяг капіталовкладень на відтворення виробництва та ступінь окупності витрат виробництва. У 2010 р. збільшилася кількість підприємств з високим рівнем виробничої безпеки (табл. 3.14). Однак, за останні 5 років їх частка у середньому становить лише 5 %.

Таблиця 3.14

Виробнича безпека сільськогосподарських підприємств Житомирської області

Група підприємств	Рівень безпеки	Кількість підприємств у групі, од.					Середня питома вага, %
		2006	2007	2008	2009	2010	
I: -1,00-(-0,50)	Кризовий	4	2	4	4	1	5
II: -0,49-0,00	Низький	20	26	23	22	20	33
III: 0,01-0,50	Середній	39	37	38	37	41	57
IV: 0,51-1,00	Високий	4	2	2	4	5	5

Також спостерігається збільшення підприємств із середнім рівнем безпеки, питома вага яких рівна 57 %, і зменшення кількості підприємств із низьким та кризовим рівнями. Однак, частка останніх двох груп залишається значною – 38 %. Основною причиною цього є низька економічна ефективність виробництва у більшості підприємств Житомирської області.

Оскільки у сільському господарстві основним засобом виробництва виступає земля, рівень екологічної безпеки підприємств визначається ефективністю використання землі, її родючістю та природно-кліматичними умовами (рис. 3.15).

Таблиця 3.15

Екологічна безпека сільськогосподарських підприємств Житомирської області

Група підприємств	Рівень безпеки	Кількість підприємств у групі, од.					Середня питома вага, %
		2006	2007	2008	2009	2010	
I: 0,00-0,25	Кризовий	22	22	13	12	13	24
II: 0,26-0,50	Низький	28	27	35	33	28	45
III: 0,51-0,75	Середній	12	13	13	15	17	21
IV: 0,76-1,00	Високий	5	5	6	7	9	10

Високий рівень екологічної безпеки у середньому за 5 років властивий лише 10 % підприємств, а середній – 21 %. Найбільша частка сільськогосподарських виробників (45 %) має низький рівень екологічної безпеки. Також значною є частка підприємств кризового рівня – 24 %, до яких належать ті підприємства, яким вкрай необхідно збільшувати витрати на підвищення якості ґрунту. Результати дослідження свідчать про те, що більшість сільськогосподарських підприємств Житомирської області розміщені на землях з низькою родючістю та незначним коефіцієнтом віддачі.

Збутова безпека відповідає за обсяг реалізованої продукції та її цінову конкурентоспроможність. З табл. 3.16 видно, що 68 % підприємств характеризується середнім рівнем безпеки. Низький рівень збутової безпеки притаманний у середньому 27 % підприємств. Для 3 % досліджуваної сукупності підприємств характерний кризовий рівень цієї складової безпеки. Таким господарствам необхідно підвищувати свою цінову конкурентоспроможність та розширювати ринки збуту.

Таблиця 3.16

**Збутова безпека сільськогосподарських підприємств
Житомирської області**

Група підприємств	Рівень безпеки	Кількість підприємств у групі, од.					Середня питома вага, %
		2006	2007	2008	2009	2010	
I: -1,00-(-0,50)	Кризовий	2	2	3	3	–	3
II: -0,49-0,00	Низький	19	24	19	12	15	27
III: 0,01-0,50	Середній	45	41	44	50	50	68
IV: 0,51-1,00	Високий	1	–	1	2	2	2

Узагальнюючим показником є рівень економічної безпеки сільськогосподарських підприємств, градація якого здійснювалася відповідно до шкали:

до 0,03 – кризовий рівень (являється самим небезпечним для підприємства, оскільки означає, що його діяльність збиткова та наближується до банкрутства);

від 0,04 до 0,35 – низький рівень (свідчить про незадовільні результати економічної діяльності підприємства та його тенденцію до погіршення; платоспроможність не стійка, однак імовірність настання банкрутства незначна);

від 0,36 до 0,67 – середній рівень (вказує на те, що відповідний критерій оцінки знаходиться в межах норми;

підприємство є платоспроможним, але результати його діяльності не стабільні);

понад 0,68 – високий рівень (свідчить про достатній рівень розвитку підприємства у межах кожної складової, що дає суб'єкту господарювання можливість ефективно розвивати наявний у нього ресурсний потенціал).

Згідно результатів аналізу у середньому за 2006-2010 рр. до групи з кризовим рівнем економічної безпеки належить 1 % досліджуваних сільськогосподарських підприємств Житомирської області (табл. 3.17).

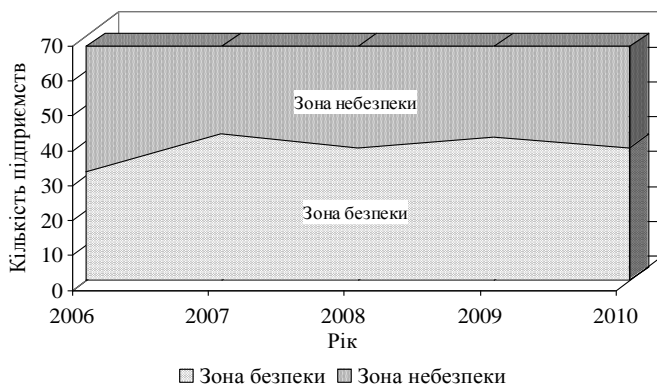
Таблиця 3.17

Економічна безпека сільськогосподарських підприємств Житомирської області

Групи підприємств	Рівень безпеки	Кількість підприємств у групі					Середня питома вага, %
		2006р.	2007р.	2008р.	2009р.	2010р.	
I: -0,29–0,03	Кризовий	1	–	1	1	1	1
II: 0,04–0,35	Низький	35	25	28	25	28	42
III: 0,36–0,67	Середній	29	38	35	38	36	52
IV: 0,68–1,00	Високий	2	4	3	3	2	5

Низький рівень безпеки мають 42 % підприємств. Частка господарств середнього рівня безпеки складає 52 %. Високий рівень економічної безпеки характерний лише для 5 % досліджуваної сукупності сільськогосподарських підприємств. Такий показник є незначним, тому ситуація вимагає зусиль керівників підприємств щодо впровадження дієвих заходів з підвищення рівня їх економічної безпеки. Виходячи з даних табл. 3.17 можливою стає ідентифікація зон безпеки та розмежування сільськогосподарських підприємств відповідно до укрупнених груп (зон): I – зона небезпеки, яка включає підприємства кризового та низького рівня економічної безпеки та II – зона безпеки – середнього

та високого рівня економічної безпеки (рис. 3.9). Найбільша кількість підприємств у зоні економічної безпеки опинилась у 2007 р. (на 35 % більше, ніж у 2006 р.). У 2010 р. спостерігається скорочення їх кількості на 7 %, порівняно із 2009 р., що є наслідком фінансово-економічної кризи та нестабільної державної політики в Україні.

Рис. 3.9. Зони економічної безпеки сільськогосподарських підприємств Житомирської області

Для поглибленого аналізу нами застосовано методику оцінки рівня економічної безпеки не лише на підприємствах, але й для галузі сільського господарства на рівні Житомирської області. З метою підтвердження достовірності раніше отриманих результатів запропоновано порівняти їх з часткою збиткових сільськогосподарських підприємств Житомирської області. Нами обрано саме цей показник, оскільки збитковість підприємства свідчить про низький рівень його економічної безпеки. Для перевірки розробленої методики проведено розрахунки за останні 10 років (2001-2010 рр.). Одержані результати розміщено у табл. 3.18.

Таблиця 3.18

**Взаємозалежність частки збиткових підприємств та
рівня економічної безпеки галузі сільського
господарства**

Рік	Рівень економічної безпеки галузі		Частка збиткових сільськогосподарських підприємств	
	факт	нормоване значення	факт, %	нормоване значення
2001	0,31871	0,58	69,5	0,57
2002	0,25834	0,50	79,8	0,46
2003	0,30258	0,60	67,3	0,54
2004	0,42935	0,77	52,3	0,76
2005	0,42767	0,77	52,4	0,76
2006	0,41906	0,81	49,7	0,75
2007	0,56127	1,00	40,1	1,00
2008	0,54681	0,94	42,5	0,97
2009	0,51653	0,86	46,8	0,92
2010	0,45252	0,83	48,3	0,81

Зазначимо, що збитковість та безпека є оберненими показниками: зі збільшенням рівня економічної безпеки частка збиткових підприємств зменшується, і навпаки. Для вирішення вказаної проблеми та співставлення показників, необхідно їх пронормувати. Для цього усі показники економічної безпеки галузі сільського господарства прирівняємо до найвищого з них (у 2007 р.). Для нормування частки збиткових підприємств, навпаки найгірший показник (також у 2007 р.) порівняємо з часткою збиткових підприємств.

Для підтвердження достовірності обраної методики та отриманих результатів також визначено середнє значення

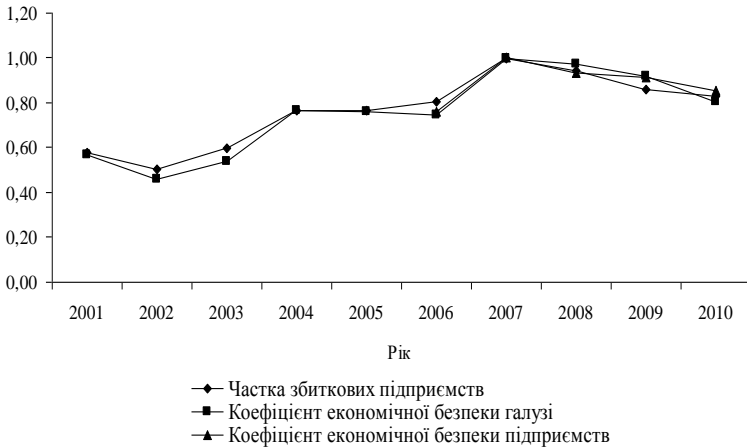
показників економічної безпеки досліджуваних підприємств Житомирської області. Проведено їх порівняння з показниками економічної безпеки галузі сільського господарства (табл. 3.19).

Таблиця 3.19

Показники економічної безпеки галузі, середні показники економічної безпеки досліджуваних підприємств та їх нормовані значення

Рік	Рівень економічної безпеки галузі		Середнє значення коефіцієнта економічної безпеки досліджуваних підприємств	
	факт	нормоване значення	факт	нормоване значення
2006	0,41906	0,81	0,41440	0,75910
2007	0,56127	1,00	0,54591	1,00000
2008	0,54681	0,94	0,51011	0,93441
2009	0,51653	0,86	0,49909	0,91424
2010	0,45252	0,83	0,46708	0,85560

З таблиці видно, що коефіцієнти економічної безпеки галузі сільського господарства майже відповідають середньому значенню коефіцієнтів економічної безпеки досліджуваної сукупності підприємств за відповідний період. Це підтверджує той факт, що підприємства для дослідження обрано правильно. Нормовані значення усіх коефіцієнтів пропонуємо зобразити на рис. 3.10.

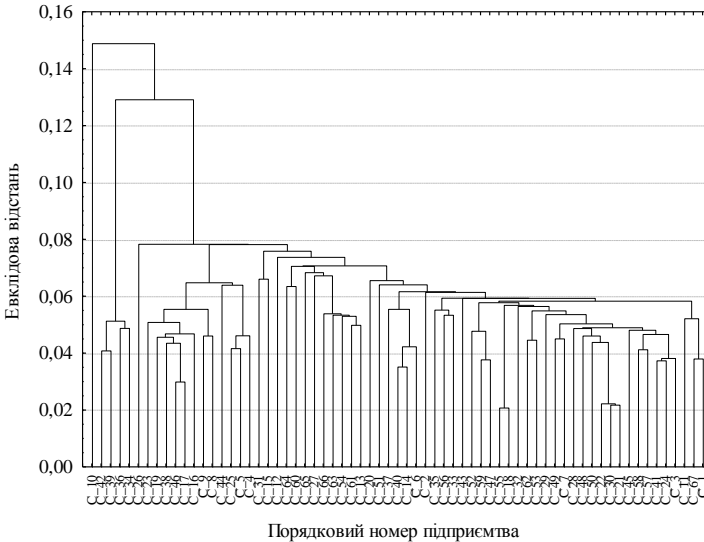

Рис. 3.10. Економічна безпека підприємств і галузі сільського господарства та частка збиткових сільськогосподарських підприємств Житомирської області

Оскільки усі криві майже співпадають, можна зробити висновок, що розроблена та застосована методика на рівні підприємств і галузі сільського господарства є обґрунтованою та може бути використана на практиці. Для подальшого виявлення основних проблем галузі сільського господарства Житомирської області важливо визначити вплив кожної із складових на загальний рівень економічної безпеки сільськогосподарських підприємств. Для цього застосовано багатofакторне групування на основі методу кластерного аналізу. Його відмінність від традиційного групування полягає у тому, що розподіл об'єктів дослідження (в нашому випадку 67 підприємств) здійснено не за однією ознакою, а за всіма.

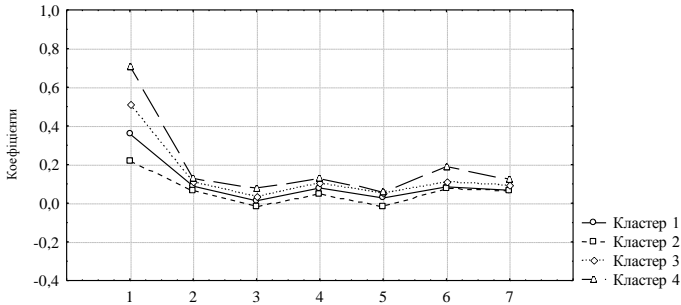
Кластерний аналіз проведено у два етапи: спочатку визначено кількість груп, після чого здійснено розподіл підприємств. У процесі кластеризації використано прикладну програму *StatSoft Statistica v6.0*. З рис. 3.11.

видно, що найбільш прийнятна кількість кластерів, на яку слід розподілити сукупність досліджуваних господарств має бути не більше п'яти. З метою уточнення раніше наведеної шкали, сукупність підприємств пропонується розбити на чотири групи із такими рівнями економічної безпеки: кризовий, низький, середній, високий.

Рис. 3.11. Дендрограма подібності виробників сільськогосподарської продукції Житомирської області за рівнем їх економічної безпеки

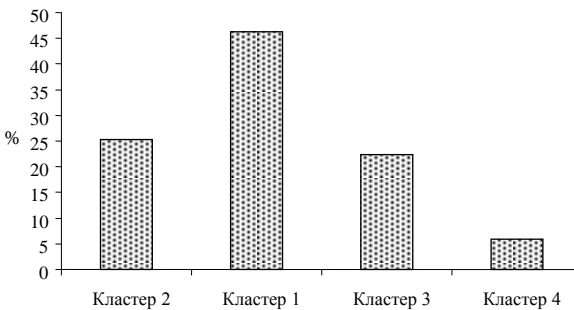
В основі багатофакторного групування лежить метод к-середніх. Графік усереднених значень коефіцієнтів економічної безпеки у межах кожного із отриманих кластерів зображено на рис. 3.12. З графіка видно, що із зростанням інтегрального коефіцієнта підвищується рівень всіх її складових; різняться лише темпи зростання зважених коефіцієнтів окремих складових.

Рис. 3.12. Графік усереднених значень коефіцієнтів економічної безпеки та її складових в межах кластерів

Примітка: 1 – інтегральний коефіцієнт економічної безпеки; 2 – рівень кадрової безпеки; 3 – рівень виробничої безпеки; 4 – рівень екологічної безпеки; 5 – рівень збутової безпеки; 6 – рівень фінансової безпеки; 7 – рівень ресурсно-технічної безпеки.

Зазначимо, що нумерація кластерів не відповідає необхідності поступового зростання економічної безпеки підприємств від групи до групи. Щоб подолати цю проблему порядкові номери першого та другого кластерів вирішено поміняти місцями. У результаті до першої групи із найнижчим рівнем економічної безпеки (група 1) увійшли 17 підприємств, до другої (група 2) – 31, до третьої (група 3) – 15, до четвертої із найвищим рівнем економічної безпеки (група 4) – 4 підприємства (рис. 3.13).

Рис. 3.13. Питома вага підприємств кожного кластеру у загальній їх сукупності

Середні значення інтегрального коефіцієнта безпеки та його складових у розрізі окремих груп наведено в табл. 3.20.

Таблиця 3.20

Середні значення показників економічної безпеки в межах кластерів

Показник економічної безпеки	Номер групи							
	1		2		3		4	
	значення	вагомість, %	значення	вагомість, %	значення	вагомість, %	значення	вагомість, %
Коефіцієнт економічної безпеки	0,28	100,00	0,36	100,00	0,51	100,00	0,71	100,00
Коефіцієнт кадрової безпеки	0,06	21,43	0,09	24,60	0,11	21,79	0,13	18,15
Коефіцієнт виробничої безпеки	0,02	6,35	0,01	3,57	0,03	6,61	0,08	11,20
Коефіцієнт екологічної безпеки	0,04	15,69	0,08	21,98	0,11	20,77	0,13	18,34
Коефіцієнт збутової безпеки	0,02	7,18	0,03	7,60	0,05	10,56	0,06	7,94
Коефіцієнт фінансової безпеки	0,08	29,36	0,08	23,56	0,11	21,36	0,19	26,81
Коефіцієнт ресурсно-технічної безпеки	0,06	19,99	0,07	18,68	0,10	18,92	0,12	17,56

Оскільки інтегральний показник економічної безпеки представляє суму всіх зважених складових, найбільший вплив на рівень загальної безпеки матиме та, частка якої в інтегральному коефіцієнті є найбільшою. З даних таблиці видно, що у підприємствах усіх без виключення груп значний вплив на економічну безпеку має рівень кадрової та фінансової безпеки. Водночас, високий рівень економічної

безпеки господарств крайніх груп визначає, передусім, фінансова складова. У перших трьох групах суттєвий вплив також має екологічна безпека суб'єктів господарювання.

Окрім проведеного аналізу також важливо встановити тісноту зв'язку між рівнем економічної безпеки сільськогосподарських підприємств, її складових та економічною ефективністю діяльності сільськогосподарських підприємств. Для цього використано методи статистичного аналізу, зокрема кореляційно-регресійний. Основною метою проведення такого дослідження є підтвердження або заперечення гіпотези про вплив економічної безпеки на результативність та ефективність господарювання сільськогосподарських підприємств.

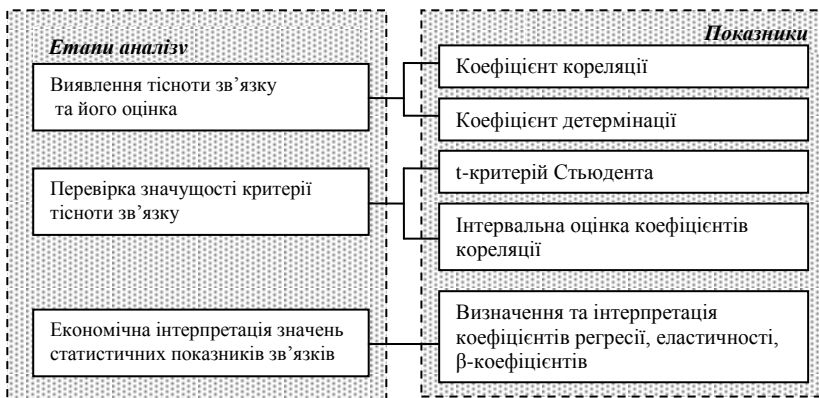
Кореляційно-регресійний аналіз здійснювався за такою схемою:

1) виявлення тісноти зв'язку між результативними (показники ефективності) та факторними (показники економічної безпеки) ознаками;

2) перевірка значущості отриманих статистичних показників;

3) розрахунок інтервальних оцінок статистичних показників.

При цьому до статистичних показників, які використано в якості індикаторів якості зв'язків, віднесено парні коефіцієнти кореляції, регресії, еластичності та β -коефіцієнти. Значущість статистичних оцінок пропонується визначати на основі проведення аналізу t-статистики Стьюдента та Фішера. Загалом схема запропонованого алгоритму оцінки впливу економічної безпеки сільськогосподарських підприємств на їх економічну ефективність зображено на рис. 3.14.

Рис. 3.14. Алгоритм оцінки рівня впливу економічної безпеки на економічну ефективність діяльності сільськогосподарських підприємств

В якості результативних ознак обрано показники ефективності діяльності підприємства, а саме: рівень рентабельності виробництва (показує, який обсяг прибутку припадає на 1 гривню затрат), рівень рентабельності обороту (відображає розмір прибутку, що припадає на 1 гривню виручки від реалізації), а також приріст капіталовкладень. Перший із показників відображає, наскільки ефективно сільськогосподарські підприємства здійснюють основний вид своєї діяльності. Відтак, його ідентифікація як одного із критеріїв ефективності, на нашу думку, є незаперечною. Вибір показника рентабельності обороту пояснюється тим, що він відображає вміння виробників сільськогосподарської продукції розробляти та впроваджувати адекватну поточному стану ринкового середовища цінову політику, а також контролювати власні витрати. В умовах нестабільності зовнішнього середовища та посилення конкурентної боротьби між сільськогосподарськими виробниками виділення

рентабельності обороту в якості індикатора ефективності їх діяльності є необхідним.

Приріст капіталовкладень визначено критерієм ефективності, оскільки однією із заповук розвитку сільськогосподарських підприємств є забезпечення відтворення їх основних фондів. Розширене ж відтворення вимагає нарощення обсягів капіталовкладень, оскільки для більшості галузей сільського господарства характерний високий рівень зношеності основних засобів виробництва.

До факторних ознак включено кількісні значення складових економічної безпеки сільськогосподарських підприємств (фінансової, ресурсно-технічної, кадрової, виробничої, екологічної та збутової), а також інтегральний показник економічної безпеки. У вибірку включено 67 сільськогосподарських підприємств Житомирської області. У процесі проведення аналізу змінним було присвоєно такі позначення:

y_1 – рівень рентабельності обороту, %;

y_2 – рівень рентабельності виробництва, %;

y_3 – приріст капіталовкладень, тис. грн.;

x_1 – інтегральний коефіцієнт економічної безпеки;

x_2 – коефіцієнт фінансової складової економічної безпеки;

x_3 – коефіцієнт ресурсно-технічної складової економічної безпеки;

x_4 – коефіцієнт кадрової складової економічної безпеки;

x_5 – коефіцієнт виробничої складової економічної безпеки;

x_6 – коефіцієнт екологічної складової економічної безпеки;

x_7 – коефіцієнт збутової складової економічної безпеки.

Вихідні дані для кореляційного аналізу зведено у Додатку К. Оскільки метою проведення аналізу є не регресійний аналіз, то перевірка факторних ознак на мультиколінеарність та, відповідно, обчислення парних коефіцієнтів кореляції незалежних змінних, є недоцільними. Матрицю парних коефіцієнтів кореляції факторних та результативних ознак наведено в табл. 3.21.

Таблиця 3.21

Матриця парних коефіцієнтів кореляції показників економічної ефективності та критеріїв економічної безпеки

Результативна ознака	Факторна ознака						
	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7
y_1	0,796	0,417	0,308	0,252	0,924	0,269	0,429
y_2	0,846	0,465	0,458	0,347	0,939	0,315	0,426
y_3	0,205	0,126	0,046	0,046	0,320	0,155	-0,136

Дані таблиці свідчать про те, що між рівнем рентабельності обороту та економічною безпекою сільськогосподарського підприємства спостерігається достатньо тісний лінійний зв'язок. Можна також сказати, що така тіснота формується, передусім, за рахунок взаємозалежності рентабельності обороту та виробничої безпеки підприємств. Слабкий лінійний зв'язок існує між рентабельністю обороту та збутовою і фінансовою складовими економічної безпеки.

Рівень рентабельності виробництва також у значній мірі залежить від економічної безпеки суб'єктів агробізнесу, а

найбільше такий рівень зв'язку визначає так само виробнича складова. Крім цього, слід відмітити існування лінійного зв'язку між рівнем рентабельності виробництва та фінансовою, ресурсно-технічною та екологічною складовими. Щодо приросту капіталовкладень, то як свідчать результати аналізу, цей показник найбільше корелює із коефіцієнтом виробничої складової економічної безпеки сільськогосподарських підприємств. Проте, за своїм рівнем цей зв'язок все ж такі є зовсім несуттєвим. Тобто, інтенсивність інвестування фінансових ресурсів у виробництво сільськогосподарської продукції в цілому не дуже залежить від рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств.

Перевірку значущості парних коефіцієнтів кореляції здійснено із припущенням про допустиму похибку на рівні 5% ($\alpha = 0,05$). Тоді критичне значення t-критерію Стьюдента складе 2,02. З даних табл. 3.22 видно, що суттєвий лінійний зв'язок існує між: 1) рівнем рентабельності обороту та всіма показниками економічної безпеки, окрім кадрової та екологічної складових; 2) рівнем рентабельності виробництва та всіма досліджуваними факторними ознаками; 3) приростом капіталовкладень та виробничою складовою. Саме за цими показниками пропонується проводити подальші дослідження.

Таблиця 3.22

Оцінка значущості коефіцієнтів парної кореляції на основі критерію Стьюдента ($\alpha = 0,05$)

Результативні ознаки	t-критерій Стьюдента						
	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7
y_1	9,126	3,182	2,244	1,801	16,698	1,933	3,289
y_2	10,981	3,641	3,573	2,560	18,841	2,302	3,266
y_3	1,453	0,883	0,319	0,318	2,338	1,090	-0,948

Точнішу оцінку тісноти лінійного зв'язку здійснимо шляхом побудови довірчих інтервалів відповідних коефіцієнтів кореляції (табл. 3.23–3.24). Як видно з даних табл. 3.23, найменший розкид мають коефіцієнти кореляції рівня рентабельності обороту із інтегральним коефіцієнтом економічної безпеки та коефіцієнтом її виробничої складової. Це свідчить про те, що отримані вище парні коефіцієнти кореляції між цими економічними показниками є найбільш точними.

Таблиця 3.23

Інтервальна оцінка парних коефіцієнтів кореляції рівня рентабельності обороту та факторних ознак

Межі довірчого інтервалу	Факторні ознаки				
	x_1	x_2	x_3	x_5	x_7
Точкова оцінка	0,796	0,417	0,308	0,924	0,429
Нижня межа	0,692	0,181	0,050	0,882	0,196
Верхня межа	0,901	0,653	0,567	0,966	0,662

Зазначимо, що нижні межі коефіцієнтів кореляції незалежної змінної та інших трьох факторів є незначущими (критерієм t-статистики Стьюдента), що свідчить про існування незначного лінійного зв'язку між ними. Оскільки ж вплив інтегрального показника на результативну ознаку визначається, в основному, саме дією виробничої складової економічної безпеки, основну увагу в процесі пошуку джерел підвищення рентабельності обороту варто шукати саме у ній. Крім цієї змінної у подальшому аналізі враховано вплив фінансової та збутової складових економічної безпеки, які також корелюють із рівнем рентабельності обороту.

Таблиця 3.24

**Інтервальна оцінка парних коефіцієнтів кореляції
рівня рентабельності виробництва та
факторних ознак**

Межі довірчого інтервалу	Факторні ознаки						
	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7
Точкова оцінка	0,846	0,465	0,458	0,347	0,939	0,315	0,426
Нижня межа	0,764	0,241	0,233	0,095	0,905	0,058	0,193
Верхня межа	0,927	0,689	0,684	0,598	0,973	0,573	0,660

Результати інтервальної оцінки коефіцієнтів кореляції рентабельності виробництва та факторів її впливу показали, що і нижня, і верхня межа є значущими тільки у виробничій складовій. Тобто, так само як і в попередньому випадку, виробнича безпека формує значущість нижньої та верхньої меж взаємозв'язку рівня рентабельності та інтегрального коефіцієнта економічної безпеки (табл. 3.25).

Таблиця 3.25

**Інтервальна оцінка парних коефіцієнтів кореляції
приросту капіталовкладень та факторних ознак**

Межі довірчого інтервалу	Факторна ознака, x_5
Точкова оцінка	0,320
Нижня межа	0,063
Верхня межа	0,576

Наближеними до критичного рівня значущості є нижні межі коефіцієнтів кореляції рентабельності виробництва та фінансової і ресурсно-технічної складовій. Тому в подальшому досліджені доцільно визначити взаємозв'язок

між рівнем рентабельності виробництва та виробничої, фінансової і ресурсно-технологічної складових економічної безпеки сільськогосподарських підприємств.

Дані табл. 3.25 свідчать про те, що різниця між нижньою та верхньою межею є значною (0,513) і нижня границя є меншою за критичне значення. Проте, наведена результативна ознака є надзвичайно важливою у системі показників ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств. З огляду ж на значущість точкової оцінки парного коефіцієнта кореляції, у подальших дослідженнях пропонується здійснити економічну оцінку впливу на приріст капіталовкладень вказаної незалежної змінної.

Для оцінки зв'язків і перенесення висновків за результатом аналізу на генеральну сукупність (тобто на всю сукупність сільськогосподарських підприємства) використаємо коефіцієнти регресії, еластичності та β -коефіцієнти. Зазначимо, що коефіцієнт економічної безпеки та його складові є нормованими величинами, які лежать у межах від 0 до 1. Коефіцієнти ж регресії ілюструють зміни результативної ознаки в разі зміни відповідної незалежної змінної на одиницю. У такій ситуації показники економічної безпеки пропонується поділити на десять частини. Тоді одиницею вимірювання коефіцієнтів економічної безпеки буде 0,1, а коефіцієнти регресії слід також поділити на 100.

Згідно аналізу коефіцієнтів регресії збільшення рівня економічної безпеки на 0,1 призведе до збільшення рівня рентабельності обороту на 11 %, а підвищення рівня виробничої безпеки зумовить зростання наведеного результативного показника на 7 % (табл. 3.26). Збільшення рівня фінансової та збутової складових економічної безпеки на 0,1 дасть змогу підвищити рівень рентабельності обороту на 5 та 4 % відповідно. Зміна рівня інтегрального коефіцієнта економічної безпеки на 0,1 також дасть

можливість збільшити рівень рентабельності виробництва майже на 10 %. Вплив таких зрушень у рівнях фінансової, ресурсно-технічної та виробничої складових безпеки призведе до збільшення залежної змінної на 4,0; 5,7 та 5,9 % відповідно. Зміна коефіцієнта виробничої безпеки зумовить зміну приросту капіталовкладень на 0,12 тис. грн.

Таблиця 3.26

Статистичні показники зв'язку між результативними ознаками та показниками економічної безпеки

Результативні ознаки	Факторна ознака				
	x_1	x_2	x_3	x_5	x_7
<i>Коефіцієнт регресії</i>					
Рівень рентабельності обороту, % (y_1)	11,31	4,67	–	7,05	3,77
Рівень рентабельності виробництва, % (y_2)	9,95	4,31	5,68	5,94	–
Приріст капіталовкладень, тис. грн (y_3)	–	–	–	0,12	–
<i>Коефіцієнт еластичності</i>					
Рівень рентабельності обороту, % (y_1)	50,12	30,39	–	6,00	10,80
Рівень рентабельності виробництва, % (y_2)	17,95	11,43	12,24	2,06	–
Приріст капіталовкладень, тис. грн (y_3)	–	–	–	0,13	–
<i>β-коефіцієнт</i>					
Рівень рентабельності обороту, % (y_1)	0,80	0,42	–	0,92	0,43
Рівень рентабельності виробництва, % (y_2)	0,85	0,47	0,46	0,94	–
Приріст капіталовкладень, тис. грн (y_3)	–	–	–	0,32	–

Зміна рівня інтегрального коефіцієнта економічної безпеки на 0,1 також дасть можливість збільшити рівень рентабельності виробництва майже на 10 %. Вплив таких зрушень у рівнях фінансової, ресурсно-технічної та виробничої складових безпеки призведе до збільшення залежної змінної на 4,0; 5,7 та 5,9 % відповідно. Зміна коефіцієнта виробничої безпеки зумовить зміну приросту капіталовкладень на 0,12 тис. грн.

Щодо коефіцієнтів еластичності, то вплив факторних ознак на результативні можна охарактеризувати таким чином:

1) у разі зміни інтегрального коефіцієнта економічної безпеки, а також його фінансової, виробничої та збутової складових на 1 %, рівень рентабельності обороту зміниться на 50; 30; 6 та 11 % відповідно;

2) у разі зміни інтегрального коефіцієнта економічної безпеки, а також його фінансової, ресурсно-технічної та виробничої складових на 1 % рівень рентабельності виробництва зміниться на 18; 11; 12 та 2 % відповідно;

3) у разі зміни коефіцієнта виробничої безпеки на 1 %, приріст капіталовкладень зміниться на 0,13 тис. грн.

Аналіз β -коефіцієнтів дає змогу зробити висновок, що найбільш суттєві резерви підвищення економічної ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств закладено у виробничій безпеці, оскільки при зміні цього коефіцієнта на одне середньоквадратичне відхилення (0,27 %) зміна рівня рентабельності обороту складе 0,92 його середньоквадратичного відхилення (19,24 %), рівня рентабельності виробництва – 0,94 його середньоквадратичного відхилення (16,2 %), приросту капіталовкладень – 0,32 його середньоквадратичного відхилення (0,33 тис. грн).

Рівень економічної безпеки сільськогосподарських підприємств значно впливає на ефективність

господарювання сільськогосподарських підприємств. При цьому найбільший вплив має виробнича та фінансова складові. Важливо зазначити, що екологічна безпека практично не корелює із показниками економічної ефективності.

Підсумовуючи зазначене, можна зробити висновок, що нині спостерігається тенденція до зниження кількості підприємств, які знаходяться у зоні економічної безпеки. У перспективі особливу увагу необхідно приділяти фінансовій, ресурсно-технічній та кадровій складовим економічної безпеки, оскільки вони мають найбільший вплив на її рівень. Це, дасть змогу підвищити економічну ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств. Зазначимо, що розробка системи заходів зі зміцнення економічної безпеки суб'єктів сільського господарства потребує виділення найбільш суттєвих загроз та можливостей у межах окремих її складових.

3.3. Сучасний рівень економічної стійкості сільськогосподарських підприємств

Економічна стійкість підприємства є своєрідним індикатором його стабільного розвитку, тому її оцінка вимагає системного, комплексного підходу і пов'язана з аналізом всіх аспектів діяльності господарства. В умовах ринкової економіки досить часто фінансово стійке підприємство практично не має можливостей для подальшого економічного зростання. У той же час, нерідко виникають ситуації, коли підприємство має стабільну позицію на ринку та значний потенціал розвитку, маючи нестійкий фінансовий стан. У зазначених випадках підприємство не можна вважати економічно стійким, так як навіть при незначних змінах ринкового середовища воно може швидко втратити свої позиції. Не менш важливим,

особливо для підприємств аграрного сектора, є врахування соціальної та екологічної складової, що пояснюється загостренням соціальних проблем у сільській місцевості та високим ступенем залежності сільськогосподарського виробництва від природних умов. Тобто аналіз стійкості сільськогосподарського підприємства передбачає системну оцінку всієї сукупності її структурних елементів.

Первинними матеріалами для оцінки та аналізу економічної стійкості підприємств аграрного сектора Житомирської області є інформація, отримана в результаті проведення анкетування керівників і головних спеціалістів 50 сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм. Провівши відповідно до розробленої методики (п. 2.3) розрахунки, була отримана оцінка економічної стійкості, результати якої свідчать, що 44 % підприємств мають нормальний ступінь виробничої стійкості, 22 % – високий рівень і 34 % є виробничо нестійкими, або мають критичну виробничу стійкість (табл. 3.27).

Таблиця 3.27

Виробнича стійкість сільськогосподарських підприємств Житомирської області, %

Організаційно-правова форма підприємства	Тип підприємства за рівнем стійкості			
	нестійкі	з критичним рівнем стійкості	з нормальним рівнем стійкості	з високим рівнем стійкості
Господарські товариства	2	10	8	0
Приватні підприємства	2	4	10	4
С.-г. кооперативи	2	12	6	0
Фермерські господарства	0	0	10	10
Державні підприємства	0	2	10	8
Всього	6	28	44	22

Слід зазначити, що основними чинниками, що зумовили критичний рівень виробничої стійкості сільгоспідприємств, були застарілі технології, незадовільний стан техніки та устаткування. Це ще раз підтверджує той факт, що в сучасних умовах господарювання без вкладання капіталу в основні виробничі фонди та впровадження технологічних інновацій жодне підприємство не спроможне тривалий період забезпечувати навіть просте відтворення, не говорячи про розширене відтворення або виробничу стійкість. Вищий рівень виробничої стійкості мають фермерські господарства, приватні та державні підприємства. Приватна власність на засоби виробництва та особиста матеріальна відповідальність у разі отримання збитків у поєднанні з прагненням отримати максимальний дохід при мінімальних витратах, примушує власників приватних підприємств, зокрема фермерських господарств, ретельно планувати свою виробничу діяльність, що дозволяє їм підтримувати оптимальні пропорції виробництва, відповідно до ринкових вимог, і вести розширене відтворення, таким чином підтримуючи свою виробничу стійкість. Слід зазначити, що досить високий ступінь виробничої стійкості мають державні підприємства. Це пояснюється тим, що на території Житомирської області продовжують функціонувати, зберігаючи державну форму власності, лише учбові та науково-дослідні господарства. Їх спеціалізація (розробка та впровадження нових прогресивних технологій) постійно вимагає відповідного оновлення виробничої бази, що й забезпечує виявлений ступінь виробничої стійкості.

Ресурсна стійкість підприємства характеризує забезпеченість виробництва основними видами ресурсів, їх якість, структуру та ефективність використання. Аналізуючи отримані дані (табл. 3.28), можна зробити

висновок, що 56 % підприємств підтримують нормальну та високу ресурсну стійкість, 36 % респондентів оцінюють її рівень як критичний і 6 % є ресурсно нестійкими.

Таблиця 3.28

Ресурсна стійкість сільськогосподарських підприємств Житомирської області, %

Організаційно-правова форма підприємства	Тип підприємства за рівнем стійкості			
	нестійкі	з критичним рівнем стійкості	з нормальним рівнем стійкості	з високим рівнем стійкості
Господарські товариства	2	12	6	0
Приватні підприємства	2	0	16	2
С.-г. кооперативи	2	14	4	0
Фермерські господарства	0	2	18	0
Державні підприємства	0	8	12	0
Всього	6	36	56	2

Одним з основних негативних чинників існуючого рівня ресурсної стійкості підприємств є низька забезпеченість інформаційними ресурсами. Проведене соціологічне дослідження показало, що 64 % респондентів оцінюють його в межах 1-2 балів, пояснюючи цей факт наявністю у більшості господарств лише 1-го персонального комп'ютера. У той же час, більшість сільськогосподарських підприємств (76,6 %) не користуються консультативно-дорадчими послугами для отримання оперативної інформації, необхідної для ефективного ведення господарської діяльності (табл. 3.29).

При проведенні аналізу ресурсної стійкості підприємств різних організаційно-правових форм було виявлено, що більш стійкими є приватні, зокрема фермерські господарства. Невеликі приватні підприємства є більш

маневреними у використанні засобів виробництва, що дозволяє їм ефективно та комплексно використовувати свій потенціал, підтримувати оптимальні резерви ресурсів. Щодо державних підприємств, більшість з яких підтримують нормальний рівень ресурсної стійкості, то їх спеціалізація вимагає точного розрахунку потреби у ресурсах, що і дозволяє їм ефективно використовувати останні, забезпечуючи при цьому безперебійний процес виробництва.

Таблиця 3.29

**Співпраця сільськогосподарських підприємств
Житомирської області з консультативно-дорадчими
організаціями**

Показник	Кількість підприємств, %
Сільськогосподарські підприємства, що не користувалися консультативно-дорадчими послугами	76,6
Сільськогосподарські підприємства, що користувалися консультативно-дорадчими послугами	23,4
У тому числі	
консалтингові послуги	5,1
впровадження сучасних технологій	8,0
послуги з питань маркетингу, менеджменту	6,3
вирішення проблем зайнятості	4,6
правове навчання	2,9
сприяння створенню кооперативу	4,6

Фінансова стійкість підприємства відображає його платоспроможність при дотриманні умови фінансової рівноваги між власними та залученими засобами. Фінансова стійкість є основою забезпечення економічної стійкості, одним з основних її чинників. Значна частка (62 %) підприємств аграрного сектора Житомирської області є фінансово нестійкими (табл. 3.30).

Цей факт простежується при аналізі діяльності господарств усіх організаційно-правових форм. Більша частка фінансово стійких підприємств зафіксована серед

приватних, особливо фермерських господарств. Це обумовлено тим, що їх власники мають право особисто контролювати вкладення капіталу у різні сфери виробництва та розподіляти кошти між основними виробничими фондами (відшкодування, споживання та нагромадження), у разі необхідності маючи змогу обмежувати особисте споживання.

Таблиця 3.30

Фінансова стійкість сільськогосподарських підприємств Житомирської області, %

Організаційно-правова форма підприємства	Тип підприємства за рівнем стійкості			
	нестійкі	з критичним рівнем стійкості	з нормальним рівнем стійкості	з високим рівнем стійкості
Господарські товариства	14	2	2	2
Приватні підприємства	10	0	6	4
С.-г. кооперативи	16	0	2	2
Фермерські господарства	6	0	6	8
Державні підприємства	16	0	4	0
Всього	62	2	20	16

Ринкова стійкість сільськогосподарського підприємства характеризує його здатність гнучко та швидко реагувати на вимоги ринку. Її визначальними чинниками є конкурентоспроможність продукції та наявність інших конкурентних переваг підприємства, його позиція на ринку та здатність адаптуватися до змін ринкового середовища. Аналізуючи отримані результати оцінки ринкової стійкості підприємств аграрного сектора Житомирської області, можна зробити висновок, що 92 % респондентів визнають свої господарства ринково стійкими, з них 18 % здатні

підтримувати критичну стійкість, 64 % – нормальну і 10 % – високу (табл. 3.31).

Таблиця 3.31

Ринкова стійкість сільськогосподарських підприємств Житомирської області, %

Організаційно-правова форма підприємства	Тип підприємства за рівнем стійкості			
	нестійкі	з критичним рівнем стійкості	з нормальним рівнем стійкості	з високим рівнем стійкості
Господарські товариства	4	10	6	0
Приватні підприємства	2	4	10	4
С.-г. кооперативи	2	0	18	0
Фермерські господарства	0	0	14	6
Державні підприємства	0	4	16	0
Всього	8	18	64	10

Основним чинником нормального та високого ступеня ринкової стійкості підприємств, що аналізувалися, є конкурентоспроможність їх продукції. Узагальнення результатів дозволило встановити, що 84,6 % респондентів вважають продукцію власного виробництва конкурентоспроможною і визначають її основними перевагами ціну, якість та екологічну чистоту (табл. 3.32).

Щодо позиції сільськогосподарських підприємств на регіональному ринку, то більшість з них (54,9 %) за результатами соціологічного опитування займають невелику, але стабільну його частку. Частка на ринку 29,7 % проаналізованих господарств поступово скорочується, 8 % господарств поступово розширюють свою частку на регіональному ринку сільськогосподарської продукції і 7,4 % підприємств займають лідируючу позицію на ньому.

Таблиця 3.32

Конкурентні переваги продукції підприємств Житомирської області

Конкурентна перевага продукції	Кількість підприємств, що мають перевагу, %
Ціна	38,9
Якість	16,0
Екологічна чистота	6,3
Ціна та якість	13,1
Якість та екологічна чистота	2,3
Ціна та екологічна чистота	0,6
Ціна та зовнішній вигляд	1,7
Ціна та упаковка	0,6
Ціна, якість та екологічна чистота	2,3
Ціна, якість та зовнішній вигляд	1,7
Якість, екологічна чистота та зовнішній вигляд	1,1

Одним з найважливіших інструментів підтримки підприємств є налагодження ефективної взаємодії з їх економічними контрагентами. Як свідчить аналітична інформація 94 % респондентів вважають власні господарства інтерфейсно стійкими, хоча 30 % оцінюють дану складову стійкості на критичному рівні (табл. 3.33).

Таблиця 3.33

Інтерфейсна стійкість сільськогосподарських підприємств Житомирської області, %

Організаційно-правова форма підприємства	Тип підприємства за рівнем стійкості			
	нестійкі	з критичним рівнем стійкості	з нормальним рівнем стійкості	з високим рівнем стійкості
Господарські товариства	2	8	8	2
Приватні підприємства	2	4	12	2
С.-г. кооперативи	2	10	8	0
Фермерські господарства	0	4	4	12
Державні підприємства	0	4	12	4
Всього	6	30	44	20

Основними чинниками критичного рівня являються низький рівень співробітництва з суб'єктами ринкової інфраструктури (банками, біржами, страховими компаніями та ін.) та небажання підприємств інтегруватися у виробничі відносини. Підтверджують це також результати проведеного соціологічного опитування, які свідчать, що лише 4 % підприємств входять до складу певного сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, 26 % — користуються послугами торгових посередників для реалізації продукції. Визначальним чинником нормальної та високої стійкості господарств є налагодженість системи збуту їх продукції. Більшість респондентів стверджують, що в сучасних умовах знаходження ринку збуту продукції не є проблемою. Проте, незадовільним є рівень цін на сільськогосподарську продукцію, при якому найчастіше не покриваються навіть виробничі затрати. Детальніше оцінити ситуацію щодо реалізації продукції сільськогосподарськими товаровиробниками аграрного сектору регіону дозволяють дані табл. 3.34.

Таблиця 3.34

Реалізація продукції сільськогосподарськими підприємствами Житомирської області постійним клієнтам

Продукція	Кількість підприємств, %	
	що реалізують більше 50 % продукції постійним клієнтам	що реалізують менше 50 % продукції постійним клієнтам
Молоко	59,4	40,6
М'ясо	35,4	64,6
Зернові	24,6	75,4
Цукровий буряк	16,6	83,4
Інша продукція	9,7	90,3

Аналіз отриманих результатів дозволяє зробити висновок, що постійним клієнтам найбільше реалізується молоко та м'ясо, що пов'язано з відносно коротким

терміном їх зберігання. Монополістом на ринку молока Житомирської області є ДП «Рудь», що закуповує найбільшу частку даної продукції у сільськогосподарських підприємств регіону. Постійними клієнтами-споживачами м'ясної продукції підприємств області є місцеві м'ясокомбінати.

Основою ефективного функціонування будь-якого підприємства є його людський потенціал, тому керівникам слід звертати особливу увагу на створення необхідних умов для відтворення його як трудової, так і інтелектуально-культурної складової. Здатність підприємства забезпечувати оптимальні умови для відтворення та розвитку трудового потенціалу та підвищення ефективності його використання відображає ступінь соціальної стійкості. 62 % сільськогосподарських підприємств Житомирської області підтримують нормальний ступінь соціальної стійкості, 18 % господарств мають критичний рівень і 20 % агроформувань – за даним показником є високостійкими (табл. 3.35).

Таблиця 3.35

Соціальна стійкість сільськогосподарських підприємств Житомирської області, %

Організаційно-правова форма підприємства	Тип підприємства за рівнем стійкості			
	нестійкі	з критичним рівнем стійкості	з нормальним рівнем стійкості	з високим рівнем стійкості
Господарські товариства	0	8	12	0
Приватні підприємства	0	2	10	8
С.-г. кооперативи	0	4	16	0
Фермерські господарства	0	0	10	10
Державні підприємства	0	4	14	2
Всього	0	18	62	20

Як зазначалося вище, основними чинниками соціальної стійкості сільськогосподарських підприємств є умови та мотивація праці, стиль управління та підприємницька активність управлінського персоналу, рівень розвитку соціальної інфраструктури. Щодо умов праці в сільськогосподарських підприємствах області, то вони знаходяться на не найкращому рівні, підтвердженням чого є результати проведеного дослідження (табл. 3.36). Отримані дані свідчать, що більшість підприємств області не забезпечують виконання навіть основних положень законодавчо затвердженого соціального пакету і лише 22,3 % господарств створюють своїм працівникам належні умови праці.

Таблиця 3.36

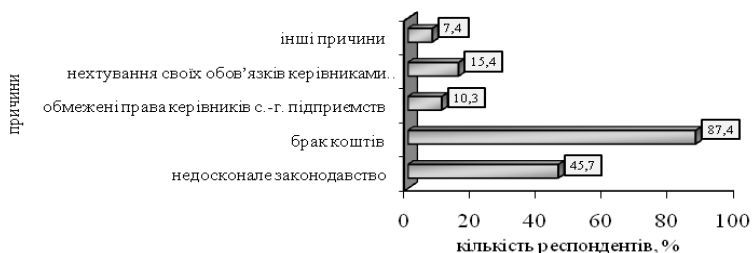
**Виконання сільськогосподарськими підприємствами
Житомирської області основних положень
соціального пакету**

Основні положення соціального пакету, передбачені законодавством України	Кількість підприємств, що забезпечують відповідні положення, %
Умови праці	22,3
Тривалість робочого дня	38,9
Право на пенсійне забезпечення	56,6
Допомога по тимчасовій втраті працездатності	43,4
Тривалість та оплата відпусток	42,3
Виплата за роботу в шкідливих умовах	21,7

Проведене соціологічне дослідження дозволило визначити основні причини незадовільних умов праці та соціальних проблем у сільськогосподарських підприємствах Житомирської області (рис. 3.15).

У результаті аналізу виявлено, що 87,4 % респондентів вважають основною причиною соціальних проблем брак коштів, 45,7 % опитаних – недосконале законодавство у вказаній сфері. Важливим чинником при виникненні і вирішенні проблем даного аспекту виступає недостатня

робота та нехтування своїми обов'язками керівниками підприємств. Цієї думки притримувалося 15,4 % респондентів.

Рис. 3.15. Причини соціальних проблем у сільськогосподарських підприємствах Житомирської області, %

Не менш важливим фактором соціальної стійкості господарств є мотивація праці їх персоналу. Для її оцінки доцільно проаналізувати матеріальне стимулювання праці, основним показником якого є розмір заробітної плати. Статистичні дані свідчать, що рівень заробітної плати працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, є найнижчим порівняно з іншими галузями. Разом з цим значна частка підприємств галузі має заборгованість у виплаті заробітної плати: 42,3 % господарств за період від 1 до 6 місяців, 4 % – від 6 місяців до 1 року та 4,6 % – за період більше 1 року. Ряд підприємств, з метою мотивації праці робітників, впроваджують систему матеріальних виплат на певні потреби (табл. 3.37). Проте частка таких підприємств є незначною і складає в середньому 18,6 %.

Таблиця 3.37

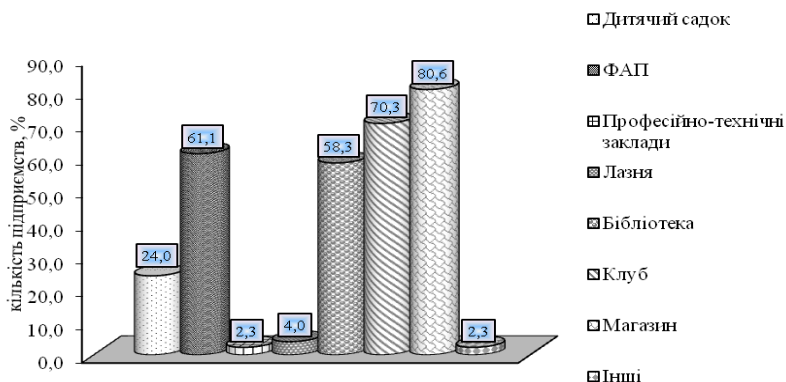
**Виплата матеріальної допомоги працівникам
сільськогосподарських підприємств
Житомирської області**

Привід для виплати матеріальної допомоги	Кількість підприємств, що надають матеріальну допомогу, %
Тяжке матеріальне становище	24,0
Чергова відпустка	28,0
Відхід на пенсію	33,1
Необхідність стаціонарного лікування	12,6
Одруження	14,3
Народження дитини	9,1
Свята	14,9
Інші потреби	6,9
Не надають матеріальної допомоги	24,6

Важливим показником не лише стійкості, а й рівня соціально-економічного розвитку в цілому є стан соціальної інфраструктури господарств. Внаслідок проведення аграрної реформи заклади соціальної інфраструктури були переведені на баланс сільських рад. Однак, результати дослідження свідчать, що витрати на їх утримання у більшості сіл продовжують нести місцеві сільськогосподарські підприємства (рис. 3.16). З рис. 3.16 видно, що 80,6 % сільськогосподарських підприємств підтримують на своїй території функціонування магазину, 70,3 % – клубу, 61,1 % – фельдшерсько-акушерського пункту, 58,3 % – бібліотеки, 24,0 % – дитячого садку, 4,0 % – лазні, 2,3 % – професійно-технічних закладів.

Наведена оцінка основних чинників соціальної стійкості сільськогосподарських підприємств регіону свідчить про загострення соціальних проблем та необхідність активного їх вирішення, оскільки проведення аграрної реформи, на думку більшості спеціалістів (83,4 %), не сприяло покращанню соціальної ситуації на підприємствах

аграрного сектору та на селі в цілому. У вирішенні проблем даного аспекту повинні бути зацікавлені та приймати активну участь як роботодавці, так і держава. Лише при правильному поєднанні їх зусиль стане можливим поліпшення ситуації на підприємствах аграрного сектору та підвищення рівня життя сільського населення.

Рис. 3.16. Заклади соціальної інфраструктури, що перебувають на утриманні сільськогосподарських підприємств Житомирської області, %

Екологічна стійкість сільськогосподарського підприємства характеризується рівнем впровадження природоохоронних та ресурсозберігаючих технологій, ефективністю системи заходів щодо охорони та підвищення родючості ґрунтів, дотримання безпечних умов праці на підприємстві, технологією виробництва продукції, що визначає якість і відповідність продукції екологічним стандартам. Оцінка екологічної стійкості агроформувань Житомирської області наведена в табл. 3.38.

Таблиця 3.38

Екологічна стійкість сільськогосподарських підприємств Житомирської області, %

Організаційно-правова форма підприємства	Тип підприємства за рівнем стійкості			
	нестійкі	з критичним рівнем стійкості	з нормальним рівнем стійкості	з високим рівнем стійкості
Господарські товариства	0	4	14	2
Приватні підприємства	0	4	10	6
С.-г. кооперативи	0	0	18	2
Фермерські господарства	0	0	8	12
Державні підприємства	0	0	2	18
Всього	0	8	52	40

Дані таблиці свідчать, що екологічна стійкість 8 % сільськогосподарських підприємств Житомирської області знаходиться на критичному рівні, 52 % – господарств підтримують екологічну стійкість власного господарства на нормальному рівні, 40 % – забезпечують високу екологічну стійкість. Найвищий рівень екологічної стійкості підтримується у господарствах державної форми власності, що обумовлюється, в основному, їх спеціалізацією. Зосереджуючи свою діяльність на науково-дослідній роботі, у веденні свого господарства вони найбільше враховують необхідність підтримання екологічної рівноваги і раціонального використання ресурсів.

Підвищення рівня екологічної стійкості аграрних підприємств усіх форм власності, на нашу думку, обумовлюється тим, що більшість сучасних керівників поступово усвідомлюють, що врахування екологічного фактору – необхідності збереження навколишнього природного середовища – є проблемою, гострота якої зростає з кожним днем. Не зважаючи на це, лише незначна

частка сільськогосподарських підприємств спрямовують кошти на вирішення екологічних проблем (табл. 3.39).

Таблиця 3.39

**Фінансування екологічних заходів
сільськогосподарськими підприємствами
Житомирської області**

Екологічні заходи	Кількість підприємств, що здійснюють екологічні заходи, %
Впровадження екологічно безпечних технологій	2,9
Впровадження ресурсо- та енергозберігаючих технологій	0,6
Оновлення чи будівництво очисних споруд	3,4
Збереження та відновлення родючості ґрунтів	10,3
Інші заходи	0,6

Одним з визначальних чинників екологічної стійкості підприємств є ступінь відповідності продукції екологічним стандартам, або її екологічна безпека. Відповідно до результатів соціологічного опитування 36,6 % господарств виготовляють екологічно безпечну продукцію, зокрема 21,7 % – м'ясо, 32,6 % – молоко, 23,4 % – зерно.

Використовуючи методику дослідження було визначено економічну стійкість підприємств аграрного сектору Житомирської області. Аналіз отриманих результатів свідчить, що лише 6 % сільськогосподарських підприємств регіону є економічно нестійкими, 48 % – підтримують нормальний рівень економічної стійкості, 24 % – мають критичний її рівень і 22 % підприємств є високостійкими (табл. 3.40). Проте більшість з них (62 % підприємств) є фінансово нестійкими, що є свідченням нарощування підприємствами потенціалу для підтримки власної стійкості та неспроможність ефективного його використання.

Таблиця 3.40

Стійкість функціонування сільськогосподарських підприємств Житомирської області, %

Вид стійкості	Тип підприємства за рівнем стійкості			
	нестійкі	з критичним рівнем стійкості	з нормальним рівнем стійкості	з високим рівнем стійкості
Виробнича	6	28	44	22
Ресурсна	6	36	56	2
Фінансова	62	2	20	16
Ринкова	8	18	64	10
Інтерфейсна	6	30	44	20
Соціальна	0	18	62	10
Екологічна	0	8	52	40
Економічна	6	24	48	22

Проведені розрахунки не дозволяють однозначно стверджувати про вищу економічну стійкість підприємств окремих форм власності (табл. 3.41).

Таблиця 3.41

Дані вибіркового обстеження сільськогосподарських підприємств Житомирської області, од.

Організаційно-правова форма підприємства	Тип підприємства за рівнем економічної стійкості			
	економічно нестійкі	з критичним рівнем економічної стійкості	з нормальним рівнем економічної стійкості	з високим рівнем економічної стійкості
Господарські товариства	2	10	6	2
Приватні підприємства	2	2	10	6
Виробничі кооперативи	2	8	8	2
Фермерські господарства	0	0	10	10
Державні підприємства	0	4	14	2
Всього	6	24	48	22

Державні підприємства мають порівняно вищий рівень виробничої, соціальної та екологічної стійкості, що обумовлено їх спеціалізацією, проте більше 70 % з них є збитковими та фінансово нестійкими. Підприємства приватної форми власності спроможні швидше адаптуватися до змін ринкового середовища і, відповідно, мають вищий рівень ринкової, інтерфейсної та фінансової стійкості. У довгостроковій перспективі вони здатні ефективніше використовувати свій потенціал, підтримуючи при цьому оптимальну збалансованість економічної ефективності, соціальної справедливості та екологічної рівноваги.

3.4. Проблеми формування економічної безпеки та стійкості сільськогосподарських підприємств

Для впровадження дієвого механізму формування економічної безпеки та стійкості підприємств важливо ідентифікувати та систематизувати основні проблеми, що визначають їх рівень. З цією метою проведено соціометричне опитування працівників сільськогосподарських підприємств Житомирської області (Додаток Л). У процесі дослідження опитано 112 респондентів, з них: 84 % керівників та 16 % спеціалістів галузі сільського господарства.

У процесі опитування респонденти обрали найбільш значущі з усього переліку проблеми сільськогосподарських підприємств Житомирської області (табл. 3.42). За результатами обробки анкет встановлено, що серед основних проблем найвагомішою є обмеженість власних фінансових ресурсів. Таку позицію підтримали 92 % респондентів. Банківські кредити для аграрних підприємств нині є недоступними для 60 % опитаних. З 40 % інших

сільськогосподарських підприємств 34 % мають змогу залучати короткострокові кредити і лише 6 % – довгострокові. Оскільки сільськогосподарські підприємства не є привабливими клієнтами для банків, їм важче отримати доступ до кредитів, особливо до довгострокових.

Таблиця 3.42

Проблеми функціонування та розвитку сільськогосподарських підприємств

Проблема	Відповіді респондентів, %
Обмеженість власних фінансових ресурсів	92
Недоступність отримання кредитних ресурсів	60
Неспроможність забезпечити виробництво матеріальними ресурсами в необхідному обсязі	39
Знос техніки	30
Низький рівень технічного забезпечення	21
Неефективне використання матеріальних ресурсів	10
Висока плинність кваліфікованих кадрів	55
Низький рівень продуктивності праці	37
Темп зростання заробітної плати перевищує продуктивність праці	8
Відсутність капіталовкладень	67
Недостатній ступінь окупності витрат	26
Низька ефективність використання виробничих фондів	6
Недосконалість виробничого процесу	1
Низька родючість ґрунту	63
Несприятливі природно-кліматичні умови	21
Нераціональне використання земельних ресурсів	16
Неспроможність конкурувати за ціною	70
Низький платоспроможний попит населення	29
Низька якість продукції	1

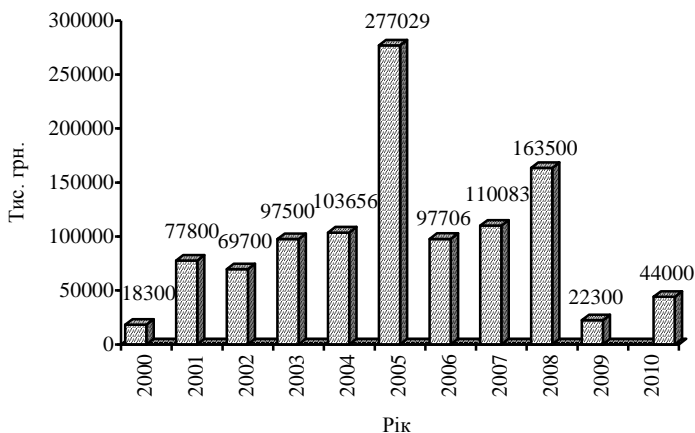
У державному бюджеті України передбачено фінансування програми фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів [211]. Кошти спрямовуються на конкурсних засадах на часткову компенсацію відсоткової ставки за залученими коротко-, середньо- та довгостроковими кредитами.

При головному управлінні агропромислового розвитку у Житомирській області працює конкурсна комісія. Компенсація надається на конкурсній основі підприємствам, які залучили кредити у 2007-2010 рр. згідно з укладеними договорами за умови, що рівень відсотків за користування кредитами та за додатково укладеними договорами не перевищує у національній валюті 25 % річних, а в іноземній – 16 %. Компенсація не надається позичальникам, яких визнано банкрутами, стосовно яких порушено справу про банкрутство, що перебувають в стадії ліквідації або мають прострочену більш як за шість місяців заборгованість перед державним (місцевим) бюджетом та Пенсійним фондом України. За даними головного управління агропромислового розвитку Житомирської області до конкурсної комісії у 2010 р. подано 25 пакетів документів підприємств, які претендують на фінансову підтримку. З них пройшли конкурс і отримали право на компенсацію відсоткової ставки за кредитами 22 підприємства. Загальна сума компенсації становить:

- за короткостроковими кредитами – 16 підприємств отримали компенсацію на загальну суму 9,0 млн. грн;
- за середньостроковими кредитами – 1 підприємство отримало компенсацію на загальну суму 1,17 млн. грн;
- за довгостроковими кредитами – 5 підприємств отримали компенсацію на загальну суму 2,12 млн. грн.

Незважаючи на державну підтримку сільськогосподарських підприємств через механізм

здешевлення кредитів, їх потреба не задовольняється в повному обсязі (рис. 3.17).

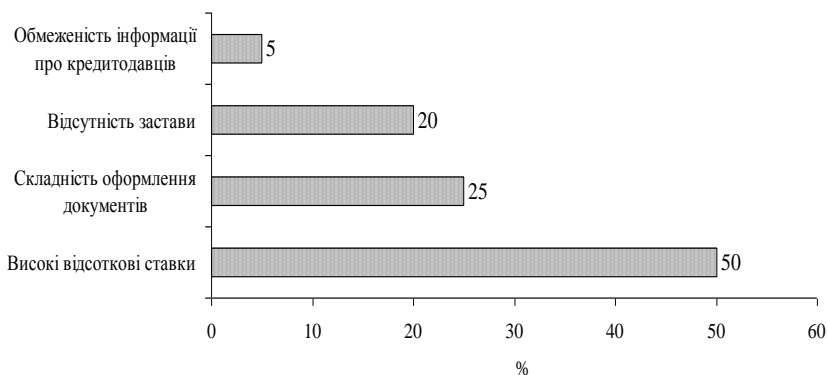

Рис. 3.17. Динаміка обсягів кредитних ресурсів, наданих суб'єктам агробізнесу сектор Житомирської області

Джерело: розраховано за даними Головного управління агропромислового розвитку в Житомирській області.

Зокрема сума отриманих кредитів підприємствами аграрного сектора Житомирської області у 2010 р. складає 44 млн. грн, що на 71 % менше їх потреби (151,6 млн. грн). Основними кредиторами аграрних підприємств Житомирської області є ВАТ «Райффайзен банк Аваль», АТ «Індекс банк» та «Укрексімбанк» (Додаток М). Спостерігається значне зменшення обсягів наданих кредитів, починаючи з 2005 р., що засвідчує кризу взаємовідносин сільськогосподарських підприємств з фінансово-кредитним установами країни. Найбільша частина кредитних ресурсів припала на підприємства Брусилівського (24 %), Попільнянського (18 %) та Андрушівського (12 %) районів (Додаток Н).

Основною проблемою залучення кредитних ресурсів є високі відсоткові ставки (50 % респондентів). Кредитування сільськогосподарських виробників у 2010 р. здійснювалося на рівні 20-30 % річних, що зробило його економічно не вигідним для сільськогосподарських підприємств (рис. 3.18).

Рис. 3.18. Основні проблеми залучення сільськогосподарськими підприємствами кредитних ресурсів

Стримуючими чинниками в отриманні кредитів також є складність оформлення документів (25 %), відсутність застави (20 %) та обмеженість інформації про кредиторів (5 % опитаних).

Загалом, нестача як власних, так і кредитних ресурсів зумовлює проблему неможливості повноцінного фінансового забезпечення господарського процесу, особливо процесу виробництва сільськогосподарської продукції. Зокрема, проблемним питанням стає забезпечення процесу виробництва основними та оборотними засобами у необхідній кількості і необхідної якості та асортименту. Наведене підтверджене результатами

анкетного опитування, згідно яких більшість респондентів визнають низький рівень ресурсно-технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств. Неспроможність забезпечити виробництво матеріальними ресурсами в необхідному обсязі турбує 39 % респондентів. 21 % опитаних відзначили брак техніки у господарстві та високий рівень її зношеності – 30 %. Основною причиною цього респонденти вважають брак коштів (59 %) та високі ціни на матеріальні ресурси (37 %).

Важливим у процесі здійснення господарської діяльності є забезпеченість трудовими ресурсами. Однак, як зазначають 55 % респондентів для працівників сільського господарства існують незадовільні соціальні умови життя на селі 38 %, що зумовило високу плінність кадрів на підприємствах. 37 % опитуваних відзначили низький рівень продуктивності праці, що обумовлюється недостатнім стимулюванням (матеріальним, адміністративним, моральним) працівників 55 %.

Серед основних проблем (67 % опитаних) є відсутність капіталовкладень. На думку респондентів, це унеможлиблює процес відтворення основних фондів. Значної уваги також потребує недостатній ступінь окупності витрат виробництва (26 %). Однак, найбільш ймовірними загрозами, що можуть порушувати роботу підприємств респонденти вважають низькі реалізаційні ціни на сільськогосподарську продукцію (70 %) та низький платоспроможний попит (29 %). За результатами досліджень встановлено, що перешкодою ефективному використанню земельних ресурсів є низька родючість ґрунтів Житомирської області (63 % опитаних), несприятливі природно-кліматичні умови (21 %) та нераціональне використання земельних ресурсів (16 % респондентів).

Важливим елементом фінансово-кредитного механізму є страховий захист сільськогосподарського виробництва. Проте, вітчизняний ринок страхування у галузі сільського господарства є недостатньо розвинений. Зокрема, нині страхується близько 3 % ризиків, тоді як у більшості країн цей показник сягає 70-80 %. Недосконалість чинного законодавства у цій сфері призвело до взаємної недовіри у страхувальників та страховиків, а страхування виробниками сільськогосподарської продукції сприймається як вимушений засіб для отримання кредиту чи державної дотації. Більшість респондентів (67 %) сільськогосподарських підприємств Житомирської області відзначили, що не мають можливостей страхувати своє майно (рис. 3.19).

Рис. 3.19. Розподіл відповідей респондентів щодо проблем, стримуючих страховий захист виробників сільськогосподарської продукції

Незважаючи на велику кількість загроз функціонуванню галузі, лише 9 % респондентів здійснюють страховий захист свого виробництва, 12 % страхують майно час від часу, а 12 % планують робити це у перспективі. Основною

причиною недоступності до страхового захисту виробництва 58 % респондентів відзначили відсутність гарантій виплати страхового відшкодування; 24 % респондентів вказали на брак фінансових ресурсів; 14 % респондентів підкреслюють неприйнятні умови страхування; 4 % не мають достатньої інформації про діяльність страхових організацій.

Зазначені проблеми потребують вирішення. Керівники та спеціалісти сільськогосподарських підприємств вважають, що основними чинниками, які сприяли б розвитку підприємств є державна підтримка – 42 % (табл. 3.43).

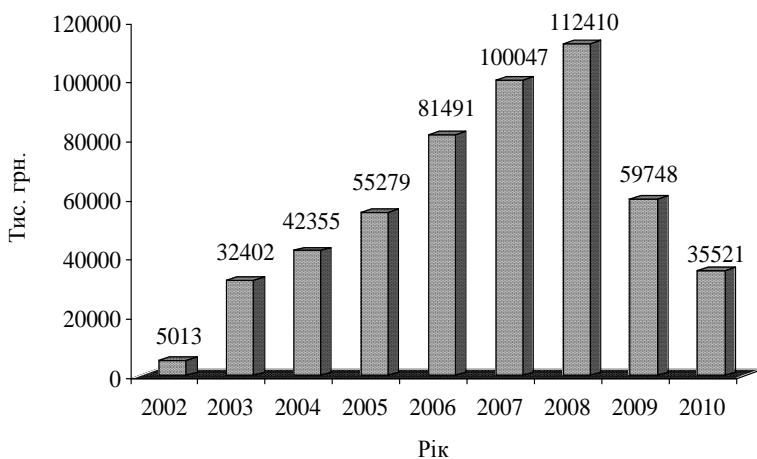
Таблиця 3.43.

Ідентифікація заходів сприяння розвитку сільськогосподарських підприємств

Вид заходу	Частка респондентів, %
Державна підтримка	42
Наявність фінансових ресурсів	37
Достатнє технічне забезпечення	11
Висока кваліфікація та досвід працівників	4
Ефективне використання земельних ресурсів	3
Підвищення якості продукції	3

Бюджетне фінансування здійснюється для підтримання мінімально необхідного рівня доходності сільськогосподарських підприємств в умовах несприятливої ринкової кон'юнктури. Це має забезпечити виробництво продукції, обсяги, асортимент та якість якої є достатніми для формування належного рівня продовольчої безпеки країни. Для підтримки аграрних підприємств Житомирської області з державного бюджету у 2010 р. виділено 35,5 млн. грн, що на 54 % менше, ніж у 2006 р. (рис. 3.18). Основна

частина бюджетних ресурсів доводиться на Олевський (7280,8 тис. грн), Житомирський (4705,6 тис. грн) та Попільнянський (3929,5 тис. грн) райони (Додаток П). У розрізі державних регіональних програм підприємств агропромислового комплексу області у 2010 р. найбільша сума коштів спрямована на розвиток хмелярства (19752 тис. грн), бюджетну тваринницьку дотацію та державну підтримку виробництва продукції рослинництва (за посів цукрових буряків) (5470 тис. грн), закладання і нагляд за молодими садами, виноградниками та ягідниками (1949 тис. грн) (Додаток Р).

Рис. 3.18. Бюджетне фінансування підприємств аграрного сектору Житомирської області

Джерело: розраховано за даними Головного управління агропромислового розвитку в Житомирській області.

За результатами опитування, державна підтримка є одним з основних джерел забезпеченості сільськогосподарських підприємств фінансовими ресурсами, що сприятиме їх розвитку (37%). 11%

респондентів потребують достатнє технічне забезпечення; 4 % – відчують брак досвідчених та висококваліфікованих працівників; 3 % опитаних вважають за доцільне ефективно використовувати земельні ресурси та підвищувати якість сільськогосподарської продукції.

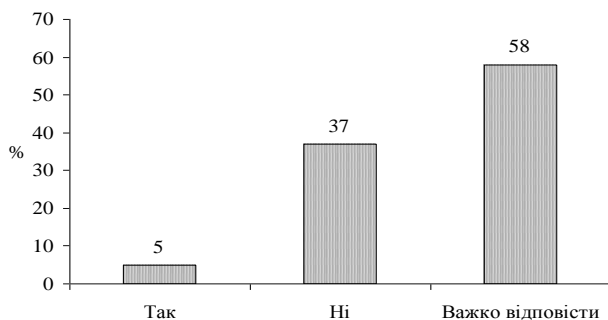
Важливо підкреслити те, що значна частка респондентів підкреслюють факт існування проблем, які перешкоджають зміцненню екологічної безпеки сільськогосподарських підприємств. При цьому найбільш значущим та таким, що вимагає нагального вирішення, є питання низької родючості ґрунтів (63 % опитаних). Зазначимо, що підвищення якості земельних ресурсів господарств може здійснюватись і без інвестування значних обсягів фінансових ресурсів. Зокрема розробка та використання не тільки економічно, але й екологічно обґрунтованих сівозмін дасть можливість спочатку призупинити деградацію ґрунтів, а потім поступово їх відновити.

Заслугує на увагу і проблема неспроможності сільськогосподарських підприємств конкурувати за ціною: ціни на продукції більшості сільськогосподарських підприємств (71 % опитаних) вищі за ціни конкурентів. Цю проблему слід розглядати у загальнодержавному масштабі, оскільки вона характерна для вітчизняних сільськогосподарських виробників, ціни на продукцію яких в переважній більшості вищі за ціни їх зарубіжних конкурентів. Основною причиною такої ситуації є висока собівартість вітчизняної продукції сільського господарства. Проте, навіть відносно високі ціни не забезпечують повної окупності витрат, що підтвердили 26 % респондентів.

Подолання проблеми, з одного боку, вимагає значних фінансових вливань (зокрема на придбання сучасних основних засобів, вдосконалення технологій виробництва). Однак, поряд із фінансово затратними заходами слід виділити і ті, що не вимагають суттєвих інвестицій. До них

належать, наприклад, вдосконалення управлінських процесів, оптимізація галузей сільськогосподарського виробництва у межах господарської діяльності підприємств. Загалом, такі вдосконалення технологічного процесу дасть змогу значно заощадити кошти у майбутньому, що, в свою чергу знизить рівень залежності сільськогосподарських підприємств від зовнішніх джерел фінансування.

Для своєчасного виявлення негативних чинників, розробки та реалізації антикризових заходів, що сприяють розвитку підприємства, пропонується формувати відділ чи службу економічної безпеки на сільськогосподарських підприємствах. Необхідність її створення підтримують лише 5 % опитаних (рис. 3.19). Однак 37 % вважають, що це є недоцільним, через необхідність додаткових затрат.

Рис. 3.19. Розподіл відповідей респондентів щодо доцільності створення служби виявлення та попередження загроз діяльності підприємства

Для таких підприємств функції відповідного фахівця варто покласти на головного економіста чи бухгалтера. 58 % респондентів не змогли відповісти на це питання, що, на нашу думку, спричинено обмеженістю в інформації про діяльність такої структури. У даному випадку, пропонується звернутися до консалтингової фірми, що допоможе зробити

оцінку рівня економічної безпеки конкретного підприємства та ідентифікувати основні проблеми його розвитку.

Підсумовуючи вищенаведене, зазначимо, що сільськогосподарські підприємства у процесі господарської діяльності стикаються із значною кількістю загроз, що справляють стримуючий вплив на їх функціонування та розвиток. Тому доцільним є створення дієвого дворівневого (мікроекономічного та макроекономічного) механізму формування та підвищення економічної безпеки та стійкості сільськогосподарських підприємств.

РОЗДІЛ 4

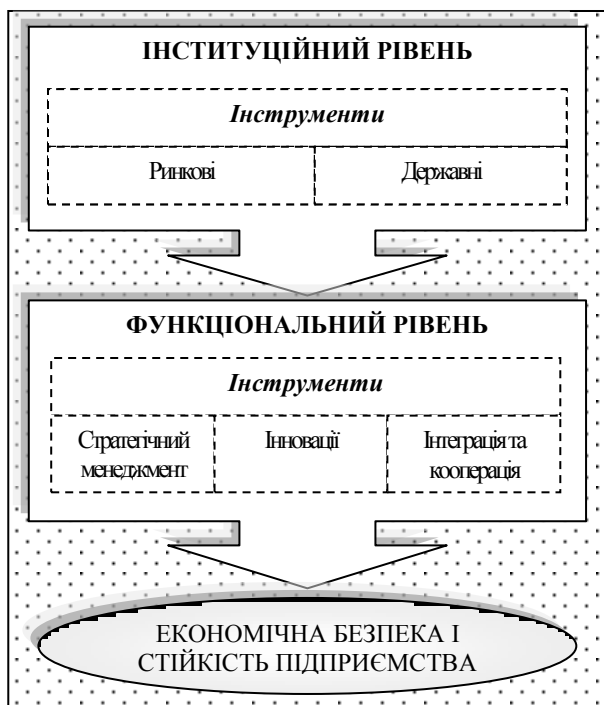
ПЕРСПЕКТИВИ ЗМІЦНЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА СТІЙКОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

4.1. Інституційна підтримка процесу формування економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств

Сучасні ринкові відносини, невід'ємними характеристиками яких є високий ступінь невизначеності та ризику, нестабільність ринкового середовища, яке й досі перебуває на стадії формування, створюють все більш складні умови для адаптації та ефективного функціонування підприємницьких структур. Як зазначалося вище, питання адаптації до швидкозмінних умов зовнішнього середовища для аграрних підприємств є особливо актуальним, зважаючи на те, що ефективність їх діяльності визначається не лише соціально-економічними, а й природно-кліматичними чинниками. Проте, це не повинно заважати поступовому перетворенню сільського господарства з простого виробника продуктів харчування та сировини в сучасну багатофункціональну галузь, ефективно функціонуючу незалежно від змін оточуючого середовища. Успішна реалізація цього процесу повинна стати стратегічним орієнтиром, досягнення якого, як свідчать результати дослідження, вимагає цілеспрямованих зусиль виробників сільськогосподарської продукції та забезпечення їх належної підтримки з боку державних інституцій (рис. 4.1).

Основні функції у процесі формування та підтримки безпеки і стійкості суб'єктів господарювання повинні виконуватися на функціональному рівні, тобто безпосередньо на підприємствах. Проте результати

дослідження свідчать, що на сучасному етапі розвитку підприємства аграрного сектора мають ряд важливих невирішених проблем, таких як виснаженість ресурсного потенціалу, брак коштів і належної інформаційної підтримки, що спричиняють їх неспроможність самостійно забезпечувати власну економічну стійкість. Тому необхідним є формування належного інституціонального середовища, під яким розуміється сукупність інституціональних структур та механізм їх функціонування на основі відповідної нормативно-правової бази.

Рис. 4.1. Механізм формування економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств

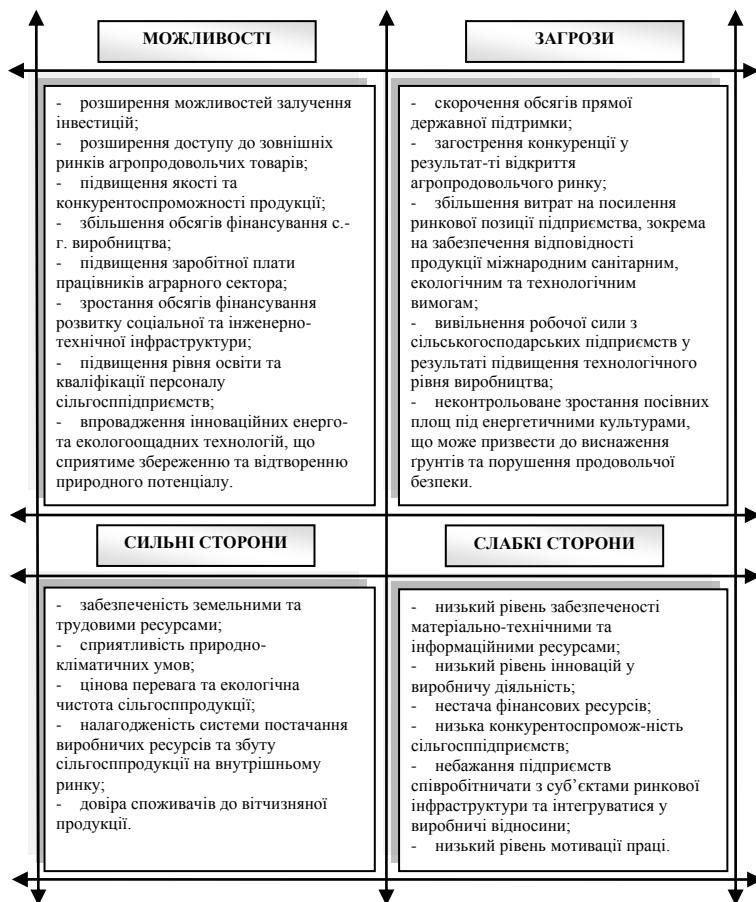
Інституціональне середовище вітчизняного аграрного сектора нині перебуває на стадії становлення та удосконалення. Його основою є сукупність ринкових та державних інститутів. При цьому основні функції щодо створення та необхідних умов для формування економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств покладаються на останні, оскільки практика країн з транзитивною економікою підтверджує хибність думки про можливість створення ефективного ринкового середовища виключно за допомогою ринкових важелів. Тобто, важлива роль у забезпеченні стійкості аграрного сектора в цілому та сільськогосподарських підприємств зокрема належить державним інститутам, базовими з яких є інститут правового регулювання аграрного ринку, інститут державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції та інститут моніторингу ринкового середовища.

У більшості розвинених країн державні інституції беруть активну участь у вирішенні проблеми формування та підтримки економічної безпеки і стійкості сільського господарства, що було започатковано ще в 90-х роках. Для прикладу, у Англії створення ефективної та стійкої сільської економіки належить до пріоритетів аграрної політики. У США першочерговою стратегічною ціллю аграрної політики визначено забезпечення ефективного та стійкого сільського господарства [300, с. 339]. Зважаючи на ситуацію в аграрному секторі України, вітчизняне сільське господарство також потребує формування ефективного інституціонального середовища та участі держави у процесі формування та підтримки економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств.

Визначити основні стратегічні напрями реалізації досліджуваного процесу допоможе проведення SWOT-аналізу, що дозволить співставити сильні та слабкі сторони діяльності сільськогосподарських підприємств, можливості

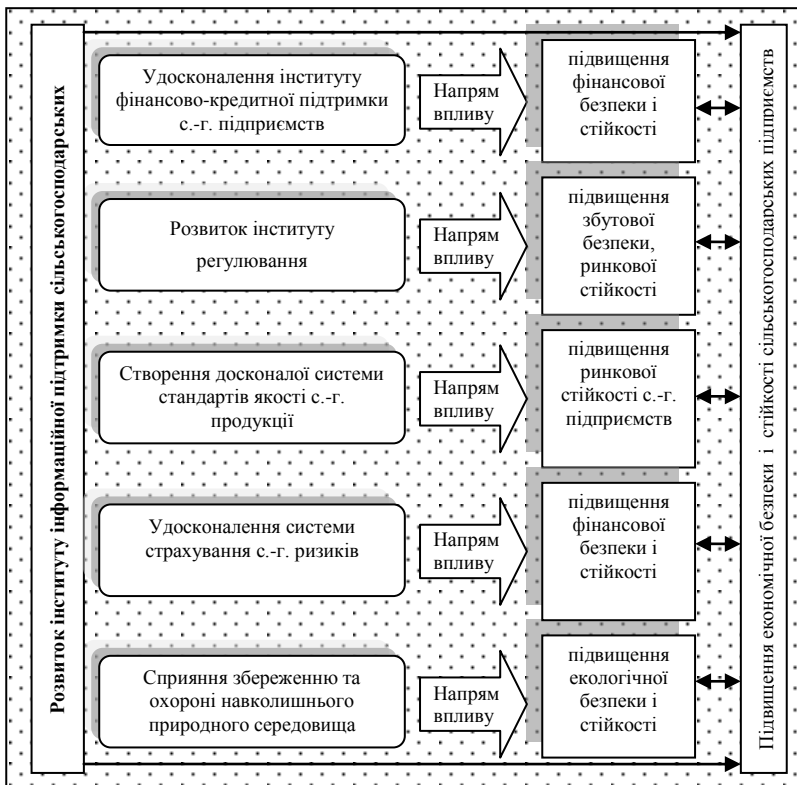
та загрози їх зовнішнього середовища. При цьому перспективи та загрози середовища функціонування підприємств аграрного сектора визначаються сучасними тенденціями розвитку економіки України, зокрема поступовою інтеграцією до світового співтовариства та наслідками вступу до Світової організації торгівлі (рис. 4.2).

Рис. 4.2. SWOT-аналіз середовища функціонування сільськогосподарських підприємств

Результати SWOT-аналізу є основою при визначенні стратегічних напрямів формування економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств, реалізація яких сприятиме використанню можливостей та сильних сторін, усунення слабких сторін та уникнення ризиків.

Узагальнення отриманих результатів дозволяє стверджувати, що інституційна підтримка економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств повинна передбачати імплементацію заходів у межах наступних стратегічних напрямів (рис. 4.3).

Рис. 4.3. Стратегічні напрями інституційної підтримки економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств

За результатами дослідження 87,4 % керівників сільськогосподарських підприємств визначають основною причиною низької ефективності та стійкості їх діяльності брак фінансових ресурсів. З огляду на це одним з основних стратегічних напрямів формування економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств має бути удосконалення інституту їх фінансової підтримки. Як свідчать статистичні дані, бюджетна підтримка сільського господарства до 2008 р. мала стабільну тенденцію до зростання. Починаючи з 2008 р., в рамках Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року передбачалося зберігати наявні тенденції, тобто продовжувати поступове фінансування розвитку сільського господарства. Однак, вже у 2009 р. обсяг бюджетного фінансування скоротився порівняно з 2008 р. на 1,3 млн. грн. негативним є і той факт, що через фактичне недофінансування державних програм (в цілому, за бюджетними програмами підтримки аграрного сектора було недофінансовано 814,6 млн. грн., зокрема протягом 2007-2008 рр. було не використано і повернено до бюджету 117 млн. грн.) та порушення бюджетної дисципліни (невідповідність періодів нарахування бюджетних асигнувань виробничим потребам підприємств, недосконалість механізму їх розподілу, відсутність контролю за цільовим використанням) ефективність використання державних коштів є низькою [7].

Як зазначалося вище, належне фінансове забезпечення є одним з вирішальних чинників у підтримці стійкості сільського господарства. Головною складовою механізму фінансування сільськогосподарських підприємств є кредитування, без якого ефективне функціонування в сучасних умовах є практично неможливим. Сільськогосподарське виробництво є специфічною галуззю і потребує особливого механізму кредитування, дещо

відмінного від інших галузей народного господарства. Це визначається особливостями його функціонування, такими як низька оборотність капіталу; сезонність виробництва та залежність від природно-кліматичних умов, що підвищує ризик неповернення коштів; низька капіталовіддача та висока капіталомісткість; сучасний стан його розвитку, зокрема низька ефективність, конкурентоспроможність та фінансова стійкість підприємств, що знижує їх привабливість для кредиторів. Незважаючи на це, сільське господарство є кредитомісткою галуззю і потребує особливо надійних важелів державного регулювання та підтримки.

Сучасний стан кредитування сільського господарства характеризується появою позитивних тенденцій, до яких належать зниження відсоткової ставки кредитів, поліпшення їх строкової структури, підвищення доступності для товаровиробників. Проте, нині у системі кредитних відносин аграрної сфери мають місце і негативні характеристики. Зокрема необхідно спростити механізм державної компенсації кредитів для сільськогосподарських підприємств, оскільки процес його реалізації є довготривалим і складним (у ньому задіяні не лише підприємство та комерційний банк, а й Головне управління агропромислового розвитку адміністративної області, Міністерство аграрної політики та продовольства України, обласне та районні Управління державного казначейства), що утруднює доступ підприємств до кредиту та знижує його привабливість для банків. Не виправдовує себе і директивне встановлення верхньої межі процентної ставки за кредити, за умови перевищення якої не здійснюватиметься компенсація. Даний захід не лише не запобігає збільшенню ставки, а й зменшує бажання банків надавати пільгові кредити. Доцільною також є відміна вимоги щодо конкурсної основи на отримання пільг,

оскільки основним критерієм надання кредиту має бути кредитоспроможність підприємства. Інструментом підвищення ефективності даного механізму підтримки сільськогосподарських товаровиробників також може стати боніфікація відсотків шляхом безпосередньої компенсації витрат як отримувачів кредиту на його погашення, так і банків, що дасть їм змогу знижувати відсоткові ставки.

Враховуючи вищезазначені недоліки системи кредитування сільськогосподарських підприємств, її удосконалення в рамках реалізації процесу підтримки економічної безпеки і стійкості пропонується здійснити в наступних напрямках:

1. Створення розгалуженої мережі як банківських, так і небанківських фінансових інституцій, спеціалізованих на кредитуванні сільськогосподарських підприємств: державні та комерційні банки, кредитні кооперативи та спілки, страхові компанії, спеціалізовані небанківські кредитні установи. Зокрема, суттєво вплинути на розвиток кредитування можуть сільськогосподарські кредитні кооперативи. Будучи неприбутковою організацією, вони представляють інтереси своїх членів – сільськогосподарських товаровиробників – забезпечують їх самокредитування, при цьому маючи змогу самостійно знижувати відсоткові ставки. Проте, на етапі створення вони також потребують відповідної державної підтримки, яку доцільно здійснювати двома шляхами: наданням допомоги у вигляді пільгових банківських кредитів або створення кооперативів з подальшим правом викупу членами кооперативу паїв держави.

2. Створення дієвого механізму компенсації кредитної ставки за кредити надані небанківськими кредитними установами сільськогосподарським підприємствам.

3. Сприяння розвитку нетрадиційних методів кредитування сільськогосподарських підприємств, таких як,

фінансовий лізинг, форфейтування, факторинг. В Україні, на сьогодні, найбільш розвиненою нетрадиційною формою кредитування підприємств аграрного сектору є фінансовий лізинг, який дозволяє частково вирішити проблеми довгострокового кредитування, оскільки надає певні економічні вигоди та переваги як лізингодавцям, так і лізингоодержувачам. Привабливість лізингу для банків, перш за все, визначається меншим ризиком, порівняно із кредитами, оскільки майно, що є предметом лізингу, одночасно виступає реальним забезпеченням виконання зобов'язань за договором; менш жорстким регулюванням та сприятливішим податковим режимом (при операціях лізингу застосовується прискорена амортизація, яка зменшує базу оподаткування). Для підприємств лізинг є також привабливим з огляду на наступні переваги: більш прості схеми забезпечення виконання зобов'язань зменшують вимогливість лізингодавців до попередньої кредитної історії лізингоодержувача, що дозволяє новоствореним та малим підприємствам отримувати лізингове фінансування легше, ніж банківські кредити; лізинг не обмежує можливості підприємства в отриманні інших кредитів; гнучкість платежів — платежі за договором лізингу можна побудувати у відповідності з очікуваним грошовим потоком лізингоодержувача і здійснювати за рахунок виручки з продажу продукції, виробленої на орендованому устаткуванні; лізинг звільняє підприємство від витрат, пов'язаних з володінням майном, оскільки юридичним власником залишається орендодавець.

4. Створення ефективного механізму зменшення кредитних ризиків, що є найбільшою перешкодою розвитку кредитування сільськогосподарських підприємств. Це можна здійснювати шляхом сприяння розвитку кредитування сільськогосподарських товаровиробників у комплексі з переробними підприємствами та кредитування

під гарантії третіх осіб. Ефективним інструментом забезпечення кредиту також може стати створення механізму державної гарантії повернення позик шляхом створення державного фонду гарантії на зразок розвинених країн, що дасть змогу перерозподіляти кредитні ризики, буде стимулом надання кредитів і, в свою чергу, підвищить кредитоспроможність та фінансову стійкість підприємств.

5. Зняття мораторію на відчуження земельних ділянок, призначених для ведення сільськогосподарського виробництва, що уможливить розвиток кредитування під заставу землі. Це дасть змогу підприємствам залучати додаткові кредитні ресурси, оскільки для банків зменшить ризик неповернення коштів і сприятиме зниженню вартості кредитів. До того ж, запропонований захід позитивно вплине на ефективність використання земельних ділянок та рівень впровадження прогресивних ресурсозберігаючих технологій землекористування, так як земля буде основним джерелом прибутку і повернення кредиту. Проте, цьому процесу має передувати прийняття відповідної законодавчої бази, оскільки донині не врегульовано стандарти визначення оцінки та вартості, обліку, застави земель сільськогосподарського призначення, не створено механізму державного контролю за їх ефективним та цільовим використанням.

6. Створення дієвого механізму пільгового кредитування інноваційної діяльності, зокрема надання кредитів на впровадження прогресивних високопродуктивних, ресурсозберігаючих, екологобезпечних технологій.

Отже, використання запропонованих інструментів та важелів впливу, сприятиме покращанню фінансово-кредитного забезпечення сільськогосподарських підприємств, що стане потужним поштовхом, необхідним та

надійним підґрунтям для підвищення їх економічної безпеки і стійкості.

Одним з ефективних інструментів зміцнення економічної безпеки і стійкості підприємств аграрного сектора, що дозволяє компенсувати втрати від несприятливого впливу чинників зовнішнього середовища, є страхування сільськогосподарських ризиків. З огляду на це важливим є удосконалення системи страхування сільськогосподарських ризиків. Він повинен передбачати імплементацію наступних заходів:

- удосконалення механізму державної підтримки страхування ризиків сільського господарства, зокрема посилення контролю за ефективністю та цільовим використанням відповідних коштів;
- стимулювання розвитку добровільного страхування ризиків підприємствами аграрного сектора;
- стимулювання товаровиробників до створення фондів взаємного страхування;
- заохочення страхових компаній до страхування сільськогосподарських підприємств від окремих ризиків, що стане вигідною перевагою як для страховика, так і страхувальника;
- сприяння розвитку в Україні не лише традиційних систем страхування сільськогосподарських ризиків (страхування втрати урожаю продукції, доходів, страхування на основі ціни продукції), а й альтернативних (страхування за погодним індексом).

Одним з наслідків вступу України до СОТ стане зростання рівня конкуренції у результаті відкриття агропродовольчого ринку. Частково зменшити негативний вплив даного процесу на рівень економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств дозволить удосконалення інституту регулювання агропродовольчого ринку та розвиток його інфраструктури. У межах

зазначеного стратегічного напрямку доцільно стимулювати розвиток національної мережі оптових ринків сільськогосподарської продукції шляхом удосконалення законодавчої та створення належної матеріальної бази для розвитку оптової торгівлі; налагодити механізм біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією. Реалізація заходів, спрямованих на регулювання та налагодження ефективної роботи агропродовольчого ринку, як свідчить світова практика господарювання, потребує суттєвих фінансових затрат. Однак, вони потребують першочергової уваги, зважаючи на можливість вітчизняних сільськогосподарських підприємств використати існуючу перевагу відсутності інфраструктури надходження та оптової реалізації імпортової сільгосппродукції.

Важливим елементом інфраструктури аграрного ринку є обслуговуючі кооперативи, розвиток яких також потребує державної підтримки у формі сприяння забезпеченню їх матеріально-технічними ресурсами (пільгові умови купівлі та оренди техніки) та пільгового кредитування. Розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, особливо за участю дрібних товаровиробників, сприятиме налагодженню систем збуту продукції, підвищенню конкурентоздатності та привабливості сільськогосподарського виробництва.

Однією з обов'язкових вимог СОТ щодо ведення сільського господарства є збереження навколишнього природного середовища та сприяння відтворенню природного потенціалу, що обумовлює потребу підтримки екологічної стійкості сільськогосподарських підприємств. Нині аграрною політикою передбачено реалізацію певних заходів у даному стратегічному напрямі, проте вони, в основному, стосуються лише охорони та поліпшення родючості ґрунтів (зокрема передбачають оптимізацію посівних площ та сівозмін, покращання балансу гумусу та

поживних речовин за рахунок збільшення обсягів застосування мінеральних та органічних добрив, розширення застосування ґрунтозахисних технологій, підвищення відповідальності власників землі та землекористувачів за раціональне використання і охорону земель, стимулювання вилучення з інтенсивного використання деградованих і малопродуктивних сільськогосподарських угідь та ін.), підтримки сільськогосподарського виробництва в складних кліматичних умовах та відшкодування збитків від стихійних лих.

Вищезазначена інформація дозволяє стверджувати про необхідність удосконалення підходу до вирішення проблем екологічного характеру, зокрема про потребу розробки та реалізації екологічних заходів у напрямі забезпечення екологічної та економічної стійкості сільськогосподарських підприємств. Увагу необхідно також зосередити на реалізації заходів, спрямованих на сприяння усвідомленню сільськогосподарськими товаровиробниками необхідності врахування у своїй діяльності законів природи.

Світова практика показує, що найефективнішим і чи не єдиним інструментом вирішення даної проблеми є матеріальна мотивація – виплата прямих дотацій. Так, у країнах ЄС основними заходами, спрямованими на захист навколишнього природного середовища, є компенсація витрат на консервацію природного середовища; субсидування та дотації на утримання екстенсивних лугів та пасовищ, ведення зрівноваженого та екологічного землеробства, охорони ґрунтів і вод; фінансове стимулювання ведення господарства на несприятливих для сільськогосподарського виробництва територіях. Крім зазначених заходів, які у нашій державі також потрібно активно впроваджувати у практику господарювання, доцільно розробити державну систему вимог щодо ведення

сільського господарства на зразок існуючого в країнах Євросоюзу Кодексу доброї практики господарювання. Дана система повинна регулювати господарську діяльність і містити у собі вимоги щодо дотримання оптимальної структури земельних угідь; використання та зберігання органічних, мінеральних добрив та засобів захисту рослин; умов утримання тварин; використання стоків; дотримання чистоти в господарстві. Їх дотримання має бути обов'язковою умовою отримання будь-якої підтримки з боку держави і сприятиме не лише охороні земельних та водних ресурсів, а й створенню безпечних умов праці для робітників.

Підвищення вимог до якості сільськогосподарської продукції, що стане одним із наслідків вступу України до СОТ, обумовлює потребу створення досконалої системи стандартів якості продукції, що передбачає удосконалення відповідного законодавчого забезпечення для запровадження норм та стандартів якості сільськогосподарської продукції відповідно до міжнародних вимог, зокрема відповідно до угод Світової організації торгівлі, створення інституцій для впровадження і підтримки стандартів якості та фінансування витрат на відповідне устаткування та навчання персоналу.

Забезпечення та підтримка економічної стійкості сільськогосподарських підприємств передбачає їх здатність швидко адаптуватися до умов зовнішнього середовища, що загострює потребу менеджерів у володінні достовірною та актуальною інформацією. Це обумовлює необхідність формування ефективного механізму інформаційного забезпечення сільськогосподарських підприємств.

Реалізація розроблених стратегічних напрямів дозволить створити умови, що сприятимуть зміцненню економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств. При цьому особливої уваги та інструментів

підтримки потребують підприємства, що мають критичний рівень стійкості, оскільки стійкі господарства вже самостійно сформували ефективний механізм її підтримки, а нестійкими – державі займатися недоцільно, за виключенням окремих підприємств пріоритетно важливої спеціалізації.

4.2. Удосконалення інформаційного забезпечення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

В умовах посилення динамізму та невизначеності ринкового середовища зростає потреба підприємств в отриманні достовірної та оперативної внутрішньої та зовнішньої інформації. Зовнішня інформація дозволить підприємствам вчасно виявляти можливості і загрози екзогенного середовища, що уможливить реалізацію перспектив розвитку підприємств та уникнення негативних ризиків. Розширенню можливостей сільськогосподарських підприємств щодо отримання зовнішньої інформації сприятиме удосконалення і розвиток дієвої інформаційної інфраструктури, у рамках чого пропонується здійснити наступні заходи:

- сприяти розвитку дорадчих служб, які за переліком послуг та ефективністю їх надання в Україні, у порівнянні з розвиненими країнами, знаходяться на стадії зародження. Для підприємств Житомирської області даний захід є особливо актуальним і необхідним, оскільки пріоритетним напрямом державної політики визначено завершення формування мережі сільськогосподарських дорадчих служб на обласному і районному рівнях з представництвами у селищних радах;

- за допомогою рекламних засобів поширювати інформацію щодо можливостей отримання консультаційних послуг та місця розташування сільськогосподарських дорадчих служб;

- державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 року передбачається під впорядкуванням Міністерства аграрної політики та продовольства України створити службу державного моніторингу продовольчого ринку з метою забезпечення вільного доступу та використання інформації всіх учасників аграрного ринку. Проте, досвід розвинених країн свідчить про необхідність створення державного аграрного інформаційно-консультаційного центру (ДАІКЦ), оскільки потреба підприємців у інформації не обмежується лише ринковими питаннями. Доцільність створення інформаційного центру, спеціалізованого на забезпеченні суб'єктів господарської діяльності достовірною поточною та науково обґрунтованою прогнозованою інформацією щодо їх прав, обов'язків та інтересів, а не вузькопрофільної служби моніторингу агропродовольчого ринку, визначається співвідношенням між фінансовими затратами на їх створення та функціонування (матеріально-технічне забезпечення, підготовка спеціалістів) і можливостями задовольнити інформаційні потреби.

В рамках сприяння процесу зміцнення економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств основними напрямками діяльності ДАІКЦ будуть:

1. Створення мережі багатосторонніх зв'язків для забезпечення обміну аналітичною та нормативною, поточною та прогнозованою інформацією стосовно:

- прав та можливостей отримання державної фінансової підтримки та залучення кредитних коштів;

- поточної та прогнозованої ситуації на ринку сільськогосподарської продукції, матеріально-технічних засобів;

- норм охорони здоров'я та безпеки, якості та стандартів сільськогосподарської продукції, зокрема ветеринарних та санітарних вимог у процесі утримання тварин та виробництва продукції тваринного походження, в тому числі щодо міжнародних угод з визнання еквівалентності санітарних та фітосанітарних норм;

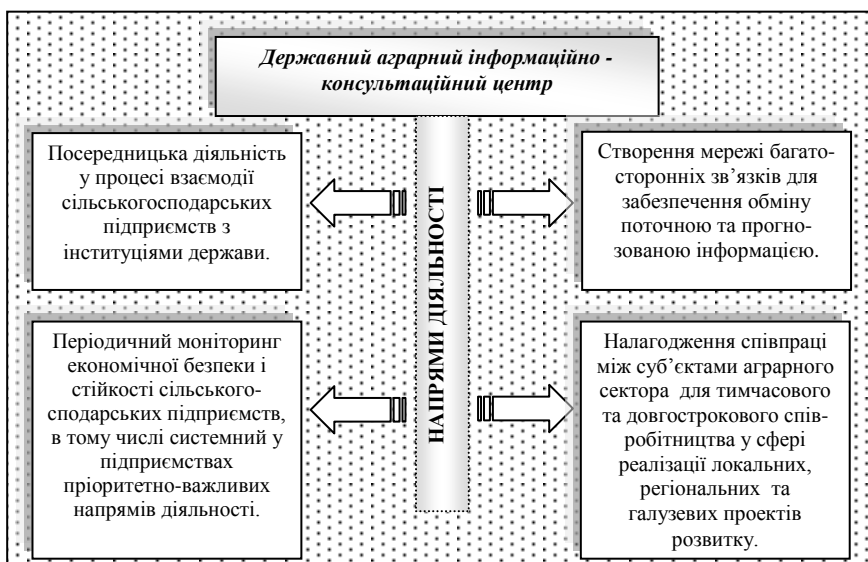
- можливостей ведення органічного сільського господарства, впровадження енергоощадних та екологічно безпечних технологій виробництва продукції, екологічного законодавства щодо контролю за використанням природних ресурсів та державного стимулювання їх раціонального використання за допомогою кредитної та податкової політики.

Дана інформація повинна бути зрозумілою і недорогою. З цією метою необхідно створити та постійно оновлювати спеціалізовані інтернет-сторінки та сайти, забезпечити функціонування постійних «гарячих» телефонних ліній та періодичне видання тематичних інформаційних оглядів.

2. Налагодження співпраці між суб'єктами аграрного сектора для тимчасового та довгострокового співробітництва у сфері реалізації локальних, регіональних та галузевих проєктів розвитку. Це дозволить консолідувати їх зусилля для вирішення спільних проблем або створити потенціал, необхідний для реалізації проєктів в усіх сферах діяльності, соціальній та екологічній в тому числі. ДАКЦ сприятиме налагодженню співпраці між суб'єктами аграрного сектора, що бажають співробітничати, але не мають досвіду спільної роботи на локальному, регіональному чи транснаціональному рівнях.

3. Посередницька діяльність у процесі взаємодії сільськогосподарських підприємств з державними інституціями з метою створення двостороннього зв'язку та активізації участі підприємницьких структур у розробці державних проектів та цільових програм для максимального врахування та задоволення їх потреб.

4. Періодичний моніторинг економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств, в тому числі постійний моніторинг підприємств з критичним рівнем даних показників, що потребують особливої уваги і мають реальні можливості повернення до стійкого стану, та підприємств пріоритетно-важливих напрямів діяльності (рис. 4.4).

Рис. 4.4. Основні напрями діяльності Державного аграрного інформаційно-консультативного центру

Фінансування витрат на створення інформаційного центру рекомендується здійснювати за рахунок коштів

держбюджету, які передбачалося спрямувати на створення та забезпечення діяльності державної служби моніторингу аграрного ринку. Водночас частково окупити матеріальні затрати на функціонування центру дозволить надання певного набору платних послуг, зокрема консультування та сприяння реалізації комерційних проєктів. Критерієм ефективності діяльності інформаційно-консультаційного центру доцільно обрати зростання кількості споживачів та обсягу наданих послуг, підвищення ефективності, економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств.

У вирішенні проблеми створення інформаційної інфраструктури необхідно акцентувати увагу на такому аспекті, як особиста зацікавленість підприємців в отриманні інформації. Тобто, власники та менеджери, з метою підвищення економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств, повинні усвідомлювати необхідність та докладати певні зусилля на пошуки джерел інформації, а держава – зробити їх доступними.

Рівень забезпеченості підприємств внутрішньою інформацією визначається їх можливостями адекватно оцінити власну економічну безпеку та стійкість, вчасно виявити негативні тенденції та відреагувати на них. Дана оцінка має здійснюватись безперервно, що дасть можливість оперативно відреагувати на зміни внутрішнього та зовнішнього середовища. Враховуючи те, що обґрунтовані методики оцінки економічної безпеки і стійкості господарств є відносно складною у реалізації, забезпечення неперервного оцінювання часткових та інтегральних показників пов'язане із суттєвими затратами часу персоналу. Серед способів подолання цієї проблеми виділено автоматизацію процесу оцінювання.

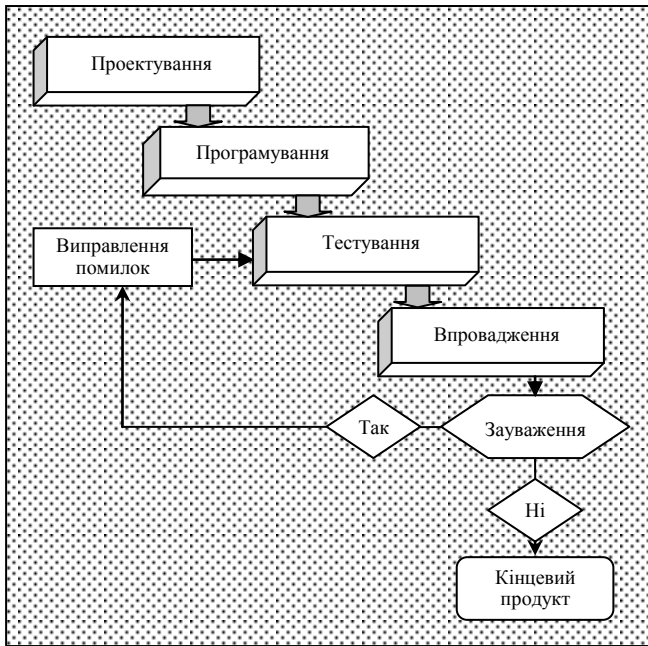
Для проведення оцінки за авторською методикою

розроблена та апробована комп'ютерна програма “Економічна безпека сільськогосподарських підприємств”, за допомогою якої можна відслідковувати динаміку її рівня. Ціллю створення програмного забезпечення є отримання швидкого доступу до оперативної інформації, можливості знизити трудомісткість роботи працівників, економії коштів, за рахунок зниження чисельності фахівців та, як наслідок, зменшення витрат на оплату праці, оскільки оцінку безпеки за допомогою розробленої програми може здійснювати лише один фахівець.

Розробка програмного забезпечення здійснювалася за такої послідовності: проектування, програмування, тестування, впровадження. Алгоритм його формування зображено на рис. 4.6. На етапі проектування запропоновано вимоги до програмного забезпечення, здійснено його розподіл на блоки та визначено взаємодії між ними. При цьому, підприємства можуть корегувати початкові показники, на основі яких вираховуються часткові та інтегральні коефіцієнти. Також, можливим є корегування вагомості окремих складових. Крім того, враховуючи існування кількох способів нормування економічних показників, забезпечено можливість використання відмінних від авторської методики розрахунку нормованих та інтегральних коефіцієнтів. Зокрема, інтегральний показник можна обчислювати не як середнє зважене, а як середньоквадратичне, середнє геометричне, середнє геометричне зважене тощо. Аналогічно замість максимальних або мінімальних за певний період функціонування господарства значень показників-індикаторів, в якості бази нормування можна використати рівні цих показників у еталонних підприємствах-конкурентах, інших більш економічно безпечних галузях тощо. Тобто, запропоноване програмне забезпечення є відносно універсальним, оскільки дає

можливість на етапі його проектування враховувати особливості окремих суб'єктів господарювання.

Рис. 4.5. Алгоритм формування програмного забезпечення оцінки економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

На другому етапі сформовано текстовий код на одній чи багатьох мовах програми, після чого проведено компіляції коду та її тестування. Наступним кроком стало визначення відповідності розробленого програмного забезпечення вимогам до процесу оцінювання та його застосування на практиці. Якщо програма не містить зауважень, то маємо готовий кінцевий програмний продукт, який, однак, потребує належної апробації та перевірки на практиці.

Апробацію програмного забезпечення здійснено на прикладі ПСП «Дружба» Баранівського району Житомирської області. Для того, щоб розпочати роботу з

програмою, слід запуснути відповідний файл, вибрати період аналізу (за роки чи квартали) та заповнити вхідні показники функціонування сільськогосподарського підприємства, які необхідні для визначення рівня економічної безпеки та їх складових (рис. 4.6).

Економічна безпека (с-г)

Період: [dropdown] [input]

- Власний капітал, тис. грн. [input]
- Необоротні активи, тис. грн. [input]
- Довгострокові зобов'язання, тис. грн. [input]
- Короткострокові кредити банків, тис. грн. [input]
- Запаси та витрати [input]
- Залишкова вартість 0,3, тис. грн. [input]
- Перевісна вартість 0,3, тис. грн. [input]
- Вартість товарної продукції, тис. грн. [input]
- Вартість валової продукції, тис. грн. [input]
- Матеріальні витрати, тис. грн. [input]
- Фонд оплати праці, тис. грн. [input]
- Валовий прибуток (збиток), тис. грн. [input]
- Собівартість реалізованої продукції, тис. грн. [input]
- Площа, га [input]
- Грошова оцінка 1 га с/г угідь, грн. [input]
- Середньорічна чисельність працюючих, чел. [input]
- Капіталовкладення, тис. грн. [input]

Внести данні до бази

Розрахунок

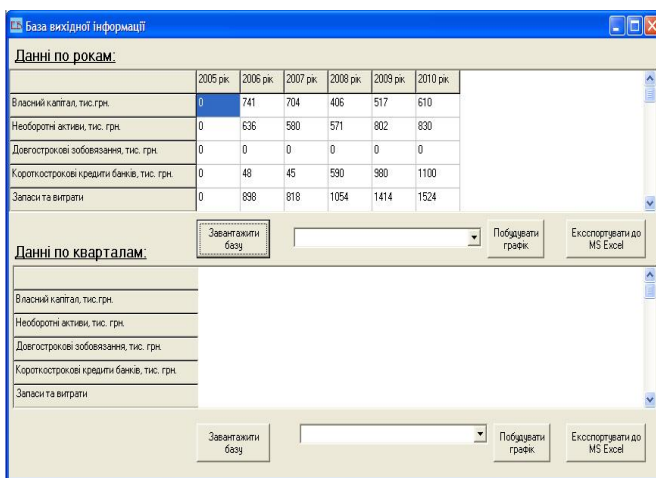
База вихідної інформації

Рис. 4.6. Вихідні дані для розрахунку рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Значення вхідних показників вносяться до бази даних вручну. Враховуючи необхідність оперативного доступу до рівнів окремих показників за кожною складовою, важливим є створення масиву вхідної інформації, який формуватиметься на основі поточних даних бухгалтерського обліку. Проте, наведене є проблематичним, оскільки всі базові показники є складовими фінансової звітності, яка, в свою чергу, складається раз на рік. Тому, важливим є автоматизація процесу створення фінансових звітів (зокрема, балансу та звіту про фінансові результати) та забезпечення можливості їх автоматичного формування на будь-який момент фінансового року.

Розрахунок результатів здійснюється по мірі заповнення відповідних даних. За кожний рік та квартал вони заносяться та зберігаються у базі вихідної інформації. Це означає, що всі обчисленні значення складових економічної безпеки та її інтегрального коефіцієнта накопичуються у електронній базі даних та в подальшому стають підґрунтям для оцінки безпеки у майбутньому. Участь результатів оцінки попередніх періодів у поточному оцінюванні пояснюється тим, що базою нормування вихідних показників є раніше отримані дані.

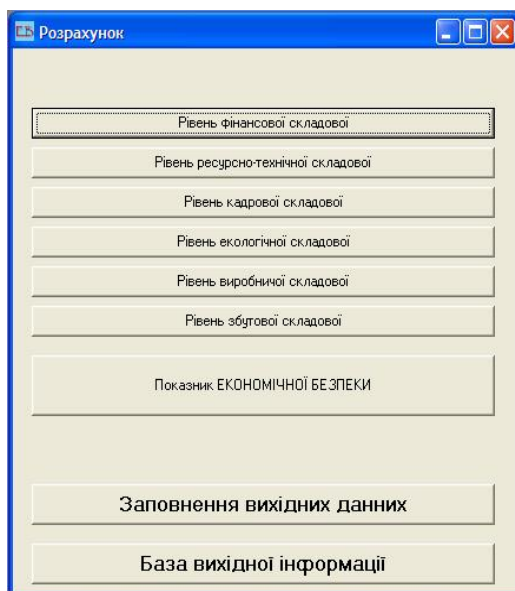
З метою формування певної звітності розраховані результати можна перенести у програму MS Excel, натиснувши кнопку «Експортувати до MS Excel» в лівому нижньому кутку (рис. 4.7).

Рис. 4.7. База вихідної інформації для розрахунку економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Основною перевагою користування програмою MS Excel є безперешкодне здійснювання аналізу отриманих результатів у ній. Це зручно у випадку, якщо спеціаліст з економічної безпеки добре володіє цією програмою.

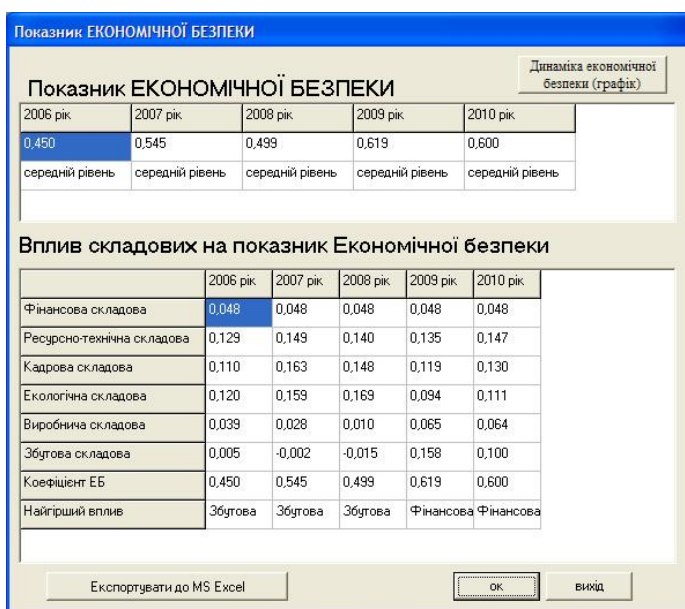
Якщо натиснути лівою клавішею на кнопку «Розрахунок», то отримаємо перелік усіх складових (рис. 4.8). Щоб відкрити таблицю зі значенням показника економічної безпеки та її складових слід натиснути на відповідну кнопку. Показники розраховуються автоматично на основі вихідних даних. При цьому, натиснувши на кнопку окремої складової на екран виведеться інформація про поточні значення показників, які формують її рівень, їх нормовані коефіцієнти, а також динаміка рівня коефіцієнта безпеки за відповідною складовою за введений у базу проміжок часу.

Рис. 4.8. Перелік розрахованих складових економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

За результати оцінки економічної безпеки досліджуваного ПСП «Дружба» встановлено, що за протягом 2006–2010 рр. господарство мало середній рівень

безпеки, однак показники економічної безпеки є різними, тому важливо відслідкувати їх динаміку (рис. 4.9). Сталою за досліджуваний період є фінансова складова, рівень якої, водночас, можна охарактеризувати як низький. Враховуючи ж те, що саме фінансова складова має надзвичайно важливе значення у процесі формування економічної безпеки сільськогосподарських підприємств, такі результати діяльності ПСП «Дружба» можна оцінити як вкрай негативні. Крім того, в останні два роки (2009 та 2010 рр.) рівень саме фінансової складової є найнижчий.

Рис. 4.9. Розрахунок інтегрального показника економічної безпеки сільськогосподарських підприємств та вплив її складових

Невисоким значення характеризується і збутова складова економічної безпеки господарства як у 2006–2008 рр. варіює у проміжку -0,015–0,005. Такі низькі рівні

коефіцієнтів збутової складової пояснюються зниженням показника рівня рентабельності продажу. Водночас, зростання цін на сільськогосподарську продукцію підприємства частково перекрило значне скорочення рівня безпеки (рис. 4.10). Проте, в 2009–2010 рр. рівень збутової складової значно підвищився, в тому числі, за рахунок вдосконалення маркетингової політики на підприємстві. Загалом же рівень економічної безпеки ПСП «Дружба» у досліджуваній період формувався, здебільшого, за рахунок відносно високих рівнів ресурсно-технічної та кадрової складових.

Збутова складова					
	2006 рік	2007 рік	2008 рік	2009 рік	2010 рік
Рівень рентабельності продажу	-4,592	-6,481	-10,584	18,860	19,366
Темп зростання обсягів реалізації	1,037	1,102	1,269	3,522	0,883

Нормований рівень збутової складової					
	2006 рік	2007 рік	2008 рік	2009 рік	2010 рік
Рівень рентабельності продажу	-0,23711	-0,33468	-0,54652	0,973867	1
Темп зростання обсягів реалізації	0,294454	0,312911	0,36018	1	0,250689

Рівень збутової складової					
2006 рік	2007 рік	2008 рік	2009 рік	2010 рік	
0,029	-0,011	-0,093	0,987	0,625	

Експортувати до MS Excel   ОК   Вийти

Рис. 4.10. Результати оцінки збутової складової економічної безпеки ПСП «Дружба»

Як зазначалось вище у 2009-2010 рр. керівнику підприємства варто було посилити увагу щодо підвищення

рівня фінансової складової, яка мала суттєвий вплив на зниження інтегрального показника економічної безпеки в цей період (рис. 4.11). При цьому головною метою має стати збільшення рівня цієї складової, оскільки у динаміці вона не змінюється. Для цього необхідно підвищити рівень фінансової незалежності ПСП «Дружба» шляхом підвищення ролі самофінансування власної діяльності.

Фінансова складова					
Фінансова складова					
	2006 рік	2007 рік	2008 рік	2009 рік	2010 рік
Власні оборотні кошти (ВОК)	-793	-694	-1219	-1699	-1744
ВОК та довгострокові кредити (ВОДК)	-793	-694	-1219	-1699	-1744
Загальна величина ВОК (ЗВОК)	-745	-649	-629	-719	-644
Нормований рівень фінансової складової					
2006 рік	2007 рік	2008 рік	2009 рік	2010 рік	
1	1	1	1	1	
Рівень фінансової складової					
2006 рік	2007 рік	2008 рік	2009 рік	2010 рік	
0,25	0,25	0,25	0,25	0,25	
критичний рівень	критичний рівень	критичний рівень	критичний рівень	критичний рівень	
<input type="button" value="Експортувати до MS Excel"/> <input type="button" value="OK"/> <input type="button" value="Вийти"/>					

Рис. 4.11. Результати оцінки фінансової складової економічної безпеки ПСП «Дружба» у 2010 р.

Дані рис. 4.12 свідчать про те, що у 2009 р. показник економічної безпеки у ПСП «Дружба» був найвищим. У 2010 р. відбулось його зниження на 3 %, що оцінюється як незначне порівняно із 2006–2008 рр. зміни. Аналізуючи дані рис. 3.10, можна стверджувати, що згадане скорочення рівня інтегрального показника економічної безпеки господарства у 2010 р. пояснюється зменшенням рівня

коефіцієнта за збутовою складовою майже на 60 %. Таке суттєве зниження не змогло перекрити підвищення рівнів ресурсно-технічної (на 9 %), кадрової (на 9 %) та екологічної (на 18 %) складових.

Рис. 4.12. Динаміка показника економічної безпеки ПСП «Дружба» протягом 2006–2010 рр.

Підсумовуючи наведене, можна сказати, що розроблене програмне забезпечення значно полегшує процес оцінювання економічної безпеки, дозволяючи при цьому заощадити час та зусилля персоналу сільськогосподарського підприємства. При цьому, підприємства можуть корегувати початкові показники а також методику розрахунку часткових та інтегральних коефіцієнтів для оцінки економічної стійкості. Також, можливим є корегування вагомості окремих складових. За результатами оцінки у середовищі програми формуються зручні для сприйняття й аналізу звіти, які дають можливість оцінити рівень економічної безпеки чи стійкості та ступінь і характер впливу їх окремих складових у конкретний момент

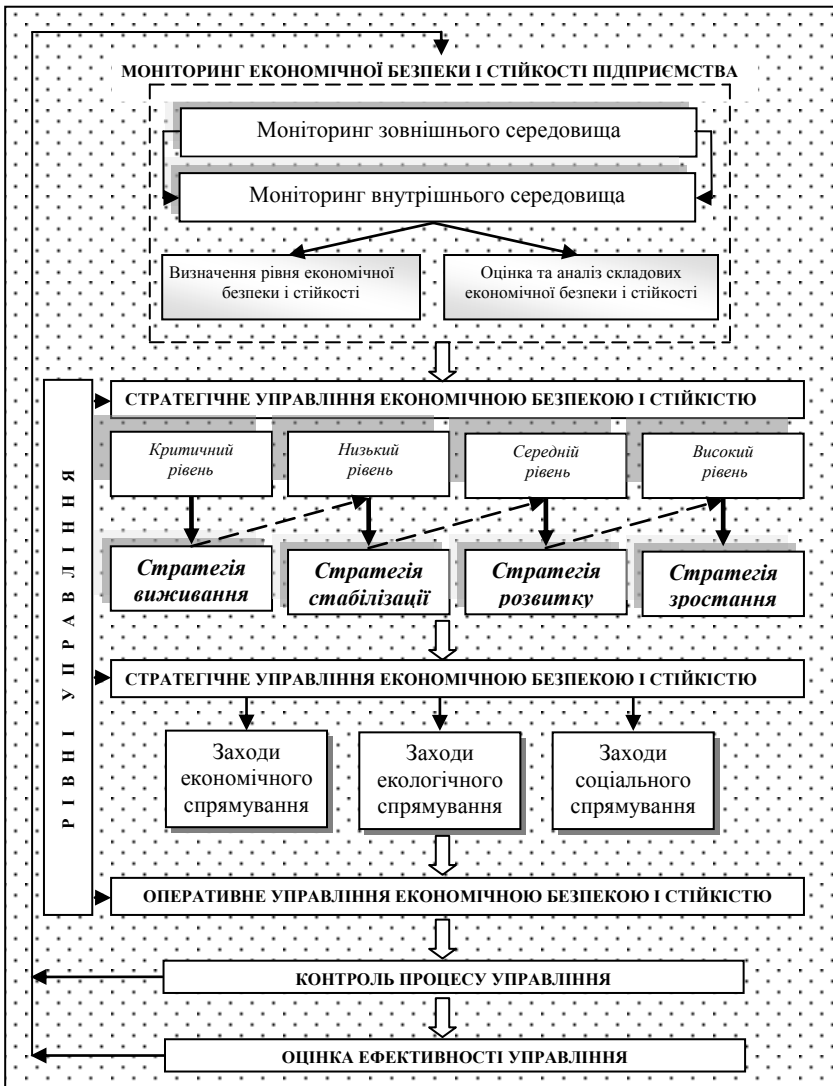
часу. Також, дані звітів та їх графічне відображення створюють умови для відслідковування та оцінки економічної безпеки чи стійкості та їх чинників у динаміці. Все це у сукупності створює підґрунтя для формування виважених адекватних управлінських рішень.

4.3. Управління процесом формування і зміцнення економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств

Узагальнення теоретичних та практичних аспектів проблеми формування економічної безпеки і стійкості підприємств аграрного сектора дозволяють з впевненістю стверджувати про її актуальність у сучасних умовах та необхідність вирішення. Функції створення сприятливих умов та можливостей для підтримки економічної безпеки і стійкості аграрного сектора в цілому та сільськогосподарських підприємств зокрема мають покладатися на державні інституції і реалізовуватися за допомогою важелів аграрної політики. Однак, зазначена проблема стосується і безпосередньо визначає ефективність функціонування саме агроформувань, а відтак і повинна вирішуватися ними. З метою досягнення максимального ефекту, управління економічною безпекою і стійкістю повинно здійснюватися комплексно з використанням механізмів оперативного, тактичного та стратегічного менеджменту (рис. 4.13).

Оперативне управління економічною безпекою і стійкістю підприємства являє собою набір рішень, спрямованих на досягнення встановлених стратегічних цілей шляхом вирішення поточних проблем та запобігання можливим ризикам. Це своєрідна захисна реакція

підприємства, що виявляється у досягненні короткострокових результатів.

Рис. 4.13. Управління економічною безпекою і стійкістю сільськогосподарських підприємств

Ефективність оперативного управління визначається своєчасністю та достовірністю отримання інформації щодо поточної ситуації на підприємстві та у зовнішньому середовищі. Тому, на підприємстві необхідно налагодити механізм проведення оцінки економічної безпеки і стійкості та її складових на основі розробленої анкети з використанням засобів комп'ютерної техніки. Отримуючи щотижня якісну оцінку, керівництво матиме чітку картину слабких та сильних сторін у функціонуванні підприємства, зможе вчасно виявляти причини виникнення критичних ситуацій та проблем і приймати правильні оперативні управлінські рішення.

Тактичне управління економічною безпекою і стійкістю підприємства є набором активних заходів довгострокового характеру, спрямованих на поступове зміцнення безпеки і стійкості та нарощування їх запасу. Заходи щодо підвищення економічної безпеки та стійкості сільськогосподарських підприємств, зважаючи на необхідність їх впливу на усі функціональні складові даних характеристик, можна згрупувати за трьома основними напрямками: екологічний, соціальний та економічний.

У сучасних умовах функціонування аграрний сектор України, за рівнем впливу на навколишнє природне середовище, практично прирівнюється до екологічно небезпечних та багатовідходних промислових галузей [207, с. 60]. Зважаючи на це, особливо важливим є забезпечення екологічної безпеки та стійкості сільгоспідприємств, рівень яких, в основному, визначається системою господарювання. Традиційна система господарювання, яку також називають інтенсивним або конвенціональним сільським господарством, зорієнтована, в першу чергу, на отримання максимально можливого прибутку без урахування впливу на навколишнє природне середовище. Для товаровиробників вона є найбільш привабливою з

огляду на економічні результати діяльності. Проте високий рівень виробничого навантаження як у рослинництві, так і у тваринництві, призводить до ресурсного виснаження та забруднення природного середовища, зменшення генетичного біорізноманіття, погіршення якості і, відповідно, конкурентоспроможності продукції. Саме тому традиційне сільське господарство не здатне у довгостроковій перспективі виконувати свої функції, основною з яких є продовольча безпека держави.

Альтернативою традиційному є органічне сільське господарство, яке передбачає відмову від використання синтетичних хімікатів та генетично модифікованих організмів, мінімізацію обробки ґрунтів. Зокрема, у процесі вирощування та переробки продукції повністю виключається використання синтетичних добрив, пестицидів, гербіцидів, протигрибкових препаратів, регуляторів росту, досягнень генної інженерії, антибіотиків, радіації. Для підвищення продуктивності виробництва та якості продукції максимально використовуються біологічні фактори зростання родючості ґрунтів, агроекологічні методи боротьби із шкідниками і хворобами, а також переваги біорізноманіття, зокрема унікальних сортів і порід. Перехід на органічне землеробство дозволяє виробляти екологічно чисту продукцію, яка користується особливим попитом на світовому ринку сільськогосподарської продукції.

Органічне землеробство стало досить поширеним у багатьох країнах світу, про що свідчать площі земель, які для цього використовуються. Зокрема, значно зросла частка земель, переведених на органічне землеробство, в країнах Європейського союзу. Цьому сприяє Спільна аграрна політика, яка забезпечує підтримку фермерів у перші роки після їх переходу до органічного виробництва. Поступовий перехід на органічне сільське господарство спостерігається

також У країнах інших частин світу. Так, в Австралії площа земель, переведених на даний тип землеробства, вже складає 10,6 млн. га, в Північній Америці – 1,5 млн. га, у Латинській Америці – 4,7 млн. га [47]. У більшості високорозвинених країн органічне землеробство не лише дозволило значно знизити негативний вплив на навколишнє природне середовище, а й стало ефективним інструментом аграрної політики, спрямованої на скорочення виробництва сільськогосподарської продукції.

Незважаючи на високий рівень забруднення та деградації ґрунтів, Україна має широкі можливості та перспективи розвитку органічного землеробства, що може стати інструментом підвищення екологічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств. Проте, однозначно стверджувати про необхідність переходу всіх підприємств на дану систему господарювання, є недоцільним, оскільки практика господарювання та наукові дослідження свідчать, що кожна з вищезазначених систем може сприяти досягненню поставленої цілі при її науково обґрунтованому та ретельно прорахованому впровадженні. Тим більше, що розвиток органічного землеробства в Україні стримується відсутністю належного законодавчого забезпечення, фінансової та інформаційної підтримки, якою держава їх не забезпечує. Насамперед, необхідно розробити національну систему сертифікації органічних господарств і продукції відповідно до світових стандартів. Окрім цього, підприємствам, що мають намір виробляти органічну продукцію, слід надати належне фінансове та інформаційне забезпечення. Зокрема, фінансова підтримка повинна складатися з двох частин: за підвищеними ставками компенсаційних виплат господарствам на кожен гектар землі, переведений на органічне землеробство, на період його впровадження та дотацій протягом усього періоду його діяльності зі статусом органічного господарства.

Забезпечивши виконання вищенаведених умов, можна створити надійну основу для використання переваг органічного землеробства з метою підвищення екологічної стійкості сільськогосподарських підприємств.

В умовах Житомирської області, де значні площі земель є радіоактивно забрудненими, розвиток органічного землеробства ще більше ускладнюється. Тому, перспективним та найефективнішим інструментом підвищення екологічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств є поступовий перехід до екологічно-збалансованого господарства, що являє собою оптимальне поєднання переваг та можливостей інтенсивного та органічного землеробства. Відповідно до цього, основними напрямками підвищення екологічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств мають стати:

- ведення господарської діяльності із врахуванням принципів функціонування природних екосистем;
- впровадження ресурсозберігаючих та екологічно безпечних технологій;
- збереження та розширення біорізноманіття сортів культур та порід тварин;
- зниження рівня обробітку ґрунту, збереження та підвищення його родючості;
- обмеження, але не цілковите виключення, використання у виробничій діяльності агрохімікатів;
- забезпечення необхідних, здорових умов утримання тварин;
- забезпечення нешкідливих та безпечних умов праці робітників та покращання умов навколишнього середовища в цілому.

Комплексна реалізація запропонованих заходів потребуватиме значних фінансових затрат, що може викликати негативну реакцію у багатьох підприємців.

Проте, при прийнятті рішення про необхідність підвищення екологічної безпеки і стійкості, доцільно реально оцінити позитивні результати впровадження екологічно збалансованого землеробства та його здатність у довгостроковій перспективі гармонізувати власні економічні інтереси з екологічними вимогами навколишнього середовища. Реалізація вищезазначених заходів дозволить отримати синергічний ефект, що виявиться у наступному:

- мінімізації негативного впливу на навколишнє природне середовище;
- збереженні біорізноманіття;
- зниженні залежності підприємства від промислових хімікатів;
- підвищенні якості та конкурентоспроможності продукції;
- підвищенні прибутковості підприємства за рахунок зниження виплат за забруднення природного середовища і перевищення нормативів природокористування та вищих цін на екологічно безпечну продукцію;
- покращенні іміджу підприємства для природоохоронних органів, інвесторів, кредиторів, населення;
- зниженні страхових внесків;
- економії ресурсів за рахунок їх більш ефективного використання та зменшення відходів виробництва;
- підвищенні зайнятості працівників за рахунок зменшення використання машин та зростання ролі живої праці.

Слід відмітити той факт, що при використанні заходів екологічно збалансованого землеробства підприємцям потрібно орієнтуватися, у першу чергу, на отримання екологічного ефекту, а не прибутків, оскільки у кожній діяльності мають місце певні ризики. Так, наприклад, на

думку деяких вчених-економістів, зростання кількості виробників екологічно безпечної продукції може призвести до втрати її цінової переваги та зростання конкуренції, а відповідно – до поступового зниження прибутковості та рентабельності виробництва. Проте, зважаючи на вплив запропонованих заходів на навколишнє природне середовище, вони можуть стати ефективним інструментом та основою для підвищення екологічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств.

Соціальна безпека і стійкості сільськогосподарських підприємств характеризує їх здатність забезпечувати оптимальні умови для відтворення та розвитку трудового потенціалу, підвищення ефективності його використання. Як зазначалося вище, основними чинниками, що визначають їх рівень, є структура та якісний склад трудових ресурсів, умови праці (організація робочого часу та робочих місць; дотримання основних положень соціального пакету, передбачених законодавством України; соціальний клімат у виробничому колективі), мотивація праці, стиль управління та підприємницька активність управлінського персоналу, наявність системи підвищення кваліфікації працівників, рівень розвитку соціальної інфраструктури підприємства. З огляду на це, основними напрямками підвищення соціальної безпеки і стійкості підприємств аграрного сектора мають бути:

1. Удосконалення освітньо-кваліфікаційної структури працівників, що передбачає налагодження механізму підбору кандидатів та найму працівників. У сучасних умовах підбір кадрів є досить складним, оскільки для сільського господарства, навіть при високому рівні безробіття на селі, характерним є дефіцит робочої сили, що пояснюється масовим відтоком молоді та кваліфікованих спеціалістів у місто через непривабливість роботи в галузі у зв'язку з низькою матеріальною і моральною

заінтересованістю та відсутністю належного соціально-побутового забезпечення. Незважаючи на це, важливим є відпрацювання механізму оцінки кваліфікації та здібностей кандидатів (на основі вивчення їх характеристики, трудової книжки, рекомендаційних листів, анкети) і проведення співбесід (рішення про прийняття на посаду не повинно бути одноосібним). Перед влаштуванням людини на роботу досить важливим є її завчасне ознайомлення з посадовими обов'язками та правами. Попередня достовірна поінформованість про позитивні та негативні сторони майбутньої роботи дозволить їй оцінити свої можливості з точки зору відповідності даній посаді та запобігти виникненню непередбачуваних ситуацій, що, в свою чергу, знизить плинність кадрів.

Важливим також є створення на підприємстві умов для підвищення рівня освіти і професійного зростання працівників, що сприятиме поліпшенню професійної структури персоналу, шляхом направлення працівників на періодичні курси підвищення кваліфікації та навчання у вищих навчальних закладах, забезпечення працівників фаховою науковою літературою та періодичними виданнями, проведення для працівників учбових семінарів фаховими спеціалістами.

2. Створення належних умов праці та соціального забезпечення робітникам відповідно до чинного законодавства.

3. Використання ефективної системи мотивації праці. Для підприємств аграрного сектору характерною стала негативна тенденція, коли, при виникненні будь-яких критичних ситуацій, керівництво економить, в першу чергу, на працівниках. У той же час мотивація праці є одним з найефективніших інструментів підвищення не лише соціальної, а й економічної стійкості підприємства в цілому. Оскільки добре відпрацьований, дієвий механізм мотивації

праці сприяє розвитку трудового потенціалу підприємства, покращанню соціально-трудоваих відносин, зниженню рівня конфліктності та поліпшенню соціального клімату, підвищенню кваліфікації та професіоналізму працівників, зростанню індивідуальної та колективної продуктивності праці, що, в свою чергу, приводить до зростання прибутковості, конкурентоспроможності та рентабельності підприємства. Тому система оплати праці мусить передбачати виплату працівникам, окрім основної заробітної плати премій (за виконання завдань та досягнення показників випереджаючого бажаного рівня), надбавок та доплат (за стаж роботи, за роботу в шкідливих умовах праці, за ініціативність та винахідливість та ін.). Важливим елементом системи оплати праці також повинна бути виплата компенсацій та матеріальної допомоги у зв'язку з тяжким матеріальним становищем, черговою відпусткою, відходом на пенсію, одруженням, народженням дитини, необхідністю стаціонарного лікування чи санаторного оздоровлення. Це може стати ефективним стимулом для працівників удосконалювати свої вміння, підвищувати кваліфікацію та продуктивність праці.

4. Створення для працівників належного соціально-побутового забезпечення шляхом розвитку закладів соціальної інфраструктури. Реалізація даного напряму потребує належної державної підтримки, оскільки в сучасних умовах сільськогосподарські підприємства неспроможні повністю нести відповідальність за утримання всіх закладів соціально-культурного призначення у сільській місцевості, на території якої вони розміщені.

Заходи економічного спрямування тактичного управління безпекою і стійкістю підприємства повинні визначатися характером стратегії, що відповідає і реалізується при відповідному рівні даних характеристик.

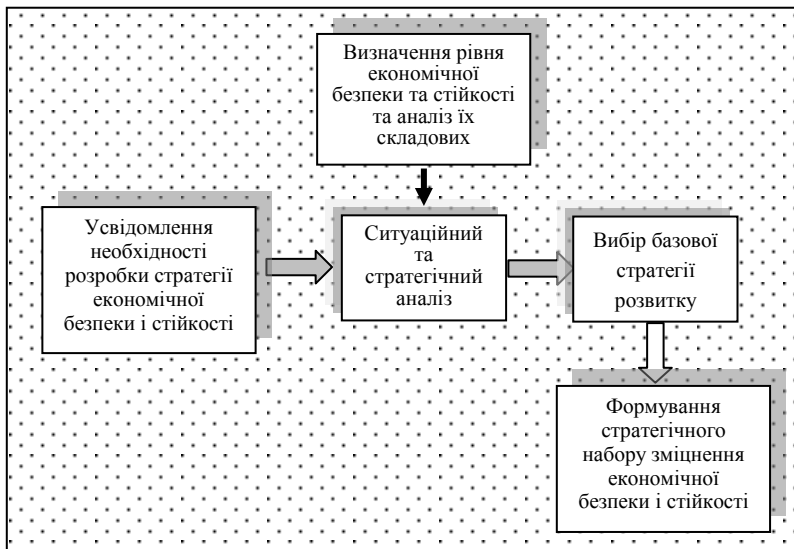
Ефективним засобом стратегічного управління економічною безпекою і стійкістю сільськогосподарських підприємств, як свідчить досвід прогресивних вітчизняних та зарубіжних підприємств, є стратегічний менеджмент – довгострокове планування діяльності підприємства на основі аналізу зовнішнього середовища, з метою збереження власних конкурентних переваг та ринкових позицій [288, с. 22]. Він дозволяє гнучко реагувати та приймати своєчасні рішення відповідно до ситуації у зовнішньому середовищі, примножувати та максимально ефективно використовувати свій потенціал, що в сукупності надає можливість підприємству вижити у довгостроковій перспективі, тобто створює основні умови підтримки економічної стійкості. Стратегічний менеджмент є оптимальним поєднанням інтуїції та високого професіоналізму, що, за умови активної участі всіх співробітників, забезпечує досягнення перспективних цілей підприємства. На основі аналізу внутрішніх можливостей підприємства він дозволяє активізувати зусилля усіх працівників і сприяє створенню додаткового потенціалу.

Суть стратегічного менеджменту полягає у плануванні та реалізації довгострокових стратегій діяльності підприємства та контролі цих процесів, тобто, його основним інструментом є стратегія. Дослідження практичних реалій функціонування вітчизняного аграрного сектору свідчить, що у більшості вітчизняних сільськогосподарських підприємств стратегії взагалі не розробляються і лише незначна частка господарств розробляють стратегії діяльності, проте не всі вони практично реалізуються. Керівники підприємств та менеджери пояснюють дані тенденції високим ступенем залежності ефективності функціонування сільськогосподарських підприємств від множини факторів зовнішнього середовища і особливо від впливу природних

чинників, що робить довгострокове планування нерациональним та неефективним. Проте, саме цей факт (залежність) є підтвердженням необхідності планування та розробки не лише стратегії функціонування, а й стратегії забезпечення економічної стійкості підприємств, що стане основою для зменшення ризиків та швидкої адаптації підприємств до змін зовнішнього середовища. До того ж, не лише природні фактори, а й ризик та постійна невизначеність умов ринкового середовища повинні активно спонукати менеджерів зростаючими темпами зміщувати центр ваги в системі стратегічних цілей функціонування підприємства саме до цієї мети. Формування економічної безпеки і стійкості господарства – це не лише досягнення певного зрівноваженого стану, поточне вирішення економічних, соціальних та екологічних проблем. Це має бути усвідомлений, стратегічний напрям його діяльності щодо оцінки та виявлення «слабких місць» і розробки стратегії для досягнення довгострокових цілей розвитку.

Процес розробки стратегії зміцнення економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств пропонуємо здійснювати за алгоритмом (рис. 4.14). Слід зазначити, що на кожному його етапі особлива роль надається керівнику підприємства, здатному ризикувати і створювати таку мотиваційну систему для працівників, яка б максимально акумулювала їх зусилля у визначеному напрямі. Насамперед, керівник має допомогти усвідомити менеджерам усіх рівнів практичну необхідність і корисність розробки та реалізації стратегії економічної безпеки і стійкості, активно залучити їх до цього процесу, створити умови для одночасної реалізації особистих здібностей та досягнення синергічного ефекту від їх спільної діяльності. Не слід забувати одне з правил менеджменту – керівник може виконати роботу за двох, але двома спеціалістами він

бути не може, краще допомагати їм вирішувати поставлені завдання, спонукати до трудової і творчої активності [288, с. 63].

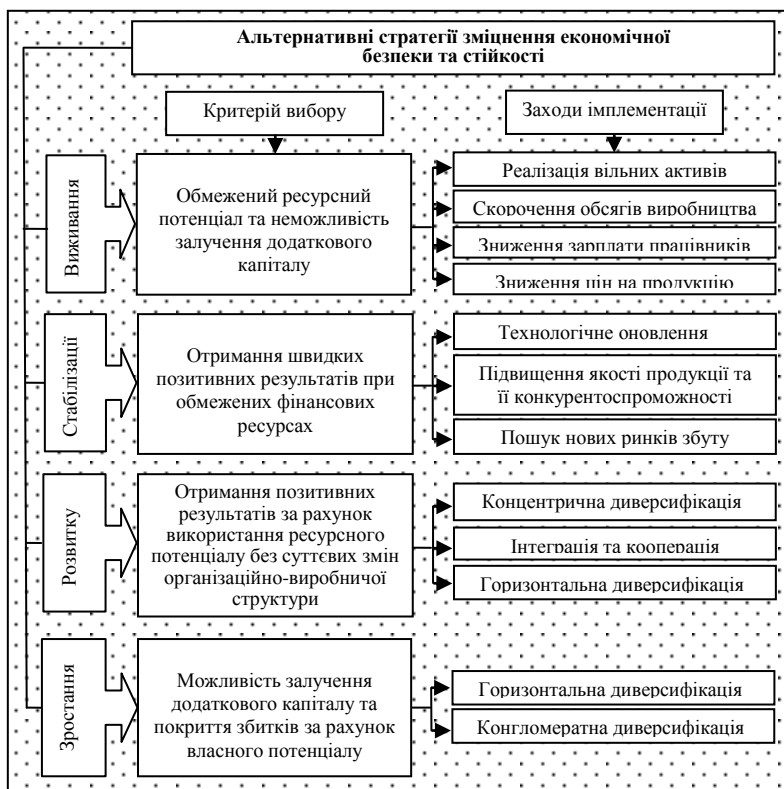
Рис. 4.14. Алгоритм розробки стратегії формування економічної безпеки і стійкості підприємства

Основою для розробки та вибору стратегії зміцнення безпеки і стійкості підприємства є ситуаційний та стратегічний аналіз. Відповідно до класичної схеми розробки стратегії, він являє собою аналіз факторів зовнішнього та внутрішнього середовища. При розробці стратегії економічної безпеки і стійкості підприємства його сутність зводиться до аналізу чинників зовнішнього середовища та оцінки їх впливу. Це дає можливість зрозуміти, що саме піддається впливу чинників зовнішнього та внутрішнього середовища, тобто, що слід зберігати за будь-яких обставин і що дозволить підприємству ефективно функціонувати та розвиватися. Окрім цього, очевидним стане досягнутий рівень розвитку господарства.

Якісно проведений ситуаційний та стратегічний аналіз дозволить отримати достовірну інформацію, що стане основою вибору типу стратегії формування чи зміцнення економічної безпеки і стійкості підприємства та розробки відповідного набору функціональних стратегій, реалізація яких сприятиме досягненню поставленої цілі. Проте, вибір базової стратегії розвитку повинен ґрунтуватися на основі глибокого аналізу рівня економічної безпеки і стійкості, що досягло підприємство на момент розробки стратегії, критичного аналізу потенціалу підприємства та перспектив реалізації альтернативних стратегій.

Врахування перспективних можливостей, загроз і необхідних умов імплементації базових стратегій послужило підґрунтям для розробки набору стратегічних орієнтирів сільськогосподарських підприємств у процесі формування та зміцнення їх економічної безпеки і стійкості (рис. 4.15). Встановлено, що на кожному рівні безпеки і стійкості підприємства доцільно скористатися відповідними базовими стратегіями. Їх можна поділити на два типи: реактивні та превентивні. Реактивні стратегії є більш ризикованими, оскільки реалізуються у разі виникнення критичних ситуацій. Проте, їх розробка є не менш важливою, зважаючи на здатність не допустити банкрутства, оскільки в сучасних умовах навіть підприємство з добре налагодженим високоефективним дієвим механізмом підтримки економічної безпеки та стійкості не захищене повністю від ризиків. До стратегій даного типу належать стратегії виживання та стабілізації, які доцільно використовувати в умовах критичного та низького рівня економічної безпеки і стійкості, оскільки вони зорієнтовані на короткостроковий результат за рахунок використання лише чинників внутрішнього потенціалу. Залучення додаткових джерел, у даному випадку, є нереальним та недоцільним. Зазначені стратегії

реалізуються за рахунок доходів, отриманих від скорочення нерентабельних галузей та видів продукції, реалізації та здаванні в оренду виробничих потужностей, що не використовуються. У рамках стратегій виживання та стабілізації ефективним засобом є також поглиблення спеціалізації чи концентрації виробництва.

Рис. 4.15. Стратегічні орієнтири сільськогосподарських підприємств у процесі зміцнення їх економічної безпеки і стійкості

Превентивні стратегії застосовуються з метою завчасного запобігання ризикам та виникненню критичних

ситуацій. Вони є ризиковими, високозатратними і потребують якісного інформаційного забезпечення, що вимагає налагодження ефективної роботи системи збору та аналізу достовірної інформації щодо ринкової ситуації та інших чинників макроекономічного середовища. Лише при виконанні даної умови підприємство матиме можливість не лише уникати ризикових ситуацій, а й отримувати економічний ефект від реалізації превентивних стратегій. Тобто, стратегії даного типу сільськогосподарськими підприємствами можуть реалізовуватися лише при досягненні відповідного рівня розвитку власного економічного потенціалу, а саме за умови середнього та високого рівня економічної безпеки і стійкості.

У вищезазначених умовах доцільно застосовувати такі превентивні стратегії, як стратегія розвитку та стратегія зростання, що передбачають нарощування потенціалу підприємства за рахунок максимального використання як внутрішніх можливостей і резервів, так і зовнішніх чинників та переваг. Вони, зазвичай, реалізуються із залученням додаткових коштів шляхом застосування інноваційних стратегій. Стратегії розвитку та зростання підприємства є комплексними і, відповідно, потребують здійснення комплексу інновацій у сфері виробництва, технологій, фінансів, маркетингової діяльності, управління. Вони можуть полягати у диверсифікації виробництва, впровадженні нових технологій (прогресивних, високопродуктивних, екологічнобезпечних, ресурсозберігаючих), освоєнні нових ринків збуту, поглибленні ступеня інтеграції (з постачальниками, збутовими структурами, переробними підприємствами), зміні організаційної структури чи структури управління.

Найбільш дієвим способом уникнення ризиків та одночасного отримання прибутків є диверсифікація виробництва – урізноманітнення видів діяльності

підприємства у виробничій, фінансовій та маркетинговій сферах [7]. На думку багатьох вчених, саме дана стратегія дозволяє забезпечити стійкість аграрних підприємств, зважаючи на сукупні переваги, що можна отримати в разі її реалізації. Вона є перспективною як на стадії розвитку, так і на стадії зростання. Різниця полягає лише в ступені диверсифікації, який буде доцільним і може дозволити собі підприємство. Так, на стадії розвитку для сільськогосподарських підприємств більш доступною та раціональною є концентрична диверсифікація – розширення асортименту виробництва за рахунок продукції, однорідної за характеристиками та властивостями з тією, що вже вироблялася, тобто поповнення асортименту в межах своєї спеціалізації. Її застосування дозволить привабити більше споживачів і є менш затратним та ризиковим, оскільки не потребує суттєвих змін технологій виробництва та форм його організації.

Горизонтальна диверсифікація, що дозволяє отримати переваги як на стадії розвитку, так і зростання, полягає у розширенні виробництва за рахунок впровадження продукції поза галузями основної спеціалізації або продовження виробничого процесу однорідної продукції. Для сільськогосподарських підприємств Житомирської області, зважаючи на їх потенціал та існуючі природно-кліматичні умови і соціально-економічну ситуацію, перспективними напрямками горизонтальної диверсифікації є відновлення старих та закладання нових багаторічних насаджень, переробка зернової продукції (запуск млина, відкриття мініпекарень), овочів та фруктів (виробництво соків, консервація фруктово-овочевої продукції), м'яса та молока. Імплементация проєктів горизонтальної диверсифікації потребує суттєвих фінансових вкладень на оновлення матеріально-технічної бази, тому є ризиковою. Однак, у перспективі вона дозволяє ефективніше

використовувати ресурсний потенціал підприємства, отримати прибуток і значні конкурентні переваги на ринку.

Для сільськогосподарських підприємств з високим рівнем економічної безпеки і стійкості дієвим способом нарощування власного потенціалу може бути поєднання вищезазначених форм диверсифікації з конгломератною диверсифікацією. Її суть полягає у розширенні виробництва за рахунок продукції та послуг, які не мають жодного відношення до вже освоєних підприємством технологій, видів продукції та ринків. В умовах Житомирської області перспективними проектами конгломератної диверсифікації діяльності сільськогосподарських підприємств можуть бути вирощування квітів, енергетичних культур з їх подальшою переробкою на біопаливо, надання послуг сільського туризму та ін.

Зазвичай, сільськогосподарські підприємства з метою зміцнення економічної безпеки і стійкості спрямовують більше зусиль на розробку та реалізацію превентивних стратегій, що дозволяють завчасно запобігати можливим ризикам та поступово підвищувати рівень стійкості. Проте, однозначно стверджувати про доцільність лише їх застосування нераціонально, оскільки для цього підприємство мусить мати відповідні можливості та ступінь розвитку внутрішнього потенціалу. Окрім цього, кожна із запропонованих стратегій має свої переваги і може впливати на підприємство як позитивно, так і негативно. До позитивних наслідків реалізації реактивних стратегій (виживання та стабілізації) належать:

- поглиблення спеціалізації та концентрації виробництва;
- підвищення ефективності використання наявних ресурсів, оскільки це дає єдину можливість підвищення ефективності виробництва в цілому;
- закріплення ринкових позицій зі спеціалізованою продукцією.

Реалізація превентивних стратегій позитивно впливає на підприємство, що проявляється в напрямках:

- сприяння зниженню та запобіганню економічних ризиків, у результаті змін у макросередовищі;
- зміцнення ринкових позицій та розширення ринкової ніші підприємства;
- поліпшення асортименту, якості та конкурентоспроможності продукції;
- зростання прибутковості та фінансової стійкості підприємства в наслідок здатності покривати витрати та збитки в одній галузі прибутками в інших напрямках діяльності;
- освоєння нових технологій, оновлення та розширення виробництва за рахунок отриманого прибутку;
- підвищення ефективності використання ресурсів, у результаті зменшення впливу чинника сезонності;
- підвищення мотивації праці та покращання умов праці робітників, здійснення природоохоронних заходів за рахунок отриманих прибутків.

З огляду на вищезазначені переваги превентивні стратегії є більш перспективними для підвищення рівня економічної безпеки і стійкості підприємств, проте вони не позбавлені своїх недоліків. Насамперед, це їх висока затратність – вони потребують суттєвих витрат на нововведення і дають економічний ефект лише в довгостроковій перспективі. Тому при виборі стратегій даного типу необхідно реально оцінити можливості підприємства – чи має воно достатню фінансову базу. Також доцільно враховувати можливі ризики, бо навіть володіючи найновітнішою та достовірнішою інформацією, можна помилитися у виборі напряму диверсифікації виробництва та визначенні межі розширення діяльності. Дані помилки можуть призвести не лише до недоотримання прибутків чи втрати ринку збуту продукції, а й до зниження

рівня стійкості підприємства в цілому. Слід зазначити, що не менш важливим є врахування можливого впливу на окремі складові економічної безпеки і стійкості.

Реалізація обраної стратегії формування та підтримки економічної безпеки і стійкості господарства повинна забезпечуватися реалізацією відповідних функціональних стратегій. Таким чином, доцільно формувати набір стратегій економічної безпеки і стійкості підприємства (рис. 4.16) — сукупність стратегій різного типу, що розробляються з врахуванням особливостей функціонування підприємства на кожному рівні його розвитку.

Розробляти набір стратегій економічної безпеки і стійкості слід завчасно для запобігання будь-яким ризикам, що можуть виникнути в результаті зміни позиції підприємства. Це дозволить вчасно і в будь-якій ситуації розкрити і використати внутрішні можливості господарства та умови, що визначаються факторами зовнішнього середовища.

Рис. 4.16. Набір стратегій формування і зміцнення економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств

Стратегії різних рівнів повинні бути взаємоузгодженими і сприяти досягненню встановленої мети. Кожна з них

мусить являти собою чітко сформульований та регламентований у часі набір дій та заходів і бути оптимальним варіантом вирішення встановлених завдань як з погляду ресурсного забезпечення (фінансового, інформаційного, матеріально-технічного, технологічного), так і вимог зовнішнього середовища. Щодо конкретних цілей, досягнення яких планується досягти в результаті реалізації даної стратегії, то механізм їх визначення повинен передбачати встановлення їх мінімального базового рівня та бажаного запланованого. Досягнення мінімального рівня є обов'язковим і в разі невиконання карається, тоді як бажаного (цільового) – стимулюється та винагороджується.

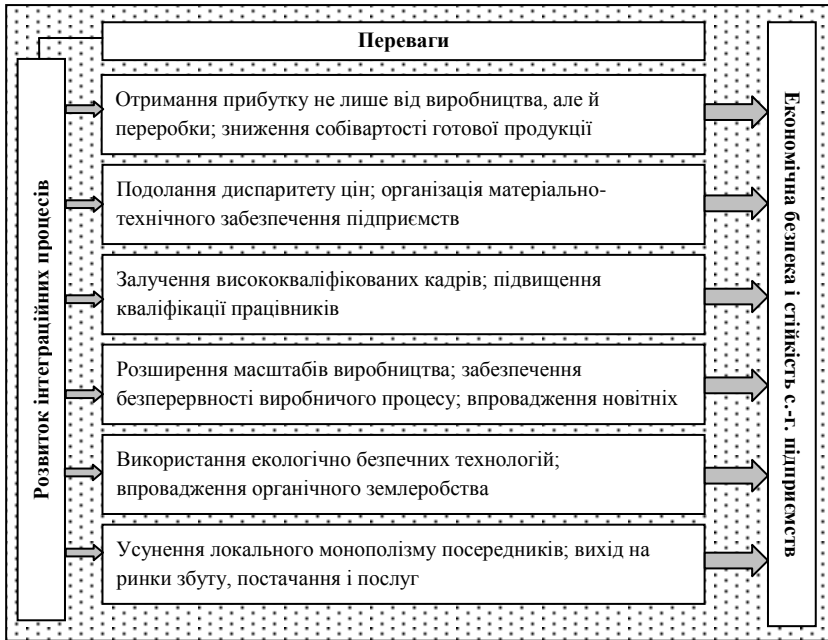
Важливою також, як показує практика господарювання, є участь не лише керівника чи власника підприємства у процесі стратегічного планування. У розробці та реалізації набору стратегій підприємства, з метою забезпечення його ефективності та дієвості, повинні бути задіяні менеджери всіх рівнів. При цьому слід чітко розподілити обов'язки, повноваження та відповідальність кожного з них. Лише при виконанні даної вимоги вони будуть реальніше оцінювати можливості реалізації стратегій при їх плануванні і зможуть завчасно корегувати їх.

Отже, управління економічною безпекою і стійкістю сільськогосподарського підприємства повинно здійснюватися паралельно та взаємоузгоджено на трьох рівнях. Важливим є контроль за реалізацією визначених заходів та оцінка їх ефективності. Це дозволить вчасно виявити помилки і прорахунки при прийнятті рішень та скорегувати управлінську політику.

4.4. Інтеграційні процеси як засіб підвищення економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств

Значна частина сільськогосподарських підприємств Житомирської області мають низький та кризовий рівні економічної безпеки та стійкості, що обумовлює пошук шляхів їх підвищення. Більшість дрібних та середніх підприємств, які функціонують в умовах жорсткої конкуренції, мають обмежені можливості для виробництва, зберігання врожаю, просування та збуту продукції на ринку. Перспективним рішенням вбачається добровільне об'єднання зусиль та ресурсів сільськогосподарських товаровиробників для економічного співробітництва та створення сприятливих умов для задоволення інтересів суб'єктів господарювання. На рівні сільськогосподарських підприємств Житомирської області інтеграційні процеси пропонується розвивати у двох напрямках: горизонтальному (об'єднання зусиль сільськогосподарських підприємств для виробництва сільськогосподарської продукції або виконання робіт чи послуг одного цільового призначення) та вертикальному (об'єднання сільськогосподарських і промислових підприємств та допоміжних сфер діяльності).

Активізація інтеграційних процесів обумовлюється економічними стимулами, зокрема можливістю скоротити витрати та збільшити прибутки сільськогосподарських підприємств. Розвиток інтеграційних процесів створює передумови для підвищення інвестиційної привабливості галузі сільського господарства, оскільки великомасштабні виробництва менше підпадають під дію ризику неповернення вкладених коштів. Разом з інвестиціями може надходити нова високопродуктивна техніка, що сприятиме збільшенню обсягів виробництва та її реалізації (рис. 4.17).

Рис. 4.17. Роль інтеграційних процесів у зміцненні економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств

Вирішити проблему зношеності основних фондів пропонується шляхом організації матеріально-технічного забезпечення на кооперативних засадах. Це дасть можливість виробникам розвивати конкурентоспроможне виробництво, виготовляти високоякісну продукцію та продавати її як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках.

Агропромислові формування для отримання ефективних результатів своєї діяльності здатні вирішити проблему дефіциту висококваліфікованих кадрів галузі сільського господарства, що практично неможливо для дрібних та середніх товаровиробників. Це можливо досягти за рахунок створення сприятливих умов для залучення до

роботи досвідчених працівників та підвищення рівня їх кваліфікації.

Створення інтеграційних структур дає можливість сконцентрувати фінансові ресурси та спрямувати їх на впровадження новітніх технологій. Прибутковим підприємствам, які мають можливість залучати інвестиції, пропонується інтегруватися для спільних інноваційних проєктів.

Під час об'єднання виникає максимальна інтеграція наукових установ з виробництвом протягом усього інноваційного процесу. Основними напрямками такої діяльності можуть бути: виведення нових сортів сільськогосподарських культур, удосконалення племінних якостей тварин та кормової бази тощо. Формування такої структури підвищить рівень економічної безпеки за рахунок впровадження конкурентоспроможного інноваційного продукту на національному та міжнародному ринках.

Більшість виробників сільськогосподарської продукції не мають постійно діючих каналів збуту своєї продукції, тому значна її частина реалізується за відносно нижчими цінами через посередників і лише незначна частка від ціни, яку сплачує споживач, надходить виробнику. Розвиток агропромислових формувань сприятиме усуненню локального монополізму посередників та допоможе розв'язати проблему нестабільного збуту сільськогосподарської продукції.

Відкриття внутрішніх ринків для дешевих імпортованих товарів загострює питання нездатності вітчизняних сільськогосподарських підприємств конкурувати за ціною. Найбільш вагомим методом вирішення цієї проблеми є налагодження організаційно-економічних зв'язків сільськогосподарських виробників з переробними підприємствами, що забезпечить своєчасність поставок сировини і матеріалів за прийнятними цінами, можливість

подолання диспаритету цін, знизить собівартість готової продукції, налагодить ритмічну безперервну роботу та організує надійний збут сільськогосподарської продукції. Формування вертикально-інтеграційних структур дозволить збільшити прибуток через розвиток виробництва, а не підвищення ціни реалізації. Окрім того, держава сприяє створенню крупнотоварних підприємств шляхом часткового відшкодування вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів та підприємств із виробництва комбикормів [188]. У результаті розширення виробництва та зниження реалізаційних цін з'являється можливість підвищити рівень економічної безпеки сільськогосподарських підприємств.

Розвиток інтеграційних зв'язків дозволить сільськогосподарським товаровиробникам досягти стратегічних цілей та зміцнити їх економічну безпеку. Вибір тієї чи іншої інтеграційної моделі повинен бути обґрунтований характером загроз, що знижують її рівень. Враховуючи, наявність виявлених проблем розвитку сільськогосподарських підприємств Житомирської області та загроз їх економічній безпеці і стійкості, що охоплюють усі ланки господарського процесу, доцільним вбачається створення обслуговуючих кооперативів. Нині в Житомирській області зареєстровано 94 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, 76 % яких (71 кооператив) є багатофункціональними. Їх розвиток обумовлюється значними можливостями, особливо для дрібних та середніх сільськогосподарських підприємств, та меншою ризикованістю за умов мінливої ринкової кон'юнктури.

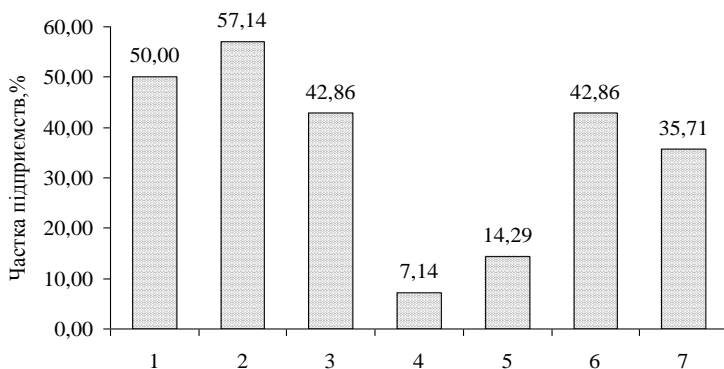
Найбільше обслуговуючих кооперативів діє в Червоноармійському районі – 12, Житомирському – 10, Андрушівському і Олевському – по 7, Бердичівському та Брусилівському – по 6 кооперативів. Так, за програмою

розвитку агропромислового комплексу Житомирської області на 2011-2015 рр. на фінансування діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів мають виділити 40 млн. грн з державного бюджету та 3 млн. грн – з обласного бюджету. Програмою передбачається створення протягом п'яти років 375 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, забезпечення послуг на суму в межах 28,5 млн. грн та збільшення кількості робочих місць у сільській місцевості до 3850 чол. У 2010 р. через обслуговуючі кооперативи надано послуг на суму 1256,0 тис. грн, що втричі більше, ніж у попередньому році, в якому ця сума становила 524,0 тис. грн.

Для сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у державному бюджеті передбачені кошти на придбання та використання сучасних вітчизняних засобів виробництва у розмірі 90 % вартості техніки [209]. Також 0,3 млн. грн отримують сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи для відшкодування вартості придбаної техніки вітчизняного виробництва у межах програми підтримки галузі сільського господарства із обласного бюджету.

Для оцінки того, як вступ до обслуговуючих кооперативів впливає на рівень економічної безпеки суб'єктів господарювання, використано метод соціометричного опитування (Додаток С). Керівникам та спеціалістам запропоновано прокоментувати доцільність та можливість об'єднання у контексті зміцнення економічної безпеки у розрізі окремих її складових. В процесі дослідження опитано керівників та спеціалістів 54 сільськогосподарських підприємств (зокрема 71 % спеціалістів та 29 % керівників). Опитана сукупність суб'єктів господарювання має таку структуру: майже по 36 % – господарські товариства та приватні підприємства, по 14 % – фермерські господарства та державні підприємства.

За результатами анкетування, майже 79 % респондентів відзначили доцільність участі у сільськогосподарських обслуговуючих кооперативах. При цьому головними мотивами вступу до такого роду об'єднань визначено отримання послуг з технічного обслуговування, оренди та ремонту техніки (57 %), забезпечення виробничого процесу сировиною та матеріалами (50 %), отримання послуг зі збирання врожаю та вдосконалення процесу реалізації продукції по 42,86 % відповідно, організація подальшої переробки продукції власного виробництва (35,71 %). Незначна частка припадає на отримання консультаційних (14,29 %) та зооветеринарних послуг (7,14 %) (рис. 4.18).

Рис. 4.18. Розподіл відповідей респондентів щодо мети об'єднання підприємств на кооперативних засадах

Примітка: 1 – забезпечення виробництва сировиною та матеріалами; 2 – отримання послуг з технічного обслуговування виробництва та ремонту техніки, оренди техніки за низькими цінами; 3 – отримання послуг зі збирання врожаю; 4 – отримання зооветеринарних послуг; 5 – отримання консультаційних послуг; 6 – вдосконалення процесу реалізації продукції; 7 – організація подальшої переробки продукції власного виробництва.

Важливо зазначити, що більшість сільськогосподарських підприємств потребують отримання комплексу послуг. Відтак, найбільш перспективним для них є участь або в

обслуговуючих багатофункціональних кооперативах, або кількох кооперативах різних типів, що допоможуть задовольнити потреби своїх членів (рис. 4.19).

Рис. 4.19. Зміцнення економічної безпеки підприємств в контексті функціонування сільськогосподарського кооперативу

Створення такого роду кооперативів сприяє поліпшення матеріально-технічної бази підприємств шляхом отримання безповоротної фінансової допомоги в придбанні техніки й обладнання на умовах самофінансування. Члени кооперативу можуть спільно придбати та використовувати сучасну техніку, паливно-мастильні матеріали та запасні

частини, зменшити витрати на технічне обслуговування та ремонт машин і обладнання.

Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи поглиблюють спеціалізацію та розширюють своє виробництво. В таких умовах з'являється можливість створення ефективної системи матеріальної та нематеріальної мотивації праці, що допоможе вирішити проблему браку висококваліфікованих кадрів та підвищити продуктивність їх праці.

Дрібнотоварні господарства практично не здатні самостійно освоїти досягнення науково-технічного прогресу, впровадити високопродуктивні та екологічнобезпечні технології, забезпечити безперервний процес виробництва. У такому випадку перевага надається сільськогосподарській кооперації.

Доцільно створити маркетингову службу, що налагодить систему збуту продукції, забезпечить вихід сільгосппродукції на нові ринки, сприятиме забезпеченню безперебійних поставок сировини і матеріалів своїх членів. Об'єднані підприємства матимуть більші інвестиційні та інноваційні можливості для реалізації великомасштабних проектів.

Респондентам було запропоновано кількісно оцінити, як впливає фактичне надання окремих видів послуг обслуговуючими багатofункціональними кооперативами на економічну безпеку сільськогосподарських підприємств. Ступінь такого впливу опитані оцінили за шкалою: 0 балів – зниження рівня безпеки; 1 – відсутність будь-яких змін; 2 – посереднє підвищення рівня безпеки; 3 бали – значне підвищення рівня безпеки. Враховуючи наведену градацію та відповіді респондентів, здійснено оцінку отримання досліджуваних видів послуг на засадах кооперативного обслуговування. Для цього використано округлені до цілого усереднені бальні оцінки за кожною позицією (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

**Оцінка доцільності вступу до сільськогосподарських
обслуговуючих кооперативів у контексті зміцнення
окремих складових економічної безпеки
сільськогосподарських підприємств, балів**

Вид послуг	Складова					
	фінансова	ресурсно-технічна	кадрова	виробнича	збутова	екологічна
Забезпечення виробництва сировиною та матеріалами (добривами, засобами захисту рослин, сидератами тощо)	3	3	1	3	2	3
Технічне обслуговування виробництва, ремонт, оренда техніки за низькими цінами	3	3	2	3	2	1
Збирання врожаю	1	2	2	3	1	1
Зооветеринарні послуги	1	1	1	2	1	1
Маркетингові послуги (послуги з реалізації продукції)	3	1	2	1	3	1
Переробка продукції	3	1	3	3	2	2
В цілому за кожною складовою	2	2	2	2	2	2

Як видно з даних таблиці, підвищення рівня всіх без виключення складових економічної безпеки виробників сільськогосподарської продукції можливе при вступі до кооперативів, які спеціалізуються на технічному обслуговуванні своїх членів (в тому числі наданні техніки в оренду), на збиранні врожаю та переробці продукції власного виробництва.

Також, слід відмітити значне підвищення рівня збутової безпеки, яке, на думку опитаних, може викликати організація постачання сировини та матеріалів на

кооперативних засадах. Очевидно, така точка зору спричинена наступною логікою: постачання сировини та матеріалів у межах кооперативу здійснюватиметься за зниженими цінами, що зумовить скорочення витрат, а тому і собівартості продукції. Останнє ж сприятиме підвищенню попиту на сільськогосподарську продукції та нарощенню темпів приросту обсягів її реалізації.

Таблиця 4.2

**Обґрунтування доцільності вступу
сільськогосподарських підприємств до обслуговуючих
кооперативів на основі результатів
соціологічного опитування, балів**

Вид послуг	Ступінь впливу на економічну безпеку			Ступінь впливу на економічну ефективність підприємств
	за результатами опитування	усереднене значення за складовими	відхилення усередненого значення від визначеного респондентами, %	
Забезпечення виробництва сировиною та матеріалами	2,00	1,96	-1,92	1,92
Технічне обслуговування виробництва	1,85	2,08	12,50	1,85
Збирання врожаю	1,77	1,91	7,97	1,77
Зооветеринарні послуги	1,23	1,32	7,29	1,31
Маркетингові послуги	2,08	1,91	-8,02	1,92
Переробка продукції	1,54	1,95	26,67	1,92
За всіма видами послуг	1,74	1,85	7,41	1,78

Найменш ефективним є отримання послуг із зооветеринарного обслуговування: при вступі до кооперативів з метою отримання такого роду послуг ніяких змін у рівнях всіх, окрім виробничої, складових опитані не очікують. Аналогічно, у разі надання маркетингових послуг у межах кооперативу, незмінним може залишитись рівень ресурсно-технічної безпеки. Також, особливістю відповідей респондентів є те, що отримання всіх перелічених видів послуг, окрім матеріального забезпечення, на кооперативних засадах може спричинити лише незначне (посереднє) підвищення рівня складових безпеки. Причиною отримання таких результатів, на нашу думку, є недостатня обізнаність та відсутність практичного досвіду керівництва сільськогосподарських підприємств у цьому питанні.

Результати опитування щодо вигод від кооперації у контексті зміцнення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств в цілому було порівняно з усередненими за всіма складовими бальними оцінками. Це здійснювалось із метою перевірки об'єктивності респондентів. Округливши бальні оцінки, можна сказати, що отримання переважної більшості послуг у межах кооперативного утворення сприятиме відносному зростанню економічної безпеки сільськогосподарських підприємств. Незначні відхилення у результатах за двома запропонованими способами підтверджують обґрунтованість отриманих висновків. Таким чином, одним із найбільш дієвих способів зміцнення економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств є участь у багатофункціональних сільськогосподарських обслуговуючих кооперативах.

4.5. Оптимізація рівня функціональних складових економічної безпеки та стійкості сільськогосподарських підприємств

Формування та підтримка економічної безпеки і стійкості підприємства – це довготривалий процес, що потребує постійного моніторингу як внутрішніх, так і зовнішніх чинників його функціонування. Тому менеджери усіх рівнів управління і, в першу чергу, керівники господарств повинні бути умілими тактиками та стратегами, здатними вчасно виявляти загрози та уникати їх. Не менш важливою є здатність виявляти резерви для підвищення економічної безпеки і стійкості, шляхом створення їх оптимальної структури, тобто ефективно маневрувати ресурсами, підтримуючи найкраще співвідношення функціональних складових. При вирішенні даного завдання доцільно скористатися методом економіко-математичного моделювання, що дозволить визначати резерви для підвищення економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств шляхом встановлення їх структури з врахуванням критеріїв оптимальності. Ефективність застосування даного методу доведемо на прикладі оптимізації функціональних складових економічної безпеки.

При вирішенні даного завдання було використано метод оптимізаційного моделювання, який передбачає пошук екстремуму функції (в нашому випадку визначення максимуму рівня економічної безпеки сільськогосподарського підприємства) за умови виконання ряду обмежень (обмежень за ресурсами). Цільова задача запропонованої моделі виражатиметься таким чином: знайти оптимальні рівні складових економічної безпеки підприємства, які б забезпечили максимум рівня безпеки за наявних у підприємства ресурсів. Серед ресурсів, які

необхідно врахувати у процесі моделювання виділено землю, трудові та грошові ресурси. Загалом задача лінійної оптимізації матиме вигляд:

$$Z = \sum_{i=1}^6 v_i x_i \rightarrow \max , \quad (4.1.)$$

за виконання таких обмежень:

1) обмеження щодо наявних земельних ресурсів:

$$\sum_{i=1}^6 b_i x_i \leq B ; \quad (4.2.)$$

2) обмеження щодо наявних трудових ресурсів:

$$\sum_{i=1}^6 c_i x_i \leq C ; \quad (4.3.)$$

3) обмеження щодо наявних грошових ресурсів:

$$\sum_{i=1}^6 a_i x_i \leq A ; \quad (4.4.)$$

4) приналежність шуканих значень складових економічної безпеки підприємства інтервалу $[0; 1]$:

$$0 \leq x_i \leq 1.$$

Позначення:

x_i – шукане значення оптимального рівня i -ї складової економічної безпеки;

v_i – ваговий коефіцієнт i -ї складової економічної безпеки;

b_i – затрати земельних ресурсів, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці, га;

c_i – затрати трудових ресурсів, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці, люд.-год.;

a_i – затрати грошових ресурсів, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці, грн;

B – площа сільськогосподарських угідь, що є у розпорядженні підприємства, га;

C – наявні на підприємстві трудові ресурси, люд.-год.;

A – грошові ресурси, що є у розпорядженні підприємства, грн.

Затрати ресурсів, необхідних для забезпечення певного значення складових економічної безпеки, пропонується визначати за методикою, що полягає у розподілі ресурсів на забезпечення безпеки між її складовими пропорційно до їх питомої ваги в інтегральному показнику, тобто, виходячи із результатів вагової оцінки складових [211, с. 137]. Загалом, визначення затрат ресурсів, що враховані в обмеженнях, пропонується визначати за такою схемою:

1. Обчислення обсягу ресурсу, який необхідний для забезпечення інтегрального показника економічної безпеки на рівні одиниці за формулою:

$$P = \frac{P_{\text{факт}}}{I_{\text{факт}}}, \quad (4.5.)$$

де $I_{\text{факт}}$ – фактичний рівень інтегрального показника економічної безпеки;

$P_{\text{факт}}$ – фактичні затрати ресурсу, необхідні для забезпечення інтегрального показника безпеки на рівні $I_{\text{факт}}$;

2. Обчислення обсягу ресурсу, необхідного для забезпечення i -ю складовою економічної безпеки на одиничному рівні за формулою:

$$P_i = P v_i. \quad (4.6.)$$

Потреба ресурсів для забезпечення економічної безпеки на певному рівні не є сталою та детермінованою

величиною, оскільки має стохастичну природу. Остання пояснюється дією випадкових факторів та існуванням невизначеності й ризику. Тому при побудові оптимізаційної моделі слід враховувати закон розподілу таких величин. У зв'язку із цим традиційну задачу лінійного програмування із лінійними обмеженнями та цільовою функцією було змінено на стохастичний аналог. Останній передбачає розв'язання задачі із лінійною функцією цілі та нелінійними (стохастичними) обмеженнями. Невизначеними випадковими величинами при цьому будуть затрати ресурсів на забезпечення певного значення економічної безпеки. Відмінності між обмеженнями детермінованого та стохастичного виду представлено у табл. 4.3.

Загалом, задача стохастичного моделювання звучатиме таким чином: знайти оптимальні рівні складових економічної безпеки підприємства, які б забезпечили максимум рівня безпеки за умови не перевищення наявних ресурсів (B_j) їх рекомендованого рівня $\sum_{i=1}^6 d_{ij}(\omega)x_i$ із ймовірністю не менше заздалегідь визначеного критичного рівня (p):

$$Z = \sum_{i=1}^6 v_i x_i \rightarrow \max, \quad (4.7.)$$

за виконання таких обмежень:

1) обмеження щодо наявних земельних ресурсів:

$$P\left\{\sum_{i=1}^6 b_i(\omega)x_i \leq B\right\} \geq p; \quad (4.8.)$$

2) обмеження щодо наявних трудових ресурсів:

$$P\left\{\sum_{i=1}^6 c_i(\omega)x_i \leq C\right\} \geq p; \quad (4.9.)$$

3) Обмеження щодо наявних грошових ресурсів:

$$P\left\{\sum_{i=1}^6 a_i(\omega)x_i \leq A\right\} \geq p. \quad (4.10.)$$

Таблиця 4.3

**Відмінності між обмеженнями
детермінованого та стохастичного виду**

Відмінності	Вид обмеження	
	детерміноване	стохастичне
Об'єкт обмеження	Обсяги ресурсів, необхідних для досягнення шуканого рівня критерію оптимальності	Ймовірність перевищення обсягів ресурсів, необхідних для досягнення шуканого рівня критерію оптимальності, наявних ресурсів
Зміст обмеження	Обсяги ресурсів, необхідних для досягнення шуканого рівня критерію оптимальності, мають бути меншими або рівними наявним ресурсам	Ймовірність перевищення обсягів ресурсів, необхідних для досягнення шуканого рівня критерію оптимальності, наявних ресурсів має бути меншою або рівною заздалегідь визначеному рівню вірогідності
Формалізація обмеження	$\sum_{i=1}^6 d_{ij}(\omega)x_i \leq D_j$	$P\left\{\sum_{i=1}^6 d_{ij}(\omega)x_i \leq D_j\right\} \geq p$

Примітка: $d_{ij}(\omega)$ – випадкова величина витрат ресурсу j -го виду, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці; D_j – обсяг наявних у підприємства ресурсів j -го виду; p – критичний рівень ймовірності невиконання умови $\sum_{i=1}^6 d_{ij}(\omega)x_i \leq D_j$; m – кількість ресурсів, що використовує підприємство у процесі здійснення господарської діяльності.

Складність практичного застосування стохастичних (нелінійних) оптимізаційних моделей полягає у тому, що їх неможливо розв'язати за допомогою розповсюджених засобів програмного забезпечення, зокрема MS Excel, який

має потужний інструмент рішення оптимізаційних задач «Пошук рішення». Серед способів подолати цю проблему найбільш простим та доступним є трансформація нелінійних обмежень у детерміновані. Використавши методику, викладену у працях Кравченко В.М., Наконечного С.І., Николук О.М., Савіної С.С. [164, с. 391; 130; 167, с. 120], стохастичні обмеження перетворено у детерміновані нелінійні аналоги:

$$P\left\{\sum_{i=1}^6 d_i(\omega)x_i \leq D\right\} \geq p \Rightarrow$$

$$\Rightarrow \Phi^{-1}(p) \sqrt{\sum_{j=1}^n \sigma_{D_{ij}}^2 x_i^2} \leq D - \sum_{j=1}^n \bar{d}_{ij} x_i, \quad (4.11.)$$

де $\Phi^{-1}(p)$ – обернене значення функції Лапласа від критичного рівня ймовірності P : $\Phi^{-1}(p) = \frac{1}{\Phi(p)}$;

$\sigma_{D_{ij}}^2$ – дисперсія випадкової величини витрат ресурсу j -го виду, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці;

$\bar{d}_{ij}$ – математичне сподівання випадкової величини витрат ресурсу j -го виду, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці.

Отже, у формалізованому детермінованому вигляді стохастична задача оптимізації значень складових економічної безпеки має вигляд:

$$Z = \sum_{i=1}^6 v_i x_i \rightarrow \max, \quad (4.12.)$$

за виконання таких обмежень:

1) обмеження щодо наявних земельних ресурсів:

$$\Phi^{-1}(p) \sqrt{\sum_{j=1}^n \sigma_{B_{ij}}^2 x_i^2} \leq B - \sum_{j=1}^n \overline{b_{ij}} x_i ; \quad (4.13.)$$

2) обмеження щодо наявних трудових ресурсів:

$$\Phi^{-1}(p) \sqrt{\sum_{j=1}^n \sigma_{C_{ij}}^2 x_i^2} \leq C - \sum_{j=1}^n \overline{c_{ij}} x_i ; \quad (4.14)$$

3) обмеження щодо наявних грошових ресурсів:

$$\Phi^{-1}(p) \sqrt{\sum_{j=1}^n \sigma_{A_{ij}}^2 x_i^2} \leq A - \sum_{j=1}^n \overline{a_{ij}} x_i ; \quad (4.15.)$$

4) приналежність шуканих значень складових економічної безпеки підприємства інтервалу $[0; 1]$:

$$0 \leq x_i \leq 1.$$

Позначення:

$\sigma_{B_{ij}}^2$ – дисперсія випадкової величини витрат земельних ресурсів які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці, $\tilde{a}\tilde{a}^2$;

$\sigma_{C_{ij}}^2$ – дисперсія випадкової величини витрат трудових ресурсів, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці, *люд.-год.*²;

$\sigma_{A_{ij}}^2$ – дисперсія випадкової величини витрат грошових ресурсів, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці, *грн*²;

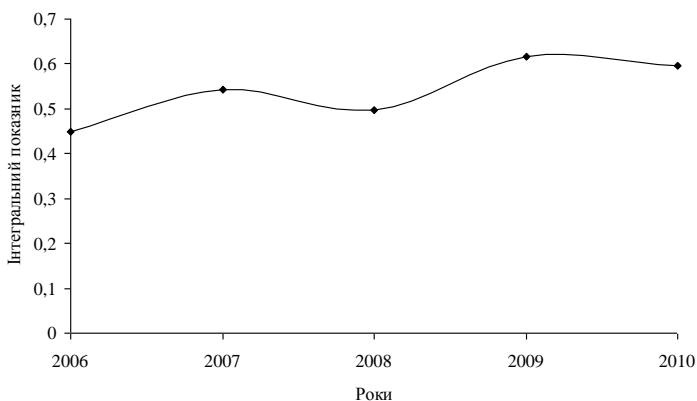
$\overline{b_{ij}}$ – математичне сподівання випадкової величини витрат земельних ресурсів, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці, *га*;

$\overline{c_{ij}}$ – математичне сподівання випадкової величини витрат трудових ресурсів, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці, *люд. – год.*;

$\overline{a_{ij}}$ – математичне сподівання випадкової величини витрат грошових ресурсів, які необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці, *грн.*

Дієвість розробленої моделі було перевірено на прикладі приватного сільськогосподарського підприємства (ПСП) «Дружба», яке має у своєму розпорядженні 342 га сільськогосподарських угідь та 16 чоловік робочого персоналу. До 2007 р. для підприємства був характерний середній рівень економічної безпеки. Останні ж 4 роки господарство досягло зростання його рівня. Слід, однак відмітити, що динаміка інтегрального показника економічної безпеки не дає можливість прослідкувати певну тенденцію; проте, мають місце постійні коливання коефіцієнта (рис. 4.20).

Рис. 4.20 Динамічний ряд інтегрального показника економічної безпеки ПСП «Дружба» за 2006–2010 рр.

Статистичні характеристики випадкових величин (а саме витрат трудових, земельних та грошових ресурсів, які необхідні для забезпечення одиниці вимірювання i -ї складової безпеки) зведено у табл. 4.4.

Таблиця 4.4

Статичні характеристики випадкових величин витрат ресурсів на забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці

Випадкова величина	Середнє значення	Середньоквадратичне відхилення	Коефіцієнт варіації, %
<i>Витрати земельних ресурсів, га</i>			
Фінансова	113,39	14,25	12,57
Ресурсно-технічна	110,87	13,93	
Кадрова	111,50	14,01	
Екологічна	98,90	12,43	
Виробнича	91,34	11,48	
Збутова	103,94	13,06	
<i>Витрати трудових ресурсів, тис. люд.-год.</i>			
Фінансова	16,38	3,40	20,78
Ресурсно-технічна	16,02	3,33	
Кадрова	16,11	3,35	
Екологічна	14,29	2,97	
Виробнича	13,19	2,74	
Збутова	15,01	3,12	
<i>Витрати грошових ресурсів, тис. грн</i>			
Фінансова	349,07	44,14	12,65
Ресурсно-технічна	341,31	43,16	
Кадрова	343,25	43,41	
Екологічна	304,47	38,50	
Виробнича	281,19	35,56	
Збутова	319,98	40,47	

Найбільш нестійкими у динаміці є витрати трудових ресурсів – саме вони характеризуються найвищим коефіцієнтом варіації 20,78%. Це означає, що у середньому, витрати праці, що необхідні для забезпечення i -ї складової для досягнення інтегральним показником рівня одиниці, відхиляються від середнього рівня приблизно на 3,15 тис. люд.-год., що складає майже 21% від середнього значення показника. Тобто саме цей показник (у розрізі кожної із складових економічної безпеки) у перспективі може обмежити максимізацію цільової функції та цим самим зумовити недовикористання інших видів ресурсів. Для того, щоб уникнути цього, необхідно створити «страховий запас» трудових ресурсів.

Стохастичну задачу оптимізації розв'язано із врахуванням критичного рівня ймовірності 0,901, для якого критерій Лапласа становить $\Phi(p = 0,901) = 1,65$. Вихідні дані для моделювання представлено Додатку Ф.

Для обґрунтування доцільності використання моделі у процесі управління економічною безпекою сільськогосподарського підприємства паралельно зі стохастичною задачею розв'язано і лінійну задачу оптимізації. При цьому використано фактичні дані про рівень витрат ресурсів у 2010 р. За результатами обчислень визначено, що при використанні традиційної оптимізаційної моделі максимально можливий рівень економічної безпеки становить 0,608, що у 1,13 рази більше за середній рівень інтегрального показника за останні 5 років (табл. 4.5).

При цьому, оскільки виробнича та збутова складові мають найнижчу вагомість, ресурси з цих складових рекомендовано перенаправити до фінансової та кадрової, що дозволить підвищити рівень економічної безпеки підприємства в цілому.

Таблиця 4.5

Результати оптимізації рівнів складових економічної безпеки ПСП «Дружба»

Складові економічної безпеки	Оптимальні рівні		Фактичне значення
	детермінована модель	стохастична модель	
Фінансова	1,000	0,487	0,264
Ресурсно-технічна	0,189	0,499	0,820
Кадрова	1,000	0,496	0,734
Екологічна	0,645	0,559	0,710
Виробнича	0,000	0,605	0,438
Збутова	0,704	0,532	0,606
Інтегральний показник економічної безпеки	0,608	0,527	0,597

За результатами розв'язання стохастичної задачі моделювання, оптимальні розміри всіх складових знаходяться приблизно на одному рівні – від 0,487 (фінансова сфера) до 0,605 (виробнича сфера) (Додаток Т). Рівні цих же складових перевищують фактичні їх значення. При цьому значення цільової функції менше як за результат лінійного моделювання, так і порівняно із фактичними даними. Така різниця пояснюється тим, що стохастичні обмеження є більш жорсткими і, тому, у більшій мірі обмежують значення цільової функції, ніж лінійні. У процесі аналізу результатів оптимізаційного моделювання встановлено, що в обох задачах дефіцитним ресурсом є земля (табл. 4.6). При цьому кожен гектар додатково залученої площі дасть можливість ПСП «Дружба» підвищити рівень коефіцієнта економічної безпеки на 0,0018. Про це свідчать значення тіньової ціни звіту по стійкості, що відображає величину, на яку зміниться цільова функція (в нашому випадку рівень інтегрального показника безпеки) у разі зміни наявних ресурсів на одиниць, тобто на 1 га (Додаток У).

Таблиця 4.6

**Обмеження детермінованої та стохастичної
оптимізаційних задач**

Обмеження	Вид ресурсу		
	земля	праця	капітал
Детермінована модель			
Ліва частина	342,00	65,96	1273,34
Права частина	342,00	70,00	1700,00
Різниця	0,00	5,78	25,10
Стохастична модель			
Ліва частина	10,31	2,46	31,95
Права частина	10,31	22,09	678,92
Різниця	0,00	88,85	95,29

Для того, щоб всі ресурси були повністю використані необхідно залучити ще 21 га . Такий висновок можна зробити з даних згаданого вище звіту лінійної задачі, зокрема, виходячи із рівня допустимого збільшення наявних ресурсів. Це забезпечить додаткове зростання значення інтегрального показника економічної безпеки на 0,037. У результаті таких змін відбудеться корегування оптимального співвідношення часткових коефіцієнтів безпеки. Всі додаткові та частина наявних (тих, що спочатку було доцільно направляти на забезпечення екологічної складової на рівні 0,645) ресурсів після корегування доцільно спрямовувати на збільшення ресурсно-технічної та збутової складових.

Щодо стохастичного моделювання, то існує кілька інструментів підвищення значення цільової функції. По-перше, залучення додаткових земельних ресурсів. При цьому збільшення площі сільськогосподарських угідь на 6 % (або на 21 га) зумовить зростання цільової функції (математичного сподівання коефіцієнта економічної безпеки) на 6,13 % (з 0,527 до 0,559) (табл. 4.7).

Таблиця 4.7

Результати корегування стохастичної задачі оптимізації рівнів часткових коефіцієнтів економічної безпеки

Показники за складовими економічної безпеки	Збільшення земельних ресурсів на 21 га	Скорочення середньоквадратичного відхилення за земельними ресурсами вдвічі	Збільшення земельних ресурсів на 21 га та скорочення середньоквадратичного відхилення за земельними ресурсами вдвічі
<i>Фінансова складова</i>			
– скореговане значення	0,5172	0,8368	0,8883
– абсолютне відхилення	0,0298	0,3493	0,4009
– відносне відхилення, %	6,11	71,66	82,24
<i>Ресурсно-технічна складова</i>			
– скореговане значення	0,5292	0,4285	0,4547
– абсолютне відхилення	0,0305	-0,0702	-0,0441
– відносне відхилення, %	6,12	-14,08	-8,83
<i>Кадрова складова</i>			
– скореговане значення	0,5264	0,4260	0,4520
– абсолютне відхилення	0,0303	-0,0700	-0,0440
– відносне відхилення, %	6,12	-14,11	-8,87
<i>Екологічна складова</i>			
– скореговане значення	0,5930	0,4802	0,5096
– абсолютне відхилення	0,0344	-0,0784	-0,0489
– відносне відхилення, %	6,16	-14,03	-8,76
<i>Виробнича складова</i>			
– скореговане значення	0,6431	0,5205	0,5523
– абсолютне відхилення	0,0371	-0,0855	-0,0537
– відносне відхилення, %	6,13	-14,11	-8,86
<i>Збутова складова</i>			
– скореговане значення	0,5639	0,4570	0,4851
– абсолютне відхилення	0,0326	-0,0742	-0,0462
– відносне відхилення, %	6,14	-13,97	-8,69
<i>Інтегральний показник економічної безпеки</i>			
– скореговане значення	0,5588	0,5277	0,5601
– абсолютне відхилення	0,0323	0,0012	0,0335
– відносне відхилення, %	6,13	0,22	6,37

Це відбудеться за рахунок підвищення рівня всіх без виключення часткових коефіцієнтів на практично однакову величину (на 6,11–6,14 %). Це свідчить, про відносно однакову значущість окремих складових у загальній функції економічної безпеки (із врахуванням рівня їх вагомості).

По-друге, доцільно було б скоротити ризики підвищення витрат дефіцитних земельних ресурсів. Наведене можна зробити шляхом розробки на підприємстві системи заходів з ризик-менеджменту, в результаті чого відбудеться скорочення рівня середньоквадратичного відхилення затрат ресурсу. Наприклад, зниження середньоквадратичного відхилення показника вдвічі призведе до збільшення рівня економічної безпеки на 0,0012. Однак, оскільки таке підвищення неможливе лише за рахунок збільшення земельних ресурсів, за результатами корегування доцільно знизити рівні всіх інших, окрім фінансового, часткових коефіцієнтів.

Проте, для досягнення максимально можливого рівня економічної безпеки, керівництву ПСП «Дружба» доцільно скористатись обома наведеними вище способами. За результатами корегування початкових умов моделі встановлено, що збільшення наявних земельних ресурсів на 6 % та скорочення середньоквадратичного відхилення їх витрат вдвічі дасть змогу досліджуваному господарству підвищити рівень економічної безпеки на 6,37 % (з 0,527 до 0,5601) порівняно із максимально можливим рівнем інтегрального коефіцієнта за фактично існуючих у підприємства умов.

Обґрунтована економіко-математична модель також є прийнятною для оптимізації функціональних складових економічної стійкості сільськогосподарських підприємств. Практичне застосування зазначеної моделі дозволило зробити висновок, що здійснення оптимізації рівнів складових економічної безпеки (стійкості)

сільськогосподарських підприємств є обґрунтованим і дає можливість: 1) визначити максимально можливий рівень безпеки (стійкості) підприємства із врахуванням наявних ресурсів та невизначеності економічних процесів; 2) виявити, який із ресурсів є дефіцитним; 3) оцінити рівень ризику підвищення витрат ресурсів, необхідних для формування економічної безпеки (стійкості) в цілому та її складових, зокрема; 4) сформувати систему заходів щодо підвищення максимально можливої межі рівня інтегрального коефіцієнта економічної безпеки (стійкості). При цьому доцільно використовувати детерміновану та стохастичну моделі, що забезпечить взаємодоповненість результатів їх розв'язання.

ПІСЛЯМОВА

Детальний аналіз генезису наукових думок щодо економічної безпеки та економічної стійкості підприємств дозволяє стверджувати про їх категоріальну сутнісну відмінність та здатність відображати взаємообумовлюючі та взаємодоповнюючі характеристики підприємства. Оскільки економічна безпека підприємства є підґрунтям його стійкого функціонування та розвитку, водночас лише економічно стійке підприємство може мати достатньо високий рівень економічної безпеки.

Економічна безпека підприємства визначається як такий стан, що характеризується стійкістю до внутрішніх та зовнішніх загроз, здатністю ефективно функціонувати та розвиватися в умовах невизначеності та господарських ризиків. Економічна безпека є комплексною характеристикою адаптаційних можливостей та стійкості усіх функціональних сфер діяльності підприємства і є результатом сукупної дії фінансової, ресурсно-технічної, кадрової, виробничої, екологічної та збутової безпеки. Водночас, економічна стійкість підприємства трактується як його здатність ефективно використовувати потенціал, що дозволяє швидко адаптуватися до динамічних змін зовнішнього середовища, задовольняючи у довгостроковій перспективі економічні потреби всіх учасників господарської діяльності. Вона відображає всю сукупність властивостей підприємства, які забезпечують його здатність функціонувати відповідно до принципів сталого розвитку.

Економічна безпека і стійкість сільськогосподарських підприємств формується в результаті взаємодії чинників внутрішнього та зовнішнього середовища. Внутрішні чинники (обсяг фінансових ресурсів, наявність кваліфікованого персоналу, матеріально-технічне

забезпечення, налагодження технологічного процесу, якість та структура природних ресурсів, інформаційно-аналітичне забезпечення, організація системи управління та контролю, соціальний захист працівників, інвестиційна привабливість підприємства, робота з винахідництва і раціоналізаторства, рівень екологізації сільськогосподарського виробництва, інтегрованість у виробничі та ринкові відносини) є основним резервом підвищення економічної безпеки і стійкості підприємства. Водночас, чинники зовнішнього середовища (природно-кліматичні умови, невизначеність зовнішнього середовища, надійність зв'язків з контрагентами, кон'юнктура ринку, державна підтримка сільськогосподарських підприємств, господарське та податкове законодавство) можуть бути як потенційними можливостями, так і загрозами. З огляду на неможливість підприємств впливати на дію останніх, авторську увагу акцентовано на необхідності їх постійного моніторингу.

Результатами кількісного та якісного аналізу економічної безпеки і стійкості підприємств аграрного сектора підтверджено факт поступового підвищення їх здатності ефективно функціонувати в умовах мінливого ринкового середовища. Однак, існує ряд чинників, що сповільнюють даний процес. Основними з них є обмеженість власних фінансових коштів, неспроможність підприємств самостійно та вчасно забезпечувати виробництво матеріально-технічними ресурсами, низький рівень продуктивності праці працівників, брак кваліфікованих кадрів, нерациональне використання земельних ресурсів, низький рівень цінової конкурентоспроможності підприємств.

Доведено, що інституційна підтримка процесу формування та підтримки економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств повинна передбачати імплементацію заходів, спрямованих на удосконалення

інституційного середовища аграрного сектора. Обґрунтовано доцільність покладання функції створення необхідних умов для реалізації зазначеного процесу на державні інституції, базовими з яких є інститути правового регулювання та моніторингу аграрного ринку, фінансово-кредитної та інформаційної підтримки виробників сільгосппродукції та інститут страхування сільськогосподарських ризиків.

Обґрунтовано, що управління процесом формування та зміцнення економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств на функціональному рівні необхідно здійснювати комплексно з використанням інструментів оперативного, тактичного та стратегічного менеджменту. На основі аналізу перспективних наслідків реалізації альтернативних стратегій та необхідних умов їх імплементації розроблено набір стратегічних орієнтирів для підприємств з різним рівнем економічної безпеки і стійкості. Доведено, що базова стратегія має визначати напрям управлінської політики та набір функціональних стратегій, реалізація яких дозволить досягти встановленої мети при збереженні головних стратегічних орієнтирів підприємства.

Доведено доцільність використання спеціалізованого програмного забезпечення для здійснення оперативного моніторингу економічної безпеки і стійкості підприємства. Практична значимість його застосування підтверджується, зниженням трудомісткості даного процесу, а також можливістю виявлення внутрішніх резервів підвищення економічної безпеки і стійкості, з огляду на неспроможність підприємства впливати на дію чинників зовнішнього середовища.

Обґрунтовано на основі результатів соціометричного дослідження, що одним із перспективних способів підвищення економічної безпеки і стійкості

сільськогосподарських підприємств є вступ до сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, участь в яких сприятиме вирішенню оперативних, тактичних та стратегічних проблем господарської діяльності за рахунок отримання послуг матеріально-технічного забезпечення, інформаційно-консультаційних, виробничих, маркетингових, а також інтеграції зусиль з метою захисту власних економічних інтересів, реалізації великомасштабних ресурсномістких проектів.

Підтверджено, що ефективним способом та резервом підвищення економічної безпеки і стійкості сільськогосподарських підприємств є оптимізація рівня їх функціональних складових за рахунок раціонального розподілу обмежених виробничих ресурсів. Визначення кількісних параметрів даного процесу доцільно здійснювати із використанням методів лінійного та стохастичного моделювання. Комплексне застосування детермінованої та стохастичної моделі дає можливість: визначити потенційний рівень економічної безпеки (стійкості) підприємства із врахуванням невизначеності економічних процесів; виявити дефіцитні ресурси; оцінити рівень ризику підвищення витрат виробничих активів, необхідних для формування економічної безпеки і стійкості та їх функціональних складових.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абалкин Л.И. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение / Л.И. Абалкин // Вопросы экономики. – 1994. – №12. – С. 4–13.
2. Аграрная политика / [Зинченко А.П., Назаренко В.И., Шайкин В.В. и др.]; под ред. А.П. Зинченко. – М.: КолосС, 2004. – 303 с.
3. Аграрний сектор України у 2005 році / [за ред. Ю.Ф. Мельника]. – К., 2006. – 88 с.
4. Агропромисловий комплекс України, стан тенденції та перспективи розвитку: [Інформаційно-аналітичний збірник / за ред. П.Т. Саблука та ін.]. – вип. 5 – К., 2001. – С. 642
5. Алимов О.М. Балансування стратегій в стратегічному наборі підприємства / О.М. Алимов, І.А. Ігнатієва // Актуальні проблеми економіки. – 2005. – № 7 (49). – С. 109–115.
6. Амбросов В.Я. Формування конкурентоспроможності реформованих господарств / В.Я. Амбросов, Т.Г. Маренич // Економіка АПК. – 1999. – № 4. – С. 11–16.
7. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств: підручник / В.Г. Андрійчук. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: КНЕУ, 2002. – 624 с.
8. Андрійчук В.Г. Капіталізація сільського господарства: стан та економічне регулювання розвитку: Монографія / В.Г. Андрійчук. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – 216 с.
9. Андрійчук В.Г. Розвиток зовнішньої торгівлі України та її економічна безпека / В.Г. Андрійчук, О.С. Власюк, А.Т. Мокій, В.П. Титаренко. – К.: НІСД, 1996. – 148 с.

10. Андрійчук, В.Г. Економіка діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз: Монографія / В.Г. Андрійчук. — К.: КНЕУ, 2005. — 292 с.
11. Ансофф, И. Стратегическое управление / И. Ансофф. — М.: Экономика, 1989.
12. Ареф'єва О.В. Економічні основи формування фінансової складової економічної безпеки / О.В. Ареф'єва, Т.Б. Кузенко // Актуальні проблеми економіки. — 2009. — № 1(91). — С. 98–103.
13. Ареф'єва О.В. Оцінка рівня економічної стійкості підприємств сфери послуг / О.В. Ареф'єва, Д.М. Городинська // Актуальні проблеми економіки. — 2006. — № 6 (60). — С. 106–111.
14. Ареф'єва О.В. Суперечності розвитку як основне джерело загрози безпеці рівноваги економічних систем / О.В. Ареф'єва // Актуальні проблеми економіки. — 2006. — №3. — С. 57–64.
15. Артиш В.І. Сучасний стан виробництва екологічно чистої продукції в країнах світу / В.І. Артиш // Економіка АПК. — 2005. — № 3. — С. 50-53.
16. Бакаев А.А. Экспертные системы и логическое программирование / А.А. Бакаев, В.И. Грищенко, Д.Н. Козлов — К.: Наук. думка, 1992. — 220 с.
17. Барановський О.І. Фінансова безпека: монографія / Барановський О.І. — К.: Фенікс, 1999. — 338 с.
18. Басков А.Я. Методологія наукового дослідження: Навч. допомога / А.Я. Басков, Н.В. Туленков. — К.: МАУП, 2002. — 216 с.
19. Безпека економічних трансформацій: зб. матеріалів "круглого столу" / За ред. Я.А. Жаліла. — К.: НІСД: Альтерпрес, 2000. — 386 с.
20. Белокуров В.В. Структура функциональных составляющих экономической безопасности

- предприятия [Электронный ресурс] / В.В. Белокуров. – Режим доступа: // <http://www.safetyfactor.ru>.
21. Бендиков М.А. Экономическая безопасность промышленного предприятия в условиях кризисного развития / М. А. Бендиков // Менеджмент в России и за рубежом. – 2000. – № 2. – С. 17–30.
  22. Бендиков М.А. Совершенствование диагностики финансового состояния предприятия промышленного предприятия / М.А. Бендиков, Е.В. Джамай // Менеджмент в России и за рубежом. – 2001. – № 5. – С. 80–95.
  23. Бердникова Т.Б. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятий: Учебное пособие. / Т.Б. Бердникова. – М.: ИНФРА-М., 2002. – 215 с.
  24. Бесенюк В.М. Особливості формування й використання ресурсного потенціалу агроформувань на пореформеному етапі розвитку сільського господарства / В.М. Бесенюк // Агроінком. – 2004. – № 11-12. – С. 89–91.
  25. Блауберг И.В. Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности / И.В. Блауберг, В.Н. Садовский, Э.Г. Юдин. – Москва: «Знания», 1969. – 47 с.
  26. Блауберг И.В. Становление и сущность системного подхода / И.В. Блауберг, Э.Г. Юдин. – Москва: изд-во «Наука», 1973. – 269 с.
  27. Бобров В.Я. Основы рыночной экономики / В.Я. Бобров. – К.: Либідь, 1995. – 320 с.
  28. Богомолов В.А. Экономическая безопасность: учеб. пособ. / В.А. Богомолов. – М.: Юнити-Дана, 2006. – 303 с.
  29. Бойко И.П. Проблемы устойчивости сельскохозяйственного производства / И.П. Бойко. – Вологда: Издательство Ленинградского университета, 1936.

30. Борисоглебская Л. Стратегия управления предприятиями / Л. Борисоглебская // Международный сельскохозяйственный журнал. — 2004. — № 1. — С.43-45.
31. Бродський Ю.Б Інформатика і системологія: Навч. посібник / Бродский Ю.Б., Желябовський В.М., Загородній Ю.В.; за ред. Л.В. Князевої. — Житомир: Вид-во “ДАУ”, 2002, — 188 с.
32. Бугас Н.В. Фінансова стійкість підприємства як передумова їх ефективного функціонування і розвитку / Бугас Н.В. // Економіка та держава. — 2005. - № 6. — С. 27.
33. Буянов В.П. Рискологія: управління ризиками / В.П. Буянов, К.А. Кирсанов, Л.М. Михайлов. — М.: Экзамен, 2003. — 384 с.
34. Валуев Б.И. Концепция экономической безопасности предприятия / Б.И. Валуев // Тр. Одесского политехнического ун-та: науч. и производственно-практ. сб. по техническим и естественным наукам. Спецвып.: в 3-х т. — 2004. — Т. 3. — С. 27–31.
35. Василенко А.В. Менеджмент устойчивого развития предприятия: Монография / Василенко А.В. — Киев: Центр учебной литературы, 2005. — 648 с.
36. Василенко В.О. Антикризове управління підприємством: навч. посібник / В.О. Василенко. — К.: Центр учбової літератури, 2003. — 504 с.
37. Васильців Т. Г. Чинники та джерела загроз економічній безпеці підприємства / Т. Г. Васильців, М. Б. Пасічник // Наук. вісн. НЛТУ України. — 2008. — Вип. 18.10. — С.128–135.
38. Васильців Т.Г. Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізм зміцнення: монографія / Т.Г. Васильців. — Львів: Арал, 2008. — 384 с.

39. Ващекин Л.П. Безопасность предпринимательской деятельности: учеб. пособие / Л. П. Ващекин, М. И. Дзалиев, А. Д. Урсул ; Моск. гос. ун-т коммерции. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Экономика, 2002. – 334 с.
40. Великий тлумачний словник української мови / [уклад. і голов. ред. Бусел В.Т.]. – К.: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
41. Вишняков Я.Д. Управление обеспечением безопасности предприятий: экономические подходы / Я.Д. Вишняков, С.А. Марченко // Менеджмент в России и за рубежом. – 2001. – №5. – С. 34–42.
42. Віткін Л. Інтеграція систем управління за окремими напрямками діяльності / Л. Віткін, Г. Хімічева // Стандартизація, сертифікація, якість. – 2005. – № 1. – С. 53–59.
43. Владимиров С.В. Еволюція поглядів на економічну безпеку підприємства / С.В. Владимиров // Стратегія економічного розвитку країн в умовах глобалізації: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та студ.: в 4-х т. – Дніпропетровськ: Біла К. О., 2009. – Т. 4. – С. 16–20.
44. Власюк О.С. Загрози економічній безпеці України / О.С. Власюк // Актуальні проблеми міжнар. відносин. – К.: ВПЦ "Київський ун-т", Ін-т міжнар. відносин. – 2001. – Вип. 26. – С. 210–212.
45. Власюк О.С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку / О.С. Власюк. – К., 2008. – 48 с.
46. Внукова Н.М. Економічна оцінка ризику діяльності підприємств: проблеми теорії та практики: монографія / Н.М. Внукова, В.А. Смоляк. – Харків: Інжек, 2006. – 184 с.
47. Вовк В. Сертифікація органічного сільського господарства в Україні: сучасне становище,

- перспективи, стратегія на майбутнє[Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lol.org.ua>
48. Волохов В.І. Кредитування в аграрній сфері – стан та перспективи розвитку / В.І. Волохов // Рівненський інститут відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна». – 2011. – №45. – С. 132–137.
  49. Воронов А. Устойчивое развитие предприятия как стратегическая цель маркетинга / А. Воронов, С. Рубанов // Маркетинг. – 2002. – № 3 (64). – С. 31–37.
  50. Воротіна Л. І. Підприємництво в Україні: умови і стан розвитку / Л.І. Воротіна // Економіка і управління. – 1998. – № 1. – С. 40–46.
  51. Гайдучкий П. Про основні засади реформування системи державної підтримки сільського господарства та сільської території / П. Гайдучкий // Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 43–48.
  52. Гапоненко В.Ф. Экономическая безопасности предприятий. Подходы и принципы / В.Ф. Гапоненко, А. А. Беспалько, А. С. Власков. – М.: Издательство «Ось-89», 2007. – 208 с.
  53. Гладченко Т.М. Индикаторы экономической безопасности предпринимательской деятельности / Т.М. Гладченко // Донецьк: ДонГАУ «Менеджер». – 2000. – № 12. – С. 111–113.
  54. Гладченко Т.М. Науково-методичні основи створення механізму державного управління і регулювання системи безпеки підприємницької діяльності: регіональний аспект: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 «механізми державного управління» / Т.М. Гладченко ; Донецька держ. академія управління. – Донецьк, 2004. – С. 9.
  55. Голубев А. Методологические основы адаптивной экономики / А. Голубев, Р.Мухамеджанов //

- Международный сельскохозяйственный журнал. — 2003. — № 3. — С. 16-21.
56. Гончар И.В. Роль экспресс-анализа экономической устойчивости предприятия для управления предприятием / И.В. Гончар // Культура народов Причерноморья. — 2000. — № 12. — С. 24-26.
57. Горячова К. Фінансова безпека підприємства. Сутність та місце в системі економічної безпеки / К. Горячова // Економіст. — 2003. — № 8. — С.65-67.
58. Господарський кодекс України: від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.
59. Гришаева Л.В. WTO и противоречия системы рыночных отношений в сельском хозяйстве / Л.В. Гришаева // Агропродовольственная политика и вступление России в WTO. — М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова «Энциклопедия российских деревень», 2003. — 552 с.
60. Грунин О.Л. Экономическая безопасность организации / О.Л. Грунин, С.О. Грунин. — СПб.: Питер, 2002. — 160 с.
61. Губський Б.В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення: монографія / Б.В. Губський — К.: Укрархбудінформ, 2001. — 121с.
62. Гудзь О.Є. Кредитування сільськогосподарських товаровиробників під заставу земель сільськогосподарського призначення: проблеми та перспективи / О.Є. Гудзь // Економіка АПК. — 2007. — № 1. — С. 84-88.
63. Дацків Р.М. Економічна безпека у глобальному вимірі / Р.М. Дацків // Актуальні проблеми економіки. — 2004. — № 7. — С.143–154.

64. Дем'яненко Г.Є. Методика оцінки економічної безпеки регіону / Г.Є. Дем'яненко // Торгівля і ринок України. Вип. 13, т. 1. – Донецьк: Дон дует, 2002. – С. 54–59.
65. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року (проект) / 2007. – 48 с.
66. Добровольська О.В. Підвищення економічної стійкості аграрних підприємств: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / О.В. Добровольська. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.
67. Довбня С.Б. Діагностика рівня економічної безпеки підприємства / С.Б. Довбня, Н.Ю. Гічова // Фінанси України. – 2008. – №4. – С. 88–97.
68. Донець Л.І. Економічна безпека підприємства: навч. посібник / Л.І. Донець, Н.В. Ващенко. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 240 с.
69. Дубецька С. П. Економічна безпека підприємств України / С.П. Дубецька // Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України: зб. матеріалів наук.-практ. конф., Київ, 16-17 травня 2001 р. – К.: Вид-во Європейського ун-ту фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу, 2003. – С. 146–172.
70. Економіка підприємства: підручник / за заг. ред. Л.Г. Мельника. – Суми: ВТД «Універсальна книга», 2004. – 648 с.
71. Економіка підприємства: підручник / М.Г. Грещак, В.М. Колот, А.П. Наливайко [та ін.]; за заг. ред. С. Ф. Покропівного. – вид. 2-ге, перероб. та доп. – К.: КНЕУ, 2000. – 528 с.

72. Економічна енциклопедія: у 3-х т. / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) [та ін.]. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – Т. 1. – С. 863.
73. Економічний аналіз: навч. посіб. / За ред. Ф.Ф. Бутинця. – Житомир: ПП «Рута», 2003. – 680 с.
74. Економічний аналіз: навч. посібник / [М.А. Болюх, В.З. Бурчевський, М.Г. Горбаток та ін.]; за ред. акад. НАНУ, проф. М.Г. Чумаченька. – [Вид. 2-ге, перероб. і доп.]. – К.: КНЕУ, 2003. – 556 с.
75. Єрмаков О. Трудові ресурси аграрних підприємств регіону та ефективність їх використання в сучасних умовах господарювання / О. Єрмаков // Бухгалтерія в сільському господарстві. – 2005. – № 24 (153). – С. 2–7.
76. Єрмошенко М.М. Національні економічні інтереси: реалізація і захист / М.М. Єрмошенко // Актуальні проблеми економіки. – 2001. – № 1/2. – С. 18–24.
77. Єрмошенко М.М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення / М.М. Єрмошенко – К.: КНТЕУ, 2001. – 309 с.
78. Жаліло Я.А. Економічна безпека держави, підприємства, особи в інтегрованому суспільстві / Я.А. Жаліло // Актуальні проблеми міжнар. відносин. – К.: ВП "Київський ун-т", Ін-т міжнар. відносин. – 2001. – Вип. 26. – С. 24–27.
79. Забияко С.В. Риск-менеджмент – основа економічної безпеки / С.В. Забияко, Е.С. Светлова // Защита информации. Конфидент. – 2002. – №3. – С. 51–55.
80. Забродский В.І. Теоретические основы оценки экономической безопасности отрасли и фирмы / В. І. Забродский, Н. Капустин // Бізнес-інформ. – 1999. – №13. – С. 27–30.

81. Загайтов И.Б. Экономические проблемы повышения устойчивости сельскохозяйственного производства / И.Б. Загайтов, П.Д. Половинкин. — М.: Экономика, 1984. — 240 с.
82. Загорна Т.О. Економічна діагностика: навч. посібник / Т.О. Загорна. — К.: Центр учбової літератури, 2007. — 400 с.
83. Зуб Г.І. Бюджетна підтримка АПК — 2006: на що розраховувати / Г.І. Зуб // Облік і фінанси АПК. — 2006. — № 2. — С. 4–7.
84. Зуб Г.І. Державна політика щодо розвитку страхування сільськогосподарських ризиків / Г.І. Зуб, О.Є. Гудзь // Облік і фінанси АПК. — 2006. — № 6. — С. 83–85.
85. Зуб Г.І. Фінансова підтримка аграрного сектору в Держбюджеті на 2007 рік / Г.І. Зуб // Облік і фінанси АПК. — 2006. — № 11. — С. 34–35.
86. Зубок М.І. Безпека підприємницької діяльності: Нормативно-правові документи комерційного підприємства, банку / М.І. Зубок, Р.М. Зубок. — К.: Істина, 2004. — 144 с.
87. Иванилов Ю.П. Математические модели в экономике / Ю.П. Иванилов, А.В. Лотов. — М.: Наука, 1979. — 304 с.
88. Иванов А. Экономическая безопасность предприятия / А. Иванов, В. Шлыков. — М., 2003. — 265 с.
89. Ильяшенко С.Н. Оценка составляющих экономической безопасности предприятия / С.Н. Ильяшенко // Сб. статей ДонНТУ. — 2002. — № 5. — С. 16–22.
90. Ильяшенко С.Н. Составляющие экономической безопасности предприятия и подходы к их оценке / С.Н. Ильяшенко // Актуальні проблеми економіки. — 2003. — № 3(21). — С. 12–19.

91. Ілляшенко С.Н. Экономическая безопасность предприятия и подходы к оценке ее уровня / С.Н. Ілляшенко // Машиностроитель. – 2008. – № 10. – С. 4–10.
92. Іванова Н.С. Канонічний аналіз факторів економічної безпеки агропромислових підприємств / Н.С. Іванова // Агросвіт. – 2011. – С. 33–36.
93. Іванюта С.М. Антикризове управління: навч. посібник / С. М. Іванюта. – К.: Центр учбової літератур, 2007. – 288 с.
94. Іванюта Т.М. Економічна безпека підприємства: навч. посібник / Т. М. Іванюта, А. О. Заїчковський. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 256 с.
95. Івахненко В.І. Економічний аналіз господарської діяльності / В. І. Івахненко, М. А. Болюх. – К.: КНЕУ, 1999. – 204 с.
96. Іващенко Н.Т. До методологічних аспектів оцінки діяльності підприємств аграрного сектору України / Н.Т. Іващенко, М.Й. Хорунжий // Економіка АПК. – 2005. – № 3. – С. 42–49.
97. Ігнат'єва І.А. Стратегічний менеджмент / І.А. Ігнат'єва. – К.: Штрих, 2004.
98. Ілляшенко С.М. Економічний ризик: навч. посібник / С.М. Ілляшенко. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 220 с.
99. Інформатика: Комп'ютерна техніка. Комп'ютерні технології: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / [за ред. О.І. Пушкаря]. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2002. – 704 с.
100. Камишнікова Е.В. Методика оцінки рівня економічної безпеки металургійного підприємства / Е.В. Камишнікова // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 1(101). – С. 77–82.

101. Камлик М.І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіко-правовий аспект: навч. посібник / М.І. Камлик. – К.: Атіка, 2005. – 432 с.
102. Капустин Н. Экономическая безопасность отрасли и фирмы / Н. Капустин // Бизнес-информ. – 1999. – № 11–12. – С. 45–47.
103. Караєва Н.В. Методичні основи визначення рівня ЕБУ на основі теорії нечітких множин / Н.В. Караєва // ЕБД і науково-технологічні аспекти її забезпечення: пр. II-го наук.-практ. семінару з міжнародною участю, 21-22 жовт. 2010 р. – Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2010. – С. 124–135.
104. Квасницька Р.С. Деякі методичні аспекти формування системи економічної безпеки підприємства / Р.С. Квасницька, І.О. Доценко // Вісник Хмельницького національного університету. – 2009. – № 2. – Т. 1. – С. 34–38.
105. Кейн, Э. Экономическая статистика и эконометрия. Введение в количественный экономический анализ / Э. Кейн; [пер. с англ. Р. Мошкович, С. Николаенко, А. Шмидта; Под ред. Энтова.]. – М.: “Статистика”, 1977. – [Вып. 2-й.]. – 230 с.
106. Кириленко В.І. Інвестиційна складова економічної безпеки: монографія / В. І. Кириленко. – К.: КНЕУ, 2005. – 232 с.
107. Кириченко О. А. Деякі критерії оцінки економічної безпеки підприємства / О.А. Кириченко // Інвестиції: практика та досвід. – 2008. – № 23. – С. 22–24.
108. Кириченко О.А. Методологічні основи економічної безпеки суб'єктів господарювання в трансформаційній економіці / О. А. Кириченко, Ю. Г. Кім // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 12(90). – С. 53–65.

109. Кириченко О.А. Нормативно-правове регулювання системи економічної безпеки підприємств / О.А. Кириченко, О.Л. Коробчинський // Інвестиції: практика та досвід. – 2009. – №12. – С. 22–24.
110. Китаев В. Экономические основы обеспечения устойчивости крестьянских хозяйств / В. Китаев, А. Сидоров // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2005. – № 4. – С. 13–15.
111. Кірієнко А.В. Механізм досягнення і підтримки економічної безпеки підприємства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.06.01 / А.В. Кірієнко ; КНЕУ. – К., 200. – 19 с.
112. Клейнер Г.Б. Предприятия в нестабильной экономической среде: риски, стратегии, безопасность: учебник / Г.Б. Клейнер, В.Л. Тамбовцев, Р.М. Качалов. – М.: ОАО «Изд-во «Экономика», 1997. – 288 с.
113. Ковалев Д. Экономическая безопасность предприятия / Д. Ковалев, Т. Сухорукова // Экономика Украины. – 1998. – №10. – С. 48–52.
114. Ковалев Е. Органическое земледелие – ответ на вызов времени / Е. Ковалев // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 9. – С. 22–28.
115. Коваленко К.В. Основи створення комплексної системи економічної безпеки підприємства: теоретичний аспект [Електронний ресурс] / К.В. Коваленко. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Vdnuet/econ/2008_3/20%20.pdf.
116. Коваль П.В. Про відтворення виробничого потенціалу аграрних підприємств / П.В. Коваль // Економіка АПК. – 2003. – № 5. – С. 88–92.

117. Ковальов Д. Кількісна оцінка рівня економічної безпеки підприємства / Д. Ковальов, І. Плетникова // Економіка України. – 2001. – № 4. – С. 5–40.
118. Коженювскі Л. Безпека менеджерів. Суб'єктивні та об'єктивні аспекти безпеки: економічна безпека / Л. Коженювскі // Актуальні проблеми економіки. – 2005. – № 6. – С. 86–94.
119. Козаченко А. В. Экономическая безопасность предприятия: сущность и механизм обеспечения: монография / А. В. Козаченко, В. П. Пономарев, А. Н. Ляшенко. – К.: Либра, 2003. – 280 с.
120. Козаченко А.В. Методические основы оценки уровня экономической безопасности предприятия / А.В. Козаченко, В.П. Пономарев // Региональные перспективы. – 2000. – № 2-3(9-10). – С. 104–106.
121. Козаченко Г.В. Економічна безпека підприємств: сутність і передумови формування / Г.В. Козаченко, В.П. Пономарьов // Теорія та практика управління у трансформаційний період: зб. наук. пр. – Донецьк: ІЕП НАН України, 2001. – Т. 3. – С. 3–7.
122. Колотуха С.М. Кредитне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників / С.М. Колотуха // Економіка АПК. – 2006. – № 10. – С. 75.
123. Концепція економічної безпеки України. – Ін-т екон. Прогнозування. Кер. Проекту В.М. Гесць. – К., 1999. – 56 с.
124. Коробчинський О.Л. Методика формування системи економічної безпеки підприємства / О. Л. Коробчинський // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 4. – С. 41–45.
125. Корчевська Л.О. Методологічні питання економічної безпеки підприємства / Л.О. Корчевська, Г.В. Жосан // Вісн. економіки транспорту і промисловості. – 2010. – №29. – С. 108–110.

126. Корчевська Л.О. Система напрямків забезпечення економічної безпеки підприємства / Л.О. Корчевська // Вісн. Донецького національного університету. – 2010. – Вип. 2, Т.1. – С. 184–191.
127. Косевцов В. Національна безпека України: проблеми та шляхи реалізації пріоритетних національних інтересів: монографія / В. Косевцов, І. Бінько – К.: НІСД, 1996. – 53 с.
128. Котляр М.Л. Оцінка фінансової стійкості підприємства на базі аналітичних коефіцієнтів / М.Л. Котляр // Фінанси України. – 2005. – № 1. – С. 113-117.
129. Кравченко В.М. Економіко-математичне моделювання процесів відтворення у сільському господарстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.03.02 «Економіко-математичне моделювання» / В. М. Кравченко ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 18 с.
130. Кравченко Р.Г. Экономико-математические методы в организации и планировании сельскохозяйственного производства / Р.Г. Кравченко. – М.: Колос, 1973. – 228 с.
131. Крейнина М.А. Финансовое состояние предприятий. Методы оценки / Крейнина М.А. – М.: ИКЦДИС, 1997. – 224 с.
132. Крохмаль В.В. Системно-когнитивный анализ устойчивости перерабатывающего комплекса региона / В.В. Крохмаль // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2004. – № 2. – С. 49–50.
133. Крушевський А.В. Довідник по економіко-математичним моделям і методам / А.В. Крушевський. – К.: Наук. думка, 1992. – 208 с.
134. Кузенко Т.Б. Планування економічної безпеки підприємств в умовах ринкової економіки: автореф.

- дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.06.01 / Т.Б. Кузенко ; Європейський ун-т фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу. – К., 2004. – 18 с.
135. Кузенко Т.Б. Тактичне і стратегічне планування економічної безпеки підприємства / Т. Б. Кузенко // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – № 3(33) – С. 142–151.
136. Кузьмичов А.І. Математичне програмування в Excel: навч. посібник / А.І. Кузьмичов, М.Г. Медведєв. – К.: Вид-во Європ. у-ту, 2005. – 320 с.
137. Кульбида В.В. Определение устойчивости производства / В.В. Кульбида, Л.Г. Кульбида // Земледелие. – 1994. – № 1. – С. 41–42.
138. Кунцевич В.О. Поняття фінансового потенціалу розвитку підприємства та його оцінки / В.О. Кунцевич // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – № 7 (37). – С. 123–130.
139. Куркін М.В. Контроль та захист економічної безпеки діяльності підприємств: навч. посіб. / М.В. Куркін, В.Д. Понікаров, Д.В. Назаренко. – Харків: «ІНЖЕК», 2010. – 300с.
140. Лемешев М. Инвестиционная политика и механизмы её реализация / М. Лемешев // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2004. – № 3. – С. 14.
141. Летягин В. Стратегический менеджмент: практические аспекты / В. Летягин // Персонал. – 2001. – № 10. – С. 74–77.
142. Лопатинський Ю.М. Трансформація аграрного сектора: інституціональні засади / Лопатинський Ю.М. – Чернівці: Рута, 2006. – 344 с.
143. Лоханова Н. Система управління станом економічної безпеки підприємства: проблемні питання, концепція

- розвитку / Н. Лоханова // Економіст. – 2005. – №2. – С. 52–56.
144. Лях М. Про визначення основних критеріїв фінансової стійкості сільськогосподарських підприємств / М. Лях // Економіка АПК. – 2000. – № 5. – С. 42-47.
145. Ляшенко А.М. Пірамідальне оцінювання ієрархії ЕБ / А.М. Ляшенко // ЕБД і науково-технологічні аспекти її забезпечення: пр. II-го наук.-практ. семінару з міжнародною участю, 21-22 жовт. 2010 р. – Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2010. – С. 210–218.
146. Макконнелл К.Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика [Текст] / К.Р. Макконелл, С.Л. Брю. – К.: ХаГар, 2000. – 785 с.
147. Мармоза А.Т. Методические разработки к практическим занятиям по математической статистике для студентов экономического факультета / Мармоза А.Т. – Житомир, 1986. – 118 с.
148. Мармоза А.Т. Практикум з теорії статистики: навч. посібник / А. Т. Мармоза. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2004. – 348 с.
149. Математическое моделирование экономических процессов в сельском хозяйстве / Под ред. Гатаулина А.М. – М.: Агропромиздат, 1990. – 432 с.
150. Материалы «круглого стола» по проблеме «Устойчивое развитие сельской местности» от 12.07.2000 г. – М.: Минсельхоз России и проект ТАСИС (FD RUS 9802), 2000. – 81 с.
151. Мельниченко О.А. Економіка підприємства: Практикум / О.А. Мельниченко. – Харків: Вид-во ХарПІ УАДУ "Магістр", 2002. – 120 с.
152. Методичні основи грошової оцінки земель в Україні: навч. посібник / Ю.Ф. Дехтяренко, М.Г. Лихогруд,

- Ю.М. Манцевич, Ю.М. Палеха. – К.: Профі, 2007. – 624 с.
153. Методичні рекомендації щодо застосування кореляційно-регресійного аналізу в курсовому та дипломному проектуванні та наукових дослідженнях / ДАУ. – Житомир, 2004. – 34 с.
154. Михайлов С. Фінансова стійкість у механізмі господарювання підприємств АПК / С. Михайлов, Н. Давиденко // Пропозиція. – 2003. – № 7. – С. 110–111.
155. Михалев С. Устойчивость – главная цель современных систем ведения сельского хозяйства / С. Михайлов // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2002. – № 1. – С. 47–51.
156. Мізюк Б.М. Особливості стратегічного управління підприємствами / Б.М. Мізюк // Фінанси України. – 2002. – № 12. – С. 31–37.
157. Могильний О.М. Регулювання аграрної сфери / Могильний О.М. – Ужгород: ІВА, 2005. – 400 с.
158. Могильний О.М. Спільна аграрна політика Європейського союзу щодо сталого сільського розвитку: уроки для України / О.М. Могильний // Економіка АПК. – 2004. – № 7. – С. 3-7.
159. Мороз О.О. Інституціональна система аграрної економіки України. Монографія / Мороз О.О. – Вінниця: Універсум-Вінниця, 2006. – 438 с.
160. Мочерний С.В. Економічна теорія: Посібник / Мочерний С.В. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 656 с.
161. Мочерний С.В. Методологія економічного дослідження / С.В. Мочерний. – Львів: Світ, 2001. – 416 с.
162. Мочерный С.В. Экономическая безопасность в контексте государственного суверенитета Украины // Экономика Украины. – 1998. – №4. – С. 4–12.

163. Мунтіян В.І. Економічна безпека України / В.І. Мунтіян. – К., 1999. – 462 с.
164. Наконечний С.І. Математичне програмування: навч. посібник / С. І. Наконечний, С. С. Савіна. – К.: КНЕУ, 2003. – 452 с.
165. Наконечный С.И. Устойчивость и надёжность развития агропромышленных систем / С.И. Наконечный // Интеграция и сотрудничество в агропромышленной сфере. Институт экономики АН УССР, 1989. – С. 534–539.
166. Николаев Е.В. Основы устойчивого развития АПК Крыма / Николаев Е.В. – Симферополь, 2003. – 148 с.
167. Николюк О.М. Управління підприємницькими ризиками виробників хмелю: автореф. дис. на здобуття наук ступеня. канд. екон. наук: спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами» / О. М. Николюк. – К.: ННЦ ІАЕ УААН, 2006. – 17 с.
168. Нів'євський О. Бюджетна підтримка АПК / О. Нів'євський // Аспекти сільського розвитку. – 2006. – № 1-2 (7). – С. 22–29.
169. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. - 2-е изд., перераб. и доп. - Мн.: Интерпресссервис; Книжный Дом, 2001. – С. 280.
170. Олейникова Е.А. Основы экономической безопасности. (Государство, регион, предприятия, личность) / Е.А. Олейникова. – М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1997. – 288 с.
171. Онищенко О. Концептуальні проблеми майбутнього українського села і селянства / О.Онищенко, В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 24–29.
172. Онищенко О. Порівняльна оцінка продуктивності господарств населення / О. Онищенко // Економіка України. – 2002. – № 11. – С. 59–67.

173. Онищенко О.О. Ефективність господарств населення / О.О. Онищенко // Економіка України. — 2003. — № 1. — С. 60–69.
174. Онищенко О.О. Зрушення в організаційній структурі сільськогосподарських підприємств / О.О. Онищенко // Економіка України. — 2004. — № 11. — С. 58–68.
175. Організація агробізнесу та підприємництва: Навчальний посібник / [Андрусенко Г.О., Мартьянов В.П., Савченко В.Д., Садиков М.А.]; за редакцією В.П. Мартьянов / Харківський державний аграрний університет ім. Докучаєва — Харків, 1998. — 181 с.
176. Орлик О.В. Сільськогосподарська кооперація в умовах ринкових перетворень в аграрному секторі економіки / О.В. Орлик // Вісн. Запорізького нац. ун-ту. — 2010. — № 3(7). — С. 207–213.
177. Основи сільськогосподарської обслуговуючої кооперації: навч. посібник / В. В. Зіновчук, Л. В. Молдаван, В. Б. Моссаковський [та ін.]; за ред. В. В. Зіновчука. — К.: Вища освіта, 2001. — 464 с.
178. Осовська Г. В. Економічний словник / Г. В. Осовська, О. О. Юшкевич, Й. С. Завадський. — К.: Кондор, 2007. — 358 с.
179. Осташко Т. Що СОТ прийдешня нам готує? / Т.Осташко // Пропозиція. — 2004. — №8-9. — С. 36–38.
180. Павловська Л.Д. Економіка підприємства: навч. посібник / Л.Д. Павловська. — Житомир: Вид-во «Житомир. нац. агрокол. ун-т», 2009. — 640 с.
181. Паламарчук А.И. Принципы и формы интеграции функции учета в усилении экономической безопасности промышленных предприятий: дис. ... канд. екон. наук: 08.06.04 / А.И. Паламарчук ; Восточноукраинский нац. ун-т. — Луганськ, 2001. — 185 с.

182. Папехин Р.С. Факторы финансовой устойчивости безопасности предприятия: дис. ... канд. экон. наук / Р.С. Папехин. – Волгоград: ГОУ ВПО «Волгоград. гос. Ун-т», 2007. – 197 с.
183. Пастернак-Таранушенко Г. А. Філософія науки про економічну безпеку держави / Г. А. Пастернак-Таранушенко // Актуальні проблеми економіки. – 2001. – № 5/6. – С. 8-16.
184. Пастернак-Таранушенко Г.А. Економічна безпека держави. Методологія забезпечення: монографія / Г.А. Пастернак-Таранушенко. - К.: КЕІМ, 2003. – 320 с.
185. Папиорковский В.В. Устойчивое развитие сельской местности в условиях глобализации / В.В. Папиорковский, С.К. Вегрен // Агропродовольственная политика и вступление России в ВТО. — М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова «Энциклопедия российских деревень», 2003. — 552 с.
186. Писаренко С. Соціально-економічні проблеми розвитку підприємств і зайнятості в сільській місцевості / С. Писаренко, А.Даниленко, А.Хомін // збірник наукових праць ІРД НАНУ — Львів, 1996. — 52 с.
187. Питерская Л. Устойчивость сельскохозяйственных предприятий как фактор их инвестиционной привлекательности / Л. Питерская // Международный сельскохозяйственный журнал. — 2005. — № 4. — С. 11–12.
188. Підтримка галузі сільського господарства із державного бюджету на 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.content.net.ua/registration/sections/page.php?page_id=41025.
189. Плесняева С.М. Поняття економічної стійкості та принципи організації стійкого виробництва в селянських (фермерських) господарствах /

- С.М. Плесняева // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. — 2003. — № 2. — С. 93–99.
190. Подлужна Н.О. Організація управління економічною безпекою підприємства: автореф. дис. на здобуття наук ступеня. канд. екон. наук: спец. 08.06.01 «Економіка, організація і управління підприємствами» / Н.О. Подлужна. — Донецьк, 2004. — 22 с.
191. Подлужная Н.А. Выбор критерия экономической безопасности предприятия / Н.А. Подлужная // Сб. статей ДонНТУ. — 2002. — №5. — С. 10–16.
192. Подреза С.М. Особливості та проблеми інноваційної стратегії в системі стратегічного розвитку підприємства / С.М. Подреза // Формування ринкових відносин в Україні. — 2006. — № 7 (62). — С. 48–51.
193. Полищук О.А. Современный уровень экономической устойчивости агроформирований Житомирской области / О.А. Полищук // Многофункциональность сельского хозяйства и устойчивое развитие сельских территорий: науч. сб. — М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова «Энциклопедия российских деревень», 2007. — С. 555–557.
194. Полищук О.А. Социальная устойчивость предприятий АПК / О.А. Полищук: материалы 6 междунар. науч. конф. [«Проблемы прогнозирования и государственного регулирования социально-экономического развития в регионе ЦЕИ»], (Минск, 20–21 октября 2005 г.) / Мин-во экономики Респ. Беларусь, НИЭИ. — Минск: НИЭИ, 2005. — Т.2. — С. 324–326.
195. Поліщук О.А. Економічна стійкість підприємства – стратегічний напрям його діяльності / А.О. Поліщук

- // Вісн. Хмельницького нац. ун-ту. – 2006. – Вип. 6, Т.3. – С. 69–73.
196. Поліщук О.А. Лізинг як ефективний інструмент покращення матеріально-технічної бази АПК / О.А. Поліщук: матеріали міжфак. наук.-практ. конф. молодих вчених, магістрів та студентів [«Формування стратегії розвитку регіонального АПК»], (Житомир, 12 травня 2005 р.) / М-во аграр. політики України, Державний агроекологічний університет. – Житомир: Вид-во «ДАУ», 2005. – С. 242–245.
197. Поліщук О.А. Органічне землеробство як ефективний засіб забезпечення екологічної стійкості сільськогосподарських підприємств / О.А. Поліщук: матеріали міжфак. наук.-практ. конф. молодих вчених, магістрів та студентів [«Формування стратегії розвитку регіонального АПК»], (Житомир, 11 травня 2006 р.) / М-во аграр. політики України, Державний агроекологічний університет. – Житомир: Вид-во «ДАУ», 2006. – С. 48–50.
198. Поліщук О.А. Ресурсний потенціал сільськогосподарських підприємств Житомирської області в контексті забезпечення їх економічної стійкості / О.А. Поліщук: матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених і спеціалістів [«Агропромислове виробництво України – стан та перспективи розвитку»], (Кіровоград, 14-16 березня 2007 р.) / М-во аграр. політики України, Кіровоградський інститут агропромислового виробництва УААН. – 2007. – Вип. 4. – С. 210–213.
199. Поліщук О.А. Соціальна стійкість агроформувань Житомирської області / О.А. Поліщук: матеріали 2 Междунар. науч.-практ. конф. [«Образование и наука без границ – 2006»], (Днепропетровск, 18-28 декабря

- 2006 г.) / М-во освіти і науки України. – Днепропетровск: Наука и образование, 2006. – Т. 3. – С. 10–12.
200. Поліщук О.А. Стратегічне підприємництво як засіб забезпечення економічної стійкості підприємства / О.А. Поліщук: зб. тез міжвуз. наук.-практ. конф. [«Актуальні проблеми теорії і практики менеджменту в умовах трансформації економіки»], (Рівне, 13-14 квітня 2006 р.) / М-во освіти і науки України, Національний університет водного господарства та природокористування. – Рівне: НУВГП, 2006. – С. 63–64.
201. Поліщук О.А. Стратегічні напрями підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств в умовах інтеграції України до СОТ / О.А. Поліщук // Вісн. аграр. науки Причорномор'я. – 2007. – Спец. Вип. 3 (42), Т. 2. – С. 175–179.
202. Поліщук О.А. Теоретико-методологічні основи економічної стійкості сільськогосподарських підприємств / О.А. Поліщук // Економіка АПК. – 2006. – №8. – С. 109–113.
203. Поліщук О.А. Теоретико-методологічні основи оцінки економічної стійкості сільськогосподарських підприємств / А.О. Поліщук // Економіка: проблеми теорії та практики: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2007. – Вип. 225, Т.2. – С. 367–374.
204. Полянська А.С. Сучасні технології управління економічною безпекою підприємства / А.С. Полянська, Т.А. Трощенко // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2010. – № 29. – С. 164–168.
205. Пономарев В.П. Концепция экономической безопасности предприятия / В.П. Пономарев // Бизнес-информ. – 1999. – №15-16. – С. 110-113.

206. Попович І.В. Методика економічних досліджень в сільському господарстві: Учеб. посібник для студентів с.- х. вузів по економ. спец. / Попович І.В. — М.: Економ., 1982. — 216 с.
207. Прадун В.П. Формування екологічно збалансованого аграрного виробництва: теоретико-методологічні та прикладні аспекти / В.П. Прадун // Агроінком. — 2004. — № 5-6. — С. 59-64.
208. Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економіки України 02.03.2007 р. №60 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http:// zakon.nau.ua/doc/?uid=1022.4251.0](http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1022.4251.0).
209. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів: постанова КМ України від 09.03.2011р. №272 // Урядовий кур'єр. — 2011. — 13 квіт.
210. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткової компенсації вартості складної техніки вітчизняного виробництва: постанова КМ України від 28.07.10 р. №647 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.content.net.ua/registration/sections/page.php?page_id=41025.
211. Про затвердження Порядку використання у 2010 році коштів Стабілізаційного фонду для здійснення фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів: постанова КМ України від 11.08.10 р. №794 // Урядовий кур'єр. — 2010. — 17 верес.
212. Про концепцію (основи державної політики) національної безпеки України: постанова Верховної

- Ради України від 16 січня 1997 р. № 3/97-ВР // Голос України. – 1997. – 4 лютого.
213. Про основи національної безпеки України: закон України від 19 червня 2003 р. № 964–IV // Офіційний вісник України. – 2003. – №29. – Ст. 1433. – С. 38.
214. Про основні засади державної політики на період до 2015 року: закон України від 18.10.05 №2982-IV // Праця і зарплата. – 2001. – № 3. – січень.
215. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: закон України від 17.10.90 №4010-XII // Відомості Верховної Ради. – 1990. – № 45. – С. 602.
216. Про Раду національної безпеки і оборони України: закон України від 5 березня 1998 р. № 183/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – №35. – Ст. 237.
217. Про сільськогосподарську кооперацію: закон України від 17.07.1997 р. №469/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
218. Про Стратегію національної безпеки України: указ Президента України від 2 лютого 2007 р. № 105/2007 // Офіційний вісник України. – 2007. – №11. – Ст. 389.
219. Програма розвитку агропромислового комплексу Житомирської області на 2011-2015 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.oblrada.zhitomir.ua/.../737--2011-2015-.html.
220. Програма розвитку Житомирської області на 2007 рік. – 2006.
221. Прокопчук О.А. Забезпечення економічної стійкості сільськогосподарських підприємств: дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.04 / О.А. Прокопчук – Житомирський національний агроекологічний університет. – Житомир, 2008. – 190 с.

222. Прокопчук О.А. Комплексна система управління економічною стійкістю сільськогосподарських підприємств / А.О. Прокопчук // Економіка: проблеми теорії та практики: зб. наук. пр. — Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. — Вип. 241, Т.2. — С. 407-413.
223. Проценко Н.Б. Діагностика параметрів економічної стійкості підприємства / Н.Б. Проценко // Вісник ЖДТУ. — 2005. — № 4 (34). — С. 307–309.
224. Родионова В.М. Финансовая устойчивость предприятия в условиях инфляции / Родионова В.М., Федотова М.А. — М.: Перспектива, 1995. — 98 с.
225. Садыков А.А. Ресурсный потенциал предприятия: Учебное пособие / Садыков А.А., Фролова Л.В., Шаруга Л.В. — Киев - Донецк: Дон ДУЭТ, — 1998. — С. 11.
226. Саенко Г.В. Методика информационного обеспечения процесса устойчивого развития хозяйствующих систем в переходной экономике / Г.В. Саенко, И.А. Демидова // Актуальні проблеми економіки. — 2005. — № 10 (52). — С. 189–198.
227. Сафин Ф. Сущность и факторы экономической устойчивости (постановка проблемы) / Ф. Сафин // Вестник ТИСБИ. — 2000. — № 2.
228. Сенчагов В.К. Экономическая безопасность как основа обеспечения национальной безопасности России / В.К. Сенчагова // Вопросы экономики . — 2001. — № 8. — С. 64–79.
229. Сенчагова В.К. О сущности и основах стратегии экономической безопасности России / В.К. Сенчагова // Вопросы экономики. — 1995. — №1. — С. 102.

230. Синергетика економічних систем: навчальний посібник / [Грабар І.Г., Ходаківський Є.І., Вознюк О.В., Возна Л.Ю.]. — Житомир: 2003. — 244 с.
231. Сільське господарство України: криза та відновлення / За ред. Штефана фон Крамона-Тауболя, Сергія Дем'яненка, Арніма Куна. — К.: КНЕУ, 2004. — 207 с.
232. Скидан О.В. Аграрна політика України в період ринкової трансформації: монографія / О.В. Скидан. — Житомир: Вид-во «Житомирський національний агроекологічний університет», 2008. — 376 с.
233. Скрипчук П.М. Економічні механізми становлення і розвитку екологічної сертифікації / П.М. Скрипчук // Економіка та держава. — 2006. — № 7. — С. 33–36.
234. Соловійова Н.І. Методичні підходи до оцінки фінансово-економічної стійкості сільськогосподарських підприємств / Н.І. Соловійова // Економіка АПК. — 2003. — № 5. — С. 104-111.
235. Сомик А.В. Банківське кредитування сільськогосподарських товаровиробників: сучасний стан і проблеми розвитку / А.В. Сомик // Економіка АПК. — 2004. — № 9. — С. 52.
236. Сорокіна І.В. Теоретико-методологічні аспекти формування системи економічної безпеки підприємства / І.В. Сорокіна // Актуальні проблеми економіки. — 2009. — №12. — С. 114–12.
237. Сотниченко Л. Механізм забезпечення економічної стійкості судноплавних компаній: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / Л.Сотниченко. — 2004. — 18 с.
238. Соченко В.М. Економічна стійкість садівництва України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.02 / В.М. Соченко. — Сімферополь, 2005. — 16 с.

239. Статистичний щорічник Житомирської області за 2002 рік. / Під ред. Л.О.Рижкової. — Ж.: Головне управління статистики у Житомирській області, 2003. — 448 с.
240. Статистичний щорічник Житомирської області за 2003 рік. / Під ред. Л.О.Рижкової. — Ж.: Головне управління статистики у Житомирській області, 2004. — 383 с.
241. Статистичний щорічник Житомирської області за 2004 рік. / Під ред. Л.О.Рижкової. — Головне управління статистики. — Житомир, 2005. — 422 с.
242. Статистичний щорічник Житомирської області за 2005 рік. / Під ред. Л.О.Рижкової. — Ж.: Головне управління статистики у Житомирській області, 2006. — 456 с.
243. Статистичний щорічник Житомирської області за 2006 рік. / За ред. Рижкової Л.О.— Житомир, — 2007. — 448 с.
244. Статистичний щорічник Житомирської області за 2007 рік / за ред. Л.О. Рижкової, відп. за вип. І.С. Шапарчук ; Гол. упр. статистики у Житомир. обл. — Житомир, 2008. — 504 с.
245. Статистичний щорічник Житомирської області за 2008 рік / за ред. Л.О. Рижкової, відп. за вип. І.С. Шапарчук ; Гол. упр. статистики у Житомир. обл. — Житомир, 2009. — 491 с.
246. Статистичний щорічник Житомирської області за 2009 рік / за ред. Л.О.Рижкової ; Гол. упр. статистики у Житомир. обл. — Житомир, 2010. — 478 с.
247. Статистичний щорічник Житомирської області за 2010 рік / за ред. Л.О.Рижкової ; Гол. упр. статистики у Житомир. обл. — Житомир, 2011. — 480 с.

248. Судакова О.І. Служба економічної безпеки підприємства як умова його сталого розвитку [Електронний ресурс] / О.І. Судакова. – Режим доступу:
http://www.rusnauka.com/10._ENXXIV_2007/Economics/21877.doc.htm.
249. Судакова О.І. Формування концептуальних засад планування економічної безпеки підприємства / О.І. Судакова // Економічний простір. – 2009. – № 23/2. – С. 204–213.
250. Сухоруков А.І. Фінансова безпека держави: навч. посібник / А.І. Сухоруков, О.Д. Ладюк. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 192 с.
251. Сухорукова Т. Проблеми економічної безпеки підприємства / Т.Сухорукова // Бізнес-інформ. – 1998. – № 4. – С. 61–65.
252. Сухорукова Т.Г. Економічна стійкість промислових ланок в умовах трансформаційної економіки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.07.01 / Т.Г. Сухорукова. – Харків, 2000. – 18 с.
253. Тамбовцев В. Л. Экономическая безопасность хозяйственных систем: структура проблемы / В.Л. Тамбовцев // Вестн. Московского гос. ун-та. Сер. 6 "Экономика". – 1995. – №3. – С. 3–9.
254. Тамбовцев В.Л. Объекты экономической безопасности России / В.Л. Тамбовцев // Вопросы экономики. – 1994. – №12. – С. 45–54.
255. Теорія фінансової стійкості підприємства / за ред. М.С. Заюкової, М.С. Заюкова, О.В. Мороз, О.О. Мороз та ін. – Вінниця: Універсум-Вінниця, 2004. – 155 с.
256. Теренов Л.Л. Кибернетика для экономистов / Теренов Л.Л. – М.: «Финансы и статистика», 1983.

257. Томпсон А. А. Стратегический менеджмент. Искусство разработки и реализации стратегии: учебник для вузов: пер. с англ. / А.А. Томпсон, А.Дж. Стрикленд ; под ред. Л. Г. Зайцева, М. И. Соколовой. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1998. – 576 с.
258. Трегобчук В.М. Про довгострокову стратегію сталого розвитку агропромислового комплексу / В.М. Трегобчук, Б.Й. Пасхавер, А.Е. Юзефович та ін. // Економіка АПК. – 2005. – № 7. – С. 3–11.
259. Третьякова Н.С. Разработка системы управления экономической безопасностью предприятий: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 «экономика и управление народным хозяйством» / Наталья Сергеевна Третьякова. – СПб., 2003. – 197 с.
260. Тринько Р. І. Методика економічних досліджень / Тринько Р.І. – Львів, 1999. – 356 с.
261. Турило А.М. Методика оцінки виробничої безпеки підприємства / А.М. Турило, С.В. Капітула // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – № 3. – С. 137–143.
262. Турило А.М. Методика оцінки інвестиційної безпеки підприємства / А.М. Турило, С.В. Капітула // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 2. – С. 140–143.
263. Устойчивое развитие сельских территорий. Вопросы стратегии и тактики / под общей научной редакцией д-ра экон. наук, проф., чл.- корр. Россельхозакадемии Баутина В.М. – Москва.: ФГНУ «Росинформагротех», – 2004. – С. 20.
264. Философия экономики: Учеб. пособие для высш. учебн. заведений [отв. ред. С.В. Синяков]. – К.: «Альтерпрес», 2002 – 384 с.
265. Фісуненко П. А. Сучасні підходи до визначення сутності економічної безпеки підприємства / П. А.

- Фісуненко, В. В. Нагорний, В. Ф. Левченко // Економічний простір. – 2008. – № 20/1. – С. 139–144.
266. Фокіна Н.П. Економічна безпека підприємства – найважливіша складова фінансової стійкості / Н.П. Фокіна, В.І. Бокій // Актуальні проблеми економіки. – 2003. – № 8(26). – С. 111–114.
267. Ходаківський Є.І. Авторитаризм, синергетика руйнувань і позитивних змін: Науково-популярне видання / Ходаківський Є.І., Грабар І.Г., Цал-Цалко Ю.С. – Житомир, 2007. – 206 с.
268. Цигилик І. І. Економічна безпека підприємства в системі внутрішнього економічного механізму / І. І. Цигилик, Т. М. Паневник // Економіка. Фінанси. Право. – 2004. – №12. – С. 3–5.
269. Чайковська О.В. Ринкова стійкість торговельних підприємств та її оцінка: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.07.05 / О.В. Чайковська. – Донецьк, 1998. – 17 с.
270. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации / Чаянов А.В. – М.: Кооперативное издательство, 1919. – 343 с.
271. Чекотовський Е. В. Основи статистики сільського господарства: навч. посібник / Е. В. Чекотовський. – К: КНЕУ, 2001. – 432 с.
272. Чепурко В.В. Экономический риск аграрного производства: теория, методы и оценки, управление / В.В. Чепурко. - Симферополь: Таврия, 2000. – 308 с.
273. Черкашин Д.К. Еколого-економічні умови зростання сталості виробництва / Д.К. Черкашин // Сталий розвиток аграрного сектора економіки: Зб. наук. пр. Харківського НАУ. – Х.: ХНАУ, 2004. – № 2. – С. 258–263.
274. Шамрай М.І. Методика оцінки фінансової складової економічної безпеки сільськогосподарських

- підприємств / М.І. Шамрай // Вісн. аграр. науки Причорномор'я. – 2011. – №2 (59). – С. 101–106.
275. Шамрай М.І. Оцінка рівня економічної безпеки сільськогосподарського підприємства / М.І. Шамрай // Стратегічні напрями і пріоритети формування конкурентоспроможності аграрного сектору: матеріали конф. молодих вчених-економістів, 24 листоп. 2010 р. – Житомир: Вид-во «ЖНАУ», 2011. – С. 122–123.
276. Шамрай М.І. Оцінка рівня фінансової безпеки сільськогосподарських підприємств / М.І. Шамрай // Формування стратегії розвитку аграрного сектора регіону: матеріали 7-ої міжфакультетської наук.-практ. конф. молодих вчених, 20 травня 2011 р.: у 2-х т. – Житомир: Вид-во «Житомир. нац. агрокол. ун-т», 2011. – Т. 2. – С. 136–138.
277. Шамрай М.І. Реалізація інтересів сільськогосподарських підприємств як основа формування його економічної безпеки / М.І. Шамрай // Зрівноважений розвиток регіонів в умовах глобалізації: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 15-17 квітня 2010 р. – Житомир: ПП «Рута», 2010. – С. 168–170.
278. Шамрай М.І. Теоретико-методологічні основи економічної безпеки сільськогосподарських підприємств / М.І. Шамрай // Економіка: проблеми теорії та практики: зб. наук. пр. / ДНУ. – 2009. – Вип. 256, т. 7. – С. 1794–1800.
279. Шамрай М.І. Теоретико-методологічні основи оцінки рівня економічної безпеки сільськогосподарських підприємств / М.І. Шамрай // Вісн. Львів. нац. аграр. ун-ту: економіка АПК. – 2011. – № 18(1). – С. 147–152.

280. Шамрай М.І. Теоретичні засади економічної безпеки сільськогосподарських підприємств / М.І. Шамрай // Розвиток агробізнесу в Україні: проблеми, пріоритети, перспективи: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвячені 10-річчю факультету аграр. менеджменту, 25-27 березня 2010 р. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 125–127.
281. Шамрай М.І. Фінансова складова економічної безпеки сільськогосподарських підприємств / М.І. Шамрай // Вісн. Житомир. нац. агрокол. ун-ту. – 2010. – №2 (27). – С. 322–328.
282. Шамрай М.І. Фінансове забезпечення сільськогосподарських підприємств в контексті їх економічної безпеки / М.І. Шамрай // Ключові впроєкти в сьвременної наука. – 2011: матеріали за 7-ї міжнародна научна практична конференція, Т. 16, Ікономики, 17-25 април. 2011 г. – Софія: ООД «Бял ГРАД-БГ», 2011. – С. 24–28.
283. Шамрай М.І. Чинники економічної безпеки сільськогосподарських підприємств / М.І. Шамрай // Економічна безпека держави і науково-технологічні аспекти її забезпечення: пр. II-го наук.-практ. семінару з міжнар. участю, 21-22 жовт. 2010 р. – Черкаси: Вид-во Чабаненко Ю. А., 2010. – С. 389–393.
284. Шамрай М.І. Чинники та джерела загроз економічної безпеки сільськогосподарських підприємств / М.І. Шамрай // Економіка та управління АПК: зб. наук. пр. – Біла церква, 2010. – Вип. 3(75). – С. 55–59.
285. Шандова Н.В. Оцінка загальної стійкості розвитку промислового підприємства / Н.В. Шандова // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 9 (63). – С. 168–173.

286. Шваб Л.І. Економіка підприємства: навч. посіб. [для студ. вищих навч. закл.] / Л.І. Шваб. – 4-е вид. – К.: Каравела, 2007. – 584 с.
287. Шевцов В.К. Микроэкономической устойчивости через стратегическое предпринимательство / В.Шевцов // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2003. – № 5. – С. 62–63.
288. Шевцов В. Микроэкономическая устойчивость сельскохозяйственных предприятий – стратегическая цель управления / В.Шевцов // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2003. – № 4. – С. 21–24.
289. Шевцов В. Стратегия перехода сельскохозяйственных предприятий к устойчивому развитию / В. Шевцов // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2004. – № 3.
290. Шевцов, В. Совершенствование управления сельскохозяйственными предприятиями / В. Шевцов // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2003. – № 6. – С. 20–23.
291. Шершньова З.Є. Стратегічне управління: Підручник / Шершньова З.Є. – [2-ге вид., перероб.і доп.]. – 2004. – 699 с.
292. Шлемко В.Т. Економічна безпека України: сутність і напрями забезпечення: монографія / В.Т. Шлемко, І.Ф. Білько. – К., 1997. – 144 с.
293. Шлыков В.В. Безопасность предприятия в условиях рынка / В.В. Шлыков. – Рязань, 1997. – 134 с.
294. Шлыков В.В. Комплексное обеспечение экономической безопасности предприятия / В.В. Шлыков. – СПб., 1999. – 138 с.
295. Шнипко О. С. Види і чинники безпеки ієрархічних економічних систем: теоретико-методологічний

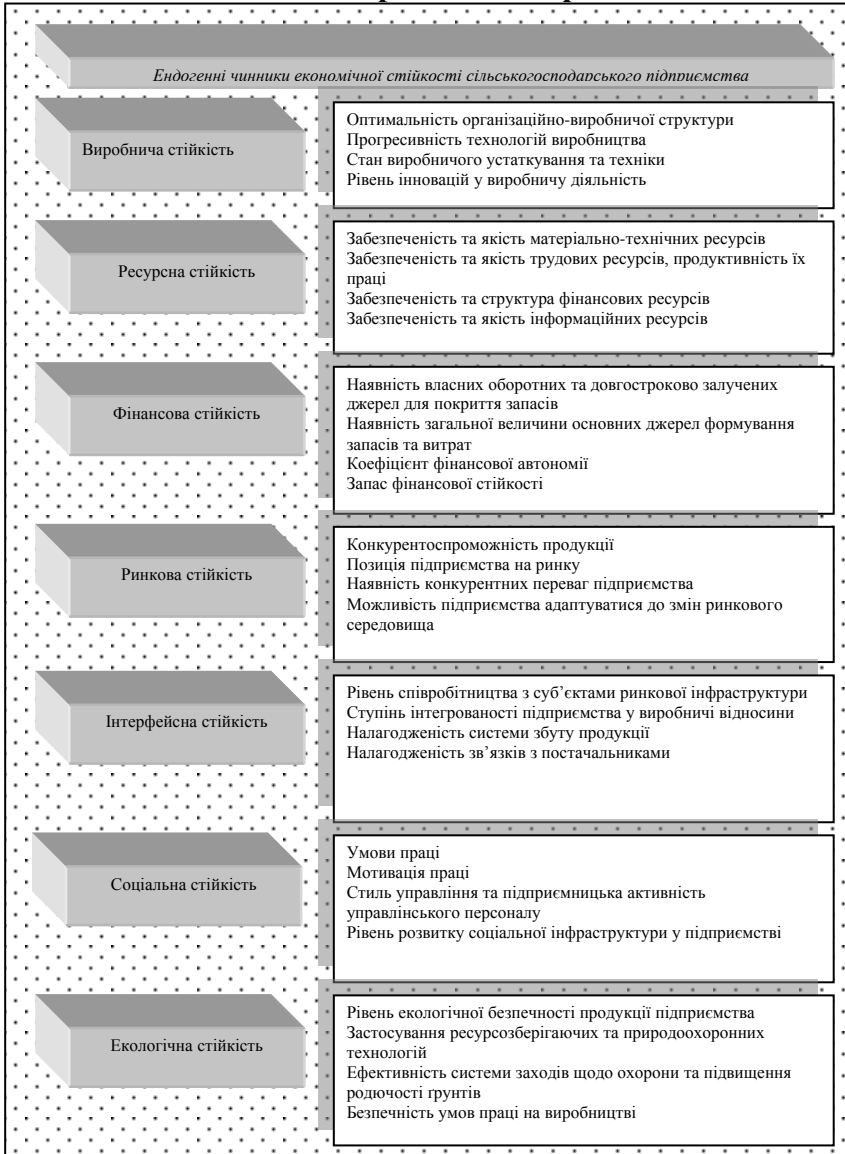
- аспект / О. С. Шнипко // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – №5. – С. 78–85.
296. Шпикуляк О.Г. Кадровий потенціал та його формування в аграрних підприємствах / О.Г. Шпикуляк // Економіка АПК. – 2004. – № 1. – С. 155–158.
297. Шубравська О.В. Сталий економічний розвиток: поняття і напрям досліджень / О.В. Шубравська // Економіка України. – 2005. – № 1. – С. 36–39.
298. Шубравська О.В. Чинники та індикатори сталого розвитку агросфери / О.В. Шубравська, Л.М. Корсак // Економіка АПК. – 2005. – № 12. – С. 15–20.
299. Щербак В.В. Фінансово-економічний механізм формування людського капіталу в АПК / В.В. Щербак // Економіка АПК. – 2005. – № 8. – С. 68–70.
300. Янбых Р.Г. Сельское развитие и WTO: два фантома в России / Р.Г. Янбых // Агропродовольственная политика и вступление России в WTO. – М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова «Энциклопедия российских деревень», 2003. – 552 с.
301. Яременко О.Ф. Середовище підприємства як чинник небезпеки діяльності суб'єкта господарювання / О.Ф. Яременко // Вісн. ХНУ. – 2006. – №5, т. 2. – С. 144–150.
302. Яремова М.І. Проблеми розвитку сільськогосподарських підприємств та загроз їх економічній безпеці / М.І. Яремова // Україна: Схід-Захід – проблеми сталого розвитку: матеріали 2-го туру Всеукр. наук.-практ. конф., 24-25 листоп. 2011 р. – Львів: РВВ НЛТУ України, 2011. – Т. 1. – С. 283–286.

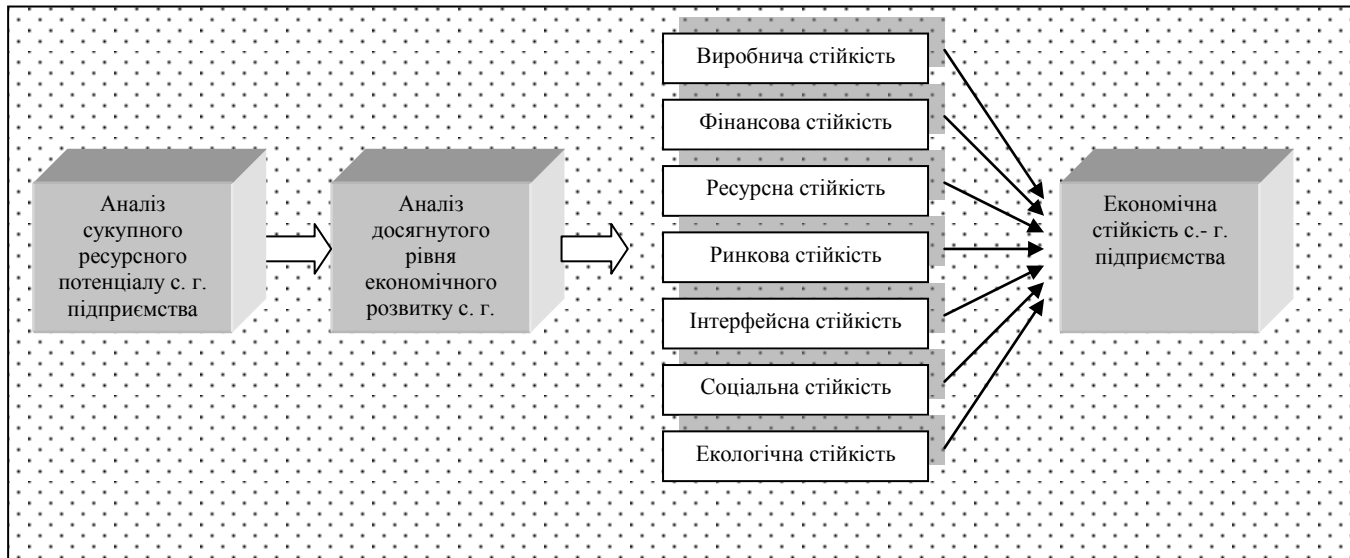
303. Ярочкин В.И. Информационная безопасность / В.И. Ярочкин. – М.: Академический проект; Фонд «Мир», 2003. – 640 с.
304. Ярочкин В.И. Секьюритология – наука о безопасности жизнедеятельности / В.И. Ярочкин. – М., 1989. – 400 с.
305. Ярочкин В.И. Система безопасности фирмы / В.И. Ярочкин. – М.: Ось-89, 1997. – 185 с.
306. Яценко Н.М. Регіональна економічна безпека у контексті національної економічної безпеки / Н.М. Яценко // Актуальні проблеми економіки. – 2002. – №3-6. – С. 10–18.
307. A National Security Strategy for a New Century. – The White House, December 1999. – 49 p.
308. Maler K. Economic Theory and Enviromental Degradation: a Survey of Some Problems. – Revista de Analisis Economico, 1990. – Vol. 5. – P. 7-17.
309. New World Coming: American Security in the 21Bt Century. Road Map for National Security: Imperative for Change. The phase III / The United States Commission on National Security, 2001. – 139 p.
310. Polska wies 2005. Wizja rozwoju / Pod redakcja Jerzego Wilkina. Fundusz Wspolpracy / Warszawa 2005. – 215 s.
311. Überwachung registriert weniger neue BSE-Fälle in Deutschland // Lebensmittelzeitung. – 2003. - №2. – 10. – Januar. – S.20.

ДОДАТКИ

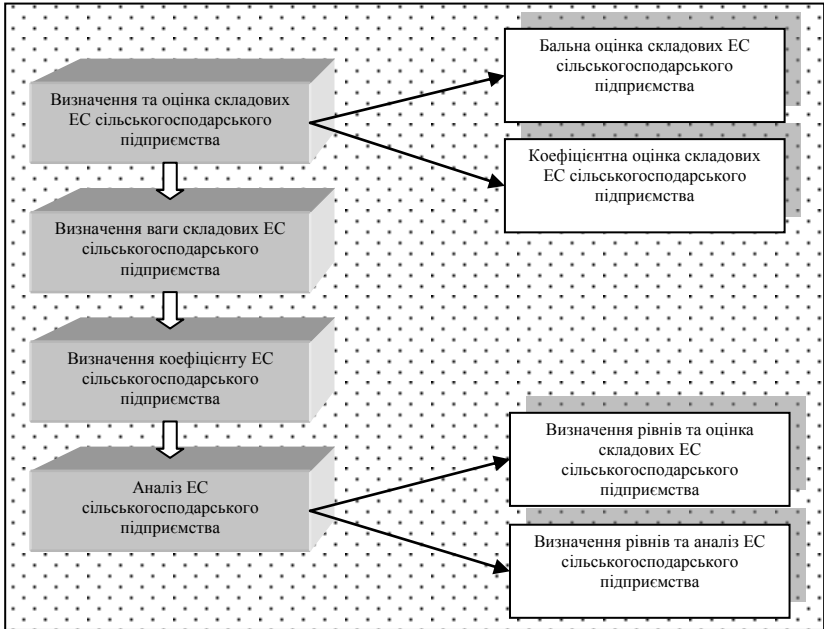
Ендогенні чинники економічної стійкості сільськогосподарського підприємства

Методика оцінки економічної стійкості сільськогосподарських підприємств

Алгоритм оцінки економічної стійкості сільськогосподарського підприємства

**Анкета
для визначення економічної стійкості
сільськогосподарських підприємств керівниками та
спеціалістами аграрного сектору**

Шановний Респонденте!

Оцініть за п'ятибальною шкалою основні чинники складових елементів економічної стійкості Вашого підприємства (впишіть свій варіант відповіді в спеціально відведені для цього графи).

Виробнича стійкість підприємства:

1. Оптимальність організаційно-виробничої структури
2. Прогресивність технологій виробництва
3. Стан виробничого устаткування та техніки
4. Рівень інновацій у виробничу діяльність

Ресурсна стійкість підприємства:

1. Забезпеченість та якість матеріально-технічних ресурсів
2. Забезпеченість та якість трудових ресурсів, продуктивність їх праці
3. Забезпеченість та структура фінансових ресурсів
4. Забезпеченість та якість інформаційних ресурсів (наявність та рівень завантаження комп'ютерної техніки, наявність інформаційних баз даних, доступність до зовнішніх джерел інформації)

Фінансова стійкість підприємства:

1. Наявність власних оборотних та довгостроково залучених джерел для покриття запасів (при значенні >0 – оцінка 5 балів, <0 – оцінка 0 балів)
2. Наявність загальної величини основних джерел формування запасів та витрат (при значенні >0 – оцінка 5 балів, <0 – оцінка 0 балів)
3. Коефіцієнт фінансової автономії (при значенні $>0,7$ – оцінка 5 балів, $0,5-0,7$ – 2,5 бали, $<0,5$ – 0 балів)
4. Запас фінансової стійкості (при значенні $>50\%$ – оцінка 5 балів, $50-70\%$ – 2,5 бали, $<50\%$ – 0 балів)

Ринкова стійкість підприємства

1. Конкурентоспроможність продукції

Продовження додатку Г

2. Позиція підприємства на ринку
3. Наявність конкурентних переваг підприємства
4. Можливість підприємства адаптуватися до змін ринкового середовища

Інтерфейсна стійкість підприємства

1. Рівень співробітництва з суб'єктами ринкової інфраструктури (банки, біржі, страхові компанії, дорадчі служби)
2. Ступінь інтегрованості підприємства у виробничі відносини
3. Налагодженість системи збуту продукції (розгалуженість збутової мережі, наявність постійних споживачів)
4. Налагодженість зв'язків з постачальниками

Соціальна стійкість підприємства

1. Умови праці (організація робочого часу та робочих місць; дотримання основних положень соціального пакету, передбачених законодавством України; соціальний клімат у виробничому колективі)
2. Мотивація праці
3. Стиль управління та підприємницька активність управлінського персоналу
4. Рівень розвитку соціальної інфраструктури у підприємстві

Екологічна стійкість підприємства

1. Рівень екологічної чистоти продукції підприємства
2. Застосування ресурсозберігаючих та природоохоронних технологій
3. Ефективність системи заходів щодо охорони та підвищення родючості ґрунтів
4. Безпечність умов праці на виробництві

Будь ласка, вкажіть:

організаційно-правову форму та назву Вашого підприємства _____
спеціалізацію _____

Дякуємо за участь у нашій роботі!

Анкета
експертної оцінки економічної стійкості с.-г.
підприємств керівниками і спеціалістами АПК

Шановний Респонденте!

Опитування має наукову мету і є анонімним (прізвище і місце роботи вказувати не треба).

Для заповнення анкети уважно прочитайте запитання і обведіть обраний Вами варіант відповіді або впишіть свій варіант відповіді в спеціально відведену для цього графу.

Будемо Вам вдячні за щирість і відвертість, що підвищить об'єктивність результатів опитування.

1. Чи вважаєте Ви досконалою і достатньою нормативно-правову базу соціального забезпечення в Україні?

- а) так   б) ні   в) важко відповісти**

2. Чи сприяла, на Вашу думку, аграрна реформа вирішенню соціальних проблем в с.-г. підприємствах?

- а) так   б) ні   в) важко відповісти**

Якщо так, то чому?

- зросли соціальні гарантії с.-г. працівникам
- чітко розподілилися соціальні функції між державними органами і с.-г. підприємствами
- ваш варіант відповіді _____

3. Чи вважаєте Ви, що основні соціальні проблеми повинні вирішуватися безпосередньо на с.-г. підприємствах?

- а) так   б) ні   в) важко відповісти**

Продовження додатку Д

4. Чи покращилися, на Вашу думку, соціальні умови на вашому підприємстві за останній період

- а)** 3 роки   **б)** 5 років   **в)** 10 років   **г)** не покращилися

5. Чи забезпечуються на Вашому підприємстві основні положення соціального пакету, передбачені законодавством України?

- а)** умови праці
б) тривалість робочого дня
в) право на пенсійне забезпечення
г) допомога по тимчасовій втраті працездатності
д) тривалість та оплата відпусток
е) виплата за роботу в шкідливих умовах праці

6. Чи вважаєте Ви достатньою роботу керівників с.-г. підприємств щодо створення і покращення соціальної інфраструктури?

- а)** так   **б)** ні   **в)** важко відповісти

7. Які, на Вашу думку, основні причини соціальних проблем на с.-г. підприємствах?

- а)** недосконале законодавство
б) брак коштів
в) обмежені права керівників с.-г. підприємств
г) нехтування своїх обов'язків керівниками підприємств
д) інші причини (які саме?) _____

8. Які заклади соціальної інфраструктури працюють на території Вашого підприємства?

- а)** дитячий садок
б) фельдшерсько-акушерський пункт
в) професійно-технічні заклади

- г) лазня
- д) бібліотека
- е) клуб
- є) магазин
- ж) інші _____

9. У віковій структурі працівників Вашого господарства переважають

- а) молоді працівники 16-28рр.
- б) працівники працездатного віку
29-40рр. 41-50рр. 51-60рр.
- в) пенсіонери

10. Вкажіть кількість працівників, що відносяться до відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів:

- а) середня та неповна середня освіта _____
- б) середня спеціальна та професійно-технічна освіта _____
- в) вища та вища незакінчена освіта _____

11. Чи створюються на Вашому підприємстві умови для підвищення рівня освіти і професійного зростання працівників, поліпшення професійної структури персоналу?

- а) так
- б) ні
- в) важко відповісти

Якщо так, то яким чином?

- працівники періодично відвідують курси підвищення кваліфікації
- працівники за рахунок Вашого підприємства направляються на навчання у вищі навчальні заклади
- на підприємство постійно закуповується фахова наукова література та періодичні видання
- на підприємстві періодично проводяться фаховими спеціалістами учбові семінари для підвищення кваліфікації працівників

12. Яку кількість працівників Ваше підприємство протягом року забезпечує пільговими путівками на оздоровлення та відпочинок? _____

13. Яку кількість нових спеціалістів Ви залучаєте протягом року у виробництво? _____

14. Скільки працівників протягом року звільняються з Вашого підприємства? _____

15. Чи має Ваше підприємство заборгованість перед працівниками у виплаті заробітної плати?

а) так

б) ні

Якщо так, то - за який період? _____

- у якому розмірі? _____

16. Чи надаються на Вашому підприємстві працівникам матеріальні допомоги та на які потреби?

а) в зв'язку з тяжким матеріальним становищем

б) в зв'язку з черговою відпусткою

в) в зв'язку з відходом на пенсію

г) на стаціонарне лікування

д) в зв'язку з одруженням

е) в зв'язку з народженням дитини

є) до різних свят

ж) інші потреби (які саме?) _____

з) не надаються

17. Чи сприяє, на Вашу думку, національна та регіональна політика вирішенню екологічних проблем, охороні навколишнього природного середовища, раціональному використанню земельних ресурсів?

а) так

б) ні

18. Чи дотримується на с.-г. підприємствах законодавство щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання земельних ресурсів?

а) так   **б)** ні

19. Чи використовуються на вашому підприємстві біологічні засоби захисту с.-г. рослин і тварин?

а) так   **б)** ні

20. Чи спрямовуються на вашому підприємстві кошти на вирішення екологічних проблем?

а) так   **б)** ні

Якщо так, то на які саме?

- впровадження екологічно безпечних технологій
- впровадження нових ресурсо- та енергозберігаючих технологій з переробки сировини
- оновлення чи будівництво очисних споруд
- заходи збереження та відновлення родючості ґрунтів
- інші заходи _____

21. Чи виробляється у вашому господарстві екологічно чиста продукція?

а) так   **б)** ні

Якщо так, то яка саме? _____

22. Чи відбиралися протягом останніх 3-х років у Вашому господарстві проби продукції для визначення рівня радіаційного забруднення?

а) так   **б)** ні

Якщо так, то якої саме? _____

Продовження додатку Д

23. Чи запроваджувалися у Вашому господарстві протягом останніх 5-ти років нові високопродуктивні сорти культур і породи тварин?

а) так   **б)** ні

Якщо так, то які саме породи і сорти? _____

24. Яку техніку та на яких умовах Ви придбали протягом останніх 5-ти років?

Вид техніки	За власні кошти	В кредит	За залучені кошти	На умовах лізингу

25. Чи користуєтеся Ви банківськими кредитами?

а) довгостроковими   **б)** короткостроковими
в) не користуємося

26. На які цілі Ви використали дані кошти?

а) на розширення виробництва
б) на придбання нових засобів виробництва
в) на впровадження у виробництво нових технологій
г) інші цілі (які саме?) _____

27. Чи вкладалися у ваше господарство протягом останніх 5-ти років інвестиції?

а) так   **б)** ні
Якщо так, то на які цілі?

- На реструктуризацію підприємства
- На придбання нових засобів виробництва
- На впровадження у виробництво нових технологій

Продовження додатку Д

- На розширення існуючого виробництва

- На інші цілі (які саме?) _____

28. Чи доводилося Вам обмінюватися досвідом з іноземними виробниками с.-г. продукції?

а) так   **б)** ні

Якщо так, то з якого приводу? _____

29. Яку частку продукції (%) Ви реалізуєте постійним клієнтам і яким саме?

а) молоко _____

б) м'ясо _____

в) яйця _____

г) зернові _____

д) картопля _____

е) буряк _____

є) льон _____

ж) овочі _____

з) інша продукція (яка саме?) _____

30. Що є основною перевагою Вашої продукції?

а) ціна

б) якість

в) екологічна чистота

г) зовнішній вигляд

д) упаковка

е) інші (які саме?) _____

31. Чи користуєтеся ви послугами торгових посередників для реалізації продукції?

а) так   **б)** ні

Якщо так, то яких саме? _____

32. Чи входите Ви до складу с.-г. кооперативу?

а) так   **б)** ні

Якщо так, то до якого саме? _____

33. Чи користуєтеся Ви послугами дорадчих служб?

а) так   **б)** ні

Якщо так, то якими саме?

- консалтингові послуги
- впровадження нових сучасних технологій
- послуги з питань маркетингу, менеджменту
- вирішення проблем зайнятості
- правове навчання
- сприяння створенню кооперативу

34. Які тенденції характерні для Вашого підприємства:

а) лідер на регіональному ринку (більше 35%)

б) невелика, але стабільна частка на регіональному ринку

в) постійно розширюється частка на регіональному ринку

г) постійно скорочується частка на регіональному ринку

Дякуємо за участь у нашій роботі. Бажаємо успіхів.

*Додаток Е***Грошова оцінка 1 га сільськогосподарських угідь
Житомирської області, грн.**

Район	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Андрушівський	9298,14	9558,48	11011,38	11661,05	11661,05
Баранівський	4924,45	5062,33	5831,80	6175,88	6175,88
Бердичівський	10451,45	10744,09	12377,19	13107,45	13107,45
Брусилівський	5665,77	5824,41	6709,72	7105,59	7105,59
Володар-Волинський	3285,18	3377,16	3890,49	4120,03	4120,03
Дзержинський	4922,41	5060,23	5829,39	6173,32	6173,32
Ємільчинський	3479,31	3576,73	4120,39	4363,49	4363,49
Житомирський	7054,54	7252,06	8354,38	8847,29	8847,29
Коростенський	3192,83	3282,22	3781,12	4004,21	4004,21
Коростишівський	5542,56	5697,75	6563,81	6951,07	6951,07
Лугинський	5403,02	5554,30	6398,55	6776,07	6776,07
Любарський	9659,36	9929,82	11439,16	12114,07	12114,07
Малинський	3336,71	3430,13	3951,51	4184,65	4184,65
Народицький	4847,92	4983,66	5741,17	6079,90	6079,90
Новоград-Волинський	6701,22	6888,85	7935,96	8404,18	8404,18
Овруцький	6005,31	6173,45	7111,82	7531,42	7531,42
Олевський	6340,77	6518,31	7509,095	7952,13	7952,13
Попільнянський	9624,41	9893,89	11397,77	12070,23	12070,23
Радомишльський	5381,33	5532,00	6372,87	6748,87	6748,87
Ружинський	10476,45	10769,79	12406,80	13138,80	13138,80
Червоноармійський	3646,40	3748,49	4318,27	4573,04	4573,04
Черняхівський	5272,41	5420,03	6243,88	6612,27	6612,27
Чуднівський	10297,88	10586,22	12195,33	12914,85	12914,85
Всього по області:	6462,19	6643,13	7652,88	8104,40	8104,40

Джерело: побудовано за даними Управління земельними ресурсами в Житомирській області.

**Площа сільськогосподарських угідь у власності та користуванні
сільськогосподарських підприємств Житомирської області**

Район	2000 р.		2006 р.		2007 р.		2008 р.		2009 р.		2010 р.	
	тис.	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
Андрушівський	60,2	5,0	47,7	7,6	41,7	7,5	44,7	7,9	45,6	8,1	44,7	8,7
Баранівський	38,9	3,2	12,7	2,0	11,5	2,1	11,5	2,0	12,2	2,2	9,0	1,8
Бердичівський	49,4	4,1	34,2	5,5	29,4	5,3	31,5	5,6	35,1	6,2	30,1	5,9
Брусилівський	39,8	3,3	21,1	3,4	21,5	3,9	10,6	1,9	5,9	1,0	21,8	4,2
Вол.-Волинський	36,5	3,0	9,1	1,5	8,7	1,6	16,3	2,9	17,6	3,1	4,8	0,9
Ємільчинський	81,1	6,8	25,4	4,1	24,2	4,3	18,8	3,3	19,2	3,4	8,8	1,7
Житомирський	51,4	4,3	22,7	3,6	18,9	3,4	18,2	3,2	19,7	3,5	24,1	4,7
Коростенський	84,8	7,1	32,0	5,1	16,0	2,9	20,8	3,7	23,4	4,2	14,5	2,8
Коростишівський	42,5	3,5	14,9	2,4	14,3	2,6	16,7	3,0	17,5	3,1	12,6	2,5
Лугинський	23,8	2,0	8,3	1,3	3,7	0,7	11,1	2,0	12,0	2,1	3,6	0,7
Любарський	54,9	4,6	37,0	5,9	28,0	5,0	3,8	0,7	3,4	0,6	36,4	7,1
Малинський	60,5	5,0	12,2	1,9	10,5	1,9	35,8	6,4	35,4	6,3	10,2	2,0
Народицький	23,1	1,9	8,5	1,4	7,9	1,4	13,3	2,4	12,6	2,2	8,1	1,6
Нов.-Волинський	76,6	6,4	26,8	4,3	32,3	5,8	8,4	1,5	8,1	1,4	27,5	5,4
Овруцький	45,2	3,8	33,9	5,4	27,3	4,9	36,5	6,5	33,0	5,9	12,7	2,5
Олевський	32,2	2,7	7,2	1,1	7,5	1,3	25,9	4,6	25,6	4,6	2,3	0,4
Попільнянський	64,2	5,4	57,4	9,2	55,7	10,0	2,2	0,4	1,9	0,3	46,7	9,1
Радомишльський	58,9	4,9	50,9	8,1	50,9	9,1	56,3	10,0	47,7	8,5	50,9	9,9
Романівський	38,0	3,2	33,7	5,4	32,3	5,8	50,9	9,0	50,9	9,1	17,7	3,4
Ружинський	67,0	5,6	59,7	9,5	55,2	9,9	53,0	9,4	55,1	9,8	51,6	10,1
Червоноармійський	46,1	3,8	24,5	3,9	15,4	2,8	20,5	3,6	20,4	3,6	15,8	3,1
Черняхівський	60,3	5,0	15,4	2,5	12,7	2,3	21,2	3,8	21,9	3,9	18,2	3,6
Чуднівський	64,5	5,4	31,6	5,0	32,0	5,7	35,0	6,2	37,7	6,7	40,5	7,9
Всього по області	1199,	100,	626,9	100,0	557,6	100,0	563,2	100,0	562,1	100,0	512,6	100,0

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Додаток 3

**Динаміка заборгованості із виплати заробітної плати
у сільськогосподарських підприємствах
Житомирської області, тис. грн**

№ п/п	Район	Рік					2010 р. у % до 2006 р.
		2006	2007	2008	2009	2010	
1.	Андрушівський	315,4	19,1	–	–	–	–
2.	Баранівський	546,8	470,8	82,3	–	–	–
3.	Бердичівський	456,3	285,5	8,0	–	–	–
4.	Вол.-Волинський	105,4	–	–	–	–	–
5.	Брусилівський	414,2	220,3	123,0	91,1	101,0	24,4
6.	Романівський	434,0	209,7	–	–	39,5	9,1
7.	Ємільчинський	148,3	182,3	–	–	44,8	30,2
8.	Житомирський	238,6	289,6	138,0	1,5	–	–
9.	Коростенський	224,2	66,8	–	17,7	15,2	6,8
10.	Коростишівський	219,1	105,7	6,0	–	–	–
11.	Лугинський	238,3	115,4	–	–	124,3	52,2
12.	Любарський	872,9	284,9	78,1	–	–	–
13.	Малинський	1056,9	636,7	247,8	–	–	–
14.	Народицький	200,5	230,7	133,8	66,3	132,5	66,1
15.	Нов.-Волинський	239,6	89,3	16,7	122,9	53,5	22,3
16.	Овруцький	700,0	366,5	215,3	591,2	995,5	142,2
17.	Олевський	494,6	375,3	98,9	–	40,7	8,2
18.	Попільнянський	32,0	7,7	–	–	–	–
19.	Радомишльський	770,2	304,3	69,4	–	–	–
20.	Ружинський	430,5	100,4	–	–	–	–
21.	Червоноармійський	146,9	–	1,8	–	–	–
22.	Черняхівський	571,9	60,0	–	6,0	–	–
23.	Чуднівський	440,7	259,4	15,5	–	75,0	17,0
	По області:	9297,3	4680,4	1234,6	938,5	1821,0	19,6

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області.

Додаток К

Вихідні дані для проведення кореляційного аналізу показників ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств Житомирської області та показників їх економічної безпеки

№ п/п	Приріст капіталовкладень	Рентабельність обороту	Рентабельність виробництва	Інтегральний коефіцієнт	Фінансова безпека	Ресурсно-технічна безпека	Кадрова безпека	Виробнича безпека	Екологічна безпека	Збутова безпека
1	1,3127	8,2889	8,9400	0,4684	0,6000	0,5862	0,4687	0,2079	0,5285	0,0821
2	0,0000	14,8649	17,1875	0,2605	0,2000	0,3946	0,3455	0,1588	0,1790	0,1164
3	0,0000	-41,8960	-28,6013	0,1030	0,2000	0,3665	0,4079	-0,5469	0,4308	0,2296
5	0,6905	10,6667	7,4006	0,3561	0,6000	0,4255	0,4146	0,1206	0,2466	0,1586
6	0,2000	7,9473	4,4357	0,3600	0,6000	0,3143	0,4469	0,0715	0,4589	0,2436
7	2,2400	-42,0578	-21,6482	0,1838	0,6000	0,5261	0,4543	-0,4464	0,1461	-0,1313
8	0,0000	-13,9535	-9,7894	0,3919	0,8000	0,2861	0,5092	-0,1110	0,7439	0,1060
9	0,2195	1,8783	1,1476	0,3857	0,6000	0,3509	0,4996	0,0280	0,6296	0,3662
10	0,2694	21,8107	15,1537	0,4487	0,4000	0,3496	0,4345	0,2837	0,8301	0,3230
11	0,0000	21,1821	28,1349	0,5041	0,6000	0,4874	0,4040	0,3051	0,8439	0,4753
12	0,8704	-10,5379	-7,9908	0,2968	0,4000	0,3970	0,5281	-0,0342	0,4157	-0,0737
13	3,4500	10,5430	4,8532	0,2996	0,4000	0,2349	0,3643	0,2588	0,1523	0,3371
14	1,8000	-12,6027	-5,3922	0,2300	0,4000	0,2306	0,4356	0,0421	0,2892	-0,3374
15	0,2968	7,6419	4,2813	0,3592	0,6000	0,3153	0,4304	0,0725	0,4500	-0,3195
16	5,5938	25,1058	12,0508	0,4727	0,6000	0,2722	0,3789	0,5245	0,6456	0,2104
17	0,3748	7,3099	7,8370	0,4168	0,6000	0,4372	0,5541	0,1158	0,5162	0,2421
18	0,8727	16,6685	21,6761	0,4887	0,4000	0,6171	0,5220	0,3737	0,7003	0,3453
19	0,0000	-43,2381	-26,5808	0,1425	0,2000	0,3471	0,4570	-0,3699	0,7306	-0,1641
20	0,9867	10,5730	11,5338	0,3762	0,4000	0,3921	0,5477	0,1987	0,4735	0,5806
21	2,0579	-42,0891	-34,4660	0,1934	0,4000	0,3888	0,3725	-0,2685	0,6173	-0,3008
22	0,0000	22,0426	19,9734	0,3758	0,6000	0,3472	0,3399	0,2294	0,2911	0,4190
23	0,0000	3,3333	3,0075	0,1982	0,4000	0,2220	0,2721	0,0282	0,0847	0,4557
24	0,0000	14,2993	12,8700	0,3623	0,6000	0,3472	0,3465	0,1852	0,3875	0,4482
25	0,0000	8,2753	8,8413	0,3114	0,6000	0,3032	0,3698	0,1004	0,2046	0,3855
26	0,0000	1,8149	1,6639	0,3647	0,4000	0,3592	0,5427	0,0214	0,5880	0,3160
27	0,0000	11,8916	13,1253	0,3459	0,4000	0,4488	0,4410	0,1515	0,3120	0,1972
28	0,0000	-20,4494	-17,6129	0,1238	0,2000	0,3146	0,3267	-0,1918	0,0881	0,2791
29	0,3000	14,6158	14,3068	0,3489	0,4000	0,5779	0,3032	0,2591	0,2512	0,3859
30	0,0000	-13,2405	-11,5890	0,2713	0,6000	0,3662	0,4416	-0,1383	0,2949	0,3613
31	0,0000	25,5211	22,7877	0,3563	0,4000	0,2791	0,5225	0,2476	0,1625	0,4195
32	1,1099	-36,0983	-25,6550	0,0553	0,2000	0,1978	0,3789	-0,2172	0,0914	0,4266
33	0,3764	11,1538	12,4363	0,4060	0,4000	0,4237	0,5210	0,1673	0,6360	0,1387
34	0,0000	-38,6555	-27,3810	0,0989	0,2000	0,3715	0,4380	-0,3585	0,2408	0,2066
35	0,8569	26,8240	26,8240	0,5496	0,6000	0,6521	0,6306	0,5998	0,3933	0,4395
36	0,0000	-34,9754	-26,5918	0,1556	0,4000	0,4365	0,4249	-0,3915	0,2343	0,3929
37	0,4577	13,8526	15,8756	0,4827	0,6000	0,6358	0,5829	0,3243	0,4515	0,4101
38	0,0000	-20,1531	-16,5618	0,2557	0,4000	0,5045	0,4574	-0,3100	0,4439	-0,3510
39	1,6504	19,1672	22,3774	0,5640	0,6000	0,6119	0,6415	0,4784	0,6850	0,4334
40	1,2771	18,1593	27,4394	0,6977	1,0000	0,7842	0,5158	0,5942	0,8748	0,2276
41	0,0000	7,7253	8,0357	0,3008	0,4000	0,4578	0,4398	0,0934	0,1739	-0,1554
42	0,0000	6,2696	5,6980	0,3575	0,4000	0,2130	0,4993	0,0615	0,3143	0,2813
43	1,0963	16,4455	31,1826	0,6930	1,0000	0,7696	0,7648	0,5660	0,6836	0,3289
44	0,0000	-24,4957	-18,9310	0,1507	0,4000	0,2694	0,3732	-0,2176	0,2305	0,2067
45	0,7679	5,5486	6,2141	0,5396	0,6000	0,6003	0,6396	0,1776	0,9548	0,1822
46	0,0000	-22,2689	-16,4341	0,1890	0,4000	0,2401	0,3708	-0,1846	0,3312	0,3226
47	0,8785	9,0622	7,6663	0,5133	0,6000	0,3989	0,6550	0,1801	0,9689	0,2971
48	0,0000	-29,9517	-22,3827	0,1963	0,6000	0,3273	0,4779	-0,2350	0,1676	-0,0242
49	0,0000	2,3585	2,3585	0,3795	0,8000	0,4587	0,4658	0,0238	0,2321	0,4129
50	0,0000	1,4953	1,4898	0,3843	0,8000	0,4310	0,4798	0,0155	0,3378	0,1724

Продовження додатку К

51	0,2195	1,8783	1,1476	0,3857	0,6000	0,3509	0,4996	0,0280	0,6296	0,3662
52	0,2694	21,8107	15,1537	0,4487	0,4000	0,3496	0,4345	0,2837	0,8301	0,3230
53	0,0000	21,1821	28,1349	0,5041	0,6000	0,4874	0,4040	0,3051	0,8439	0,4753
54	0,8704	-10,5379	-7,9908	0,2968	0,4000	0,3970	0,5281	-0,0342	0,4157	-0,0737
55	3,4500	10,5430	4,8532	0,2996	0,4000	0,2349	0,3643	0,2588	0,1523	0,3371
56	1,8000	-12,6027	-5,3922	0,2300	0,4000	0,2306	0,4356	0,0421	0,2892	-0,3374
57	0,2968	7,6419	4,2813	0,3592	0,6000	0,3153	0,4304	0,0725	0,4500	-0,3195
58	5,5938	25,1058	12,0508	0,4727	0,6000	0,2722	0,3789	0,5245	0,6456	0,2104
59	0,0000	6,2696	5,6980	0,3575	0,4000	0,2130	0,4993	0,0615	0,3143	0,2813
60	1,0963	16,4455	31,1826	0,6930	1,0000	0,7696	0,7648	0,5660	0,6836	0,3289
61	0,0000	-24,4957	-18,9310	0,1507	0,4000	0,2694	0,3732	-0,2176	0,2305	0,2067
62	0,0000	25,5211	22,7877	0,3563	0,4000	0,2791	0,5225	0,2476	0,1625	0,4195
63	1,1099	-36,0983	-25,6550	0,0553	0,2000	0,1978	0,3789	-0,2172	0,0914	0,4266
64	0,3764	11,1538	12,4363	0,4060	0,4000	0,4237	0,5210	0,1673	0,6360	0,1387
65	0,0000	-38,6555	-27,3810	0,0989	0,2000	0,3715	0,4380	-0,3585	0,2408	0,2066
66	0,2694	21,8107	15,1537	0,4487	0,4000	0,3496	0,4345	0,2837	0,8301	0,3230
67	0,0000	21,1821	28,1349	0,5041	0,6000	0,4874	0,4040	0,3051	0,8439	0,4753

Анкета
керівників та спеціалістів проводиться з метою
виявлення основних проблем розвитку
сільськогосподарських підприємств та загроз їх
економічній безпеці

Результати дослідження будуть використовуватися лише в наукових цілях. Конфіденційність інформації гарантується. Для заповнення анкети уважно прочитайте запитання та поставте помітку навпроти вибраного Вами варіанту відповіді в спеціально відведenu для цього графу. Будемо Вам вдячні за відвертість, що підвищить об'єктивність результатів дослідження.

- 1. Вкажіть, будь ласка, Вашу посаду:**
  - Керівник
  - Спеціаліст
- 2. Скільки років існує Ваше підприємство?**
  - До 1 року
  - 1 – 5 років
  - 5 – 10 років
  - Більше 10 років
- 3. До якої організаційно-правової форми належить Ваше підприємство?**
  - Господарські товариства
  - Приватні підприємства
  - Виробничі кооперативи
  - Фермерські господарства
  - Державні підприємства
  - Інші форми (вказати) _____
- 4. Вкажіть, будь ласка, спеціалізацію Вашого підприємства**
  - Рослинництво

Тваринництво

Змішане

5. Чи достатньо власних коштів для діяльності підприємства?

Так

Ні

Важко відповісти

6. Чи залучає Ваше підприємство кредитні ресурси для своєї діяльності?

Так, довгострокові кредити

Так, короткострокові кредити

Ні, не залучає

7. Якщо ні, то вкажіть з якої причини:

Достатньо власних коштів

Відсутність застави

Високі відсоткові ставки

Обмеженість інформації про кредиторів

Складність оформлення документів

8. Які проблеми ускладнюють ресурсно-технічне забезпечення Вашого підприємства?

Недостатньо техніки

Високий рівень зношеності техніки

Неспроможність забезпечити виробництво матеріальними ресурсами в необхідному обсязі

Неefективне використання матеріальних ресурсів

9. Основними причинами проблем ресурсно-технічного забезпечення є:

Брак коштів

Відсутність кваліфікованих кадрів

Високі ціни на матеріальні ресурси

10. Що знижує ефективність використання персоналу на Вашому підприємстві:

- Висока плинність кадрів
- Низький рівень продуктивності праці
- Темп зростання заробітної плати перевищує продуктивність праці

11. Основними причинами їх виникнення є:

- Незадовільні соціальні умови життя на селі
- Низька кваліфікація кадрів
- Недостатнє стимулювання (матеріальне, адміністративне, моральне) працівників

12. Чи має Ваше підприємство заборгованість по заробітній платі перед працівниками?

- Так
- Ні

13. Якщо так, то за який період?

- 1 місяць
- 2-3 місяця
- 4-5 місяців
- Більше 6-ти місяців

14. Які причини перешкоджають ефективному виробництву на підприємстві?

- Відсутність капіталовкладень
- Низька ефективність використання виробничих фондів

- Недостатній ступінь окупності витрат
- Порушення технологічного процесу

15. Вкажіть основні перешкоди ефективному використанню земельних ресурсів?

- Низька родючість ґрунту землі
- Високий рівень радіаційного забруднення землі

- Неприятливі погодні умови
- Нераціональне використання земельних ресурсів

16. Які найбільш ймовірні загрози можуть порушувати роботу Вашого підприємства?

- Низький платоспроможний попит населення
- Підвищення якості продукції конкурентів
- Низькі ціни на сільськогосподарську продукцію

конкурентів

17. Чи здійснює Ваше підприємство страховий захист виробництва?

- Так
- Ні
- Час від часу
- Планується на перспективу

18. Якщо ні, то вкажіть з якої причини:

- Брак коштів
- Відсутність гарантій виплати страхового відшкодування
- Неприйнятні умови страхування
- Недостатня інформованість про діяльність страхових організацій

19. Чи доцільно на Вашому підприємстві створювати службу виявлення та попередження основних загроз ефективній діяльності підприємства?

- Так
- Ні
- Важко відповісти

20. Вкажіть чинники, які сприяли б розвитку Вашого підприємства?

- Притік інвестицій
- Достатнє технічне забезпечення

Продовження додатку Л

- Висока кваліфікація та досвід працівників
- Ефективне використання земельних ресурсів
- Підвищення якості продукції
- Державна підтримка
- Інше

*Дякуємо за допомогу у нашій роботі та бажаємо
успіхів!*

**Обсяг кредитних ресурсів в аграрний сектор
Житомирської області, тис. грн.**

№ п/п	Район	Рік											2010 р. у % до 2006 р.
		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	
1	Андрушівський	1879	4865	4865	13763	17396	56905	1654	5529	6234	2146	5100	308
2	Бердичівський	1174	5586	4309	4923	3144	21865	5919	5344	470	1450	2900	49
3	Любарський	468	2513	2442	1617	886	9803	13977	17958	27420	600	2600	19
4	Попільнянський	5280	9110	10569	23152	37366	30597	32883	17456	34490	7200	8000	24
5	Ружинський	2283	7041	10100	7840	3653	16650	6160	7934	24975	1104	1000	16
6	Чуднівський	175	3080	3016	2772	1392	10207	4756	3862	9255	4050	1200	25
7	Романівський	282	1252	1057	1349	905	2165	1895	2184	4556	0	1000	53
8	Житомирський	1476	15730	5550	5259	18204	58176	8667	6212	780	1000	4900	57
9	Коростишівський	319	885	995	1468	2250	1734	0	30	0	0	0	0
10	Нов.-Волинський	935	8260	8260	11115	8701	9316	6826	25194	27671	3100	3100	45
11	Черняхівський	190	840	883	482	165	1511	312	245	0	0	0	0
12	Баранівський	139	718	787	659	15	265	0	0	3890	0	0	0
13	Вол.-Волинський	280	847	847	613	310	215	42	0	0	0	0	0
14	Смільчинський	382	1139	1039	1342	1084	4180	1795	940	1400	0	0	0
15	Коростенський	75	1098	2466	576	2057	22525	260	8750	160	0	0	0
16	Лугинський	16	551	525	241	0	1120	0	0	1800	0	0	0
17	Малинський	250	1450	1450	2013	864	1217	334	526	8440	0	0	0
18	Народицький	100	681	524	157	90	198	200	230	0	0	0	0
19	Овруцький	358	1581	1581	630	108	2096	890	1390	1636	0	0	0
20	Олевський	230	1313	1305	690	798	1131	716	577	691	0	0	0
21	Радомишльський	705	3197	2532	5882	1510	9935	6711	80	1238	0	3300	49
22	Червоноармійський	409	1199	1139	1381	821	1631	866	972	2338	200	200	23
23	Брусилівський	895	4864	3459	9576	2828	4788	2843	4670	6050	1450	10700	376
	По області:	18300	77800	69700	97500	103656	277029	97706	110083	163494	22300	44000	45

Джерело: розраховано за даними Головного управління агропромислового розвитку в Житомирській області.

Обсяг кредитних ресурсів в аграрний сектор Житомирської області за 2010 р.

№ п/п	Район	Потреба, всього		Отримано кредитних ресурсів		
		Кількість підприємств	Сума, млн. грн	Назва банку	Ставка банку, %	Сума, млн. грн
1.	Андрушівський	10	5,4	ВАТ «Райффайзен банк Аваль»	28,0	5,1
				ВАТ «Укрексімбанк»	25,0	
2.	Бердичівський	10	5,5	АТ «Індекс банк»	27,0	2,9
				ВАТ «Райффайзен банк Аваль»	25,0	
3.	Любарський	13	60,0	ВАТ «Укрексімбанк»	24,0	2,6
				ВАТ «Райффайзен банк Аваль»	27,0	
4.	Попільнянський	3	10,0	ВАТ «Укрексімбанк»	24,0	8,0
5.	Ружинський	9	17,6	АТ «Індекс банк»	27,0	1,0
6.	Чуднівський	3	6,1	ВАТ «Укрексімбанк»	24,0	1,2
7.	Романівський	7	3,0	ВАТ «Райффайзен банк Аваль»	26,0	1,0
8.	Житомирський	5	4,8	Дельта-банк	24,0	4,9
				ВАТ «Райффайзен банк Аваль»	26,0	
9.	Новоград-Волинський	14	9,8	ВАТ «Ощадний банк»	21,0	3,1
				АТ «Індекс банк»	27,0	
10.	Баранівський	2	0,6	–	–	0,0
11.	Володар-Волинський	10	1,5	–	–	0,0
12.	Ємільчинський	9	4,7	–	–	0,0
13.	Коростенський	3	0,4	–	–	0,0
14.	Лугинський	2	2,5	–	–	0,0
15.	Малинський	5	2,5	–	–	0,0
16.	Олевський	3	0,4	–	–	0,0
17.	Радомишльський	2	8,0	ВАТ «Райффайзен банк Аваль»	26,0	3,3
18.	Червоноармійський	5	2,0	ВАТ «Райффайзен банк Аваль»	26,0	0,2
19.	Брусилівський	3	10,1	АТ «Індекс банк»	28,0	10,7
По області:		118	151,6			44,0

Джерело: розраховано за даними Головного управління агропромислового розвитку в Житомирській області.

Додаток П

Бюджетне фінансування підприємств аграрного сектора Житомирської області

№ п/п	Район	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2010 р. у % до 2006 р.
1	Андрушівський	193	1732	3631	2915	3346	3887	5292	1920	3135	94
2	Бердичівський	233	1497	2309	3115	4410	6997	7393	8470	3665	83
3	Любарський	136	1285	1648	2009	3713	4994	5647	814	513	14
4	Попільнянський	481	4081	6407	7234	9947	9775	10125	3908	3930	40
5	Ружинський	537	2561	3329	2361	5551	5549	8639	1711	636	11
6	Чуднівський	221	1547	1824	1886	4550	4795	6465	4877	2531	56
7	Романівський	61	828	891	1149	1935	2991	4152	1958	1089	56
8	Житомирський	124	1890	1597	5257	6030	5316	9404	10079	4706	78
9	Коростишівський	133	708	1204	1152	1426	1482	1305	351	371	26
10	Нов.-Волинський	1257	2910	4329	4717	6808	11140	8214	2981	1919	28
11	Черняхівський	148	807	987	1952	2518	4062	4712	1259	1946	77
12	Баранівський	62	586	469	533	1218	1500	1277	367	8	1
13	Вол.-Волинський	79	585	443	348	1059	1168	833	346	35	3
14	Смільчинський	169	1152	1882	3389	4464	5187	4846	808	546	12
15	Коростенський	188	1054	971	1594	2324	4002	3099	2160	26	1
16	Лугинський	142	327	242	1147	1053	1201	1065	1156	508	48
17	Малинський	102	1142	1714	1053	1182	1424	3223	526	124	11
18	Народицький	39	465	323	808	708	807	502	61	41	6
19	Овруцький	169	1334	1544	2488	3454	4213	4706	800	56	2
20	Олевський	73	565	770	3875	5526	7393	10680	7879	7281	132
21	Радомишльський	112	1815	2468	1990	3692	4145	4438	1398	194	5
22	Червоноармійський	173	1343	1144	2197	3189	3549	3103	4766	1894	59
23	Брусилівський	181	2188	2229	2110	3388	4470	3290	1155	367	11
	По області:	5013	32402	42355	55279	81491	100047	112410	59748	35521	44

Джерело: розраховано за даними Головного управління агропромислового розвитку в Житомирській області.

Додаток Р

Бюджетне фінансування в розрізі регіональних програм підприємств АПК Житомирської області за 2010 р.

№ п/п	Район	Державна підтримка розвитку хмеларства	Заспокоєння і нагляд за молодими садами, виноградниками та ягідниками	Варинницька дотація та вир-во прод-юслин-ва (за посів цукрових буряків)	Погашення кредиторської заборгованості по тваринництву за 2009р.	Селекція в тваринництві	Часткова компенсація вартості техніки вітчизняного виробництва	Оздоровлення та відпочинок дітей працівників АПК	Підготовка, переїдготовка, підвищення кваліфікації кадрів	Хімічна меліорація земель (вапнування кислих ґрунтів)	Закупівля індивідуальних добувних апаратів для ОСТ	Підкове кредитування індивідуальних сільських господарств	Звездені видатки по програмах
1	Андрушівський	0,0	0,0	2029,5	648,4	0,0	0,0	76,5	0,0	376,4	4,0	0,0	3134,8
2	Бердичівський	2793,8	0,0	428,0	0,0	190,0	0,0	0,0	0,0	249,2	4,0	0,0	3665,0
3	Любарський	0,0	0,0	242,5	0,0	116,0	0,0	56,5	0,0	74,4	24,0	0,0	513,4
4	Попільнянський	0,0	1649,0	1639,6	186,0	405,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	50,0	3929,5
5	Ружинський	0,0	0,0	551,0	33,3	40,0	0,0	0,0	0,0	0,0	12,0	0,0	636,3
6	Чуднівський	2384,0	0,0	139,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	8,0	0,0	2531,0
7	Романівський	892,5	0,0	110,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	12,0	74,0	1088,5
8	Житомирський	2946,0	0,0	330,0	0,0	1330,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	95,6	4705,6
9	Коростишівський	286,6	0,0	0,0	38,4	30,0	0,0	0,0	0,0	0,0	16,0	0,0	371,0
10	Нов.-Волинський	0,0	226,0	0,0	22,3	150,0	499,0	0,0	636,0	0,0	16,0	369,9	1919,2
11	Черняхівський	1476,3	0,0	0,0	0,0	0,0	326,3	0,0	0,0	0,0	8,0	135,0	1945,6
12	Баранівський	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	8,0	0,0	8,0
13	Вол.-Волинський	0,0	0,0	0,0	15,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	20,0	0,0	35,0
14	Смільчинський	0,0	0,0	0,0	151,9	0,0	249,5	0,0	0,0	0,0	20,0	125,0	546,4
15	Коростенський	0,0	0,0	0,0	25,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	25,6
16	Лугинський	266,0	0,0	0,0	188,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	50,0	508,4
17	Малинський	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	12,0	25,0	124,4
18	Народицький	0,0	0,0	0,0	33,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	8,0	0,0	41,5
19	Овруцький	0,0	0,0	0,0	15,0	0,0	41,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	56,3
20	Олевський	7152,6	74,0	0,0	46,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	8,0	0,0	7280,8
21	Радомишльський	0,0	0,0	0,0	97,5	80,0	0,0	0,0	0,0	0,0	16,0	0,0	193,5
22	Червоноармійський	1553,9	0,0	0,0	33,5	50,0	249,5	0,0	0,0	0,0	4,0	3,2	1894,1
23	Брусилівський	0,0	0,0	0,0	232,8	0,0	76,8	0,0	0,0	0,0	28,0	29,3	366,9
	Усього:	19751,7	1949,0	5469,6	1855,3	2391,0	1442,3	133,0	636,0	700,0	236,0	957,0	35520,7

Джерело: розраховано за даними Головного управління агропромислового розвитку в Житомирській області.

Анкета

керівників та спеціалістів проводиться з метою оцінки можливості підвищення рівня економічної безпеки сільськогосподарських виробників шляхом організації їх діяльності на кооперативних засадах

Результати дослідження будуть використовуватися лише в наукових цілях. Конфіденційність інформації гарантується. Для заповнення анкети уважно прочитайте запитання та поставте помітку навпроти вибраного Вами варіанту відповіді в спеціально відведenu для цього графу. Будемо Вам вдячні за відвертість, що підвищить об'єктивність результатів дослідження.

1. Вкажіть, будь ласка, Вашу посаду:

- керівник спеціаліст

2. До якої організаційно-правової форми належить Ваше підприємство?

- господарські товариства
 приватні підприємства
 виробничі кооперативи
 фермерські господарства
 державні підприємства

3. Чи вважаєте Ви за доцільну участь у сільськогосподарських обслуговуючих кооперативах?

- так ні важко відповісти

4. Якщо на попереднє питання Ви відповіли позитивно, то з якою метою доцільно вступати у кооперативи?

- для забезпечення виробництва сировиною та матеріалами (мінеральними та органічними добривами, засобами захисту рослин, сидератами тощо)
 для отримання послуг з технічного обслуговування виробництва та ремонту техніки, оренди техніки за низькими цінами

Продовження додатку С

- для отримання послуг зі збирання врожаю
- для отримання зооветеринарних послуг
- для отримання консультаційних послуг (технології виробництва, законодавства)
- для покращення процесу реалізації продукції (маркетингові послуги)
- для організації подальшої переробки продукції власного виробництва

5. Як, на Вашу думку, вплине участь у різних типах сільськогосподарських кооперативів на здатність Вашого підприємства забезпечити свою діяльність власними коштами (3 – значно підвищить; 2 – забезпечить підвищення на середньому рівні; 1 – ніяких змін не відбудеться; 0 – забезпечить зниження)

№ п/п	Вид послуг	Оцінка			
		0 значене підвищення	1 посереднє підвищення	2 без змін	3 зниження
1.	забезпечення виробництва сировиною та матеріалами (добривами, засобами захисту рослин, сидератами тощо)				
2.	технічне обслуговування виробництва, ремонт, оренда техніки за низькими цінами				
3.	збирання врожаю				
4.	зооветеринарні послуги				
5.	маркетингові послуги (послуги з реалізації продукції)				
6.	переробка продукції				
7.	інше (вказати)				

6. Як, на Вашу думку, вплине участь у різних типах сільськогосподарських кооперативів на рівень технічного забезпечення підприємства (3 – значно підвищить; 2 – забезпечить підвищення на середньому рівні; 1 – ніяких змін не відбудеться; 0 – забезпечить зниження)

Продовження додатку С

№ п/п	Вид послуг	Оцінка			
		0 значене підвищення	1 посереднє підвищення	2 без змін	3 зниження
1.	забезпечення виробництва сировиною та матеріалами (добривами, засобами захисту рослин, сидератами тощо)				
2.	технічне обслуговування виробництва, ремонт, оренда техніки за низькими цінами				
3.	збирання врожаю				
4.	зооветеринарні послуги				
5.	маркетингові послуги (послуги з реалізації продукції)				
6.	переробка продукції				
7.	інше (вказати)				

7. Як вплине участь у сільськогосподарських кооперативах на кваліфікацію та плінність персоналу
(3 – значно підвищить; 2 – забезпечить підвищення на середньому рівні; 1 – ніяких змін не відбудеться; 0 – забезпечить зниження)

№ п/п	Вид послуг	Оцінка			
		0 значене підвищення	1 посереднє підвищення	2 без змін	3 зниження
1.	забезпечення виробництва сировиною та матеріалами (добривами, засобами захисту рослин, сидератами тощо)				
2.	технічне обслуговування виробництва, ремонт, оренда техніки за низькими цінами				
3.	збирання врожаю				
4.	зооветеринарні послуги				
5.	маркетингові послуги (послуги з реалізації продукції)				
6.	переробка продукції				
7.	інше (вказати)				

Продовження додатку С

8. Як, на Вашу думку, вплине участь у різних типах сільськогосподарських кооперативів на рівень рентабельності та інвестиційну привабливість підприємства (3 – значно підвищить; 2 – забезпечить підвищення на середньому рівні; 1 – ніяких змін не відбудеться; 0 – забезпечить зниження)

№ п/п	Вид послуг	Оцінка			
		0 значене підвищення	1 посереднє підвищення	2 без змін	3 зниження
1.	забезпечення виробництва сировиною та матеріалами (добривами, засобами захисту рослин, сидератами тощо)				
2.	технічне обслуговування виробництва, ремонт, оренда техніки за низькими цінами				
3.	збирання врожаю				
4.	зооветеринарні послуги				
5.	маркетингові послуги (послуги з реалізації продукції)				
6.	переробка продукції				
7.	інше (вказати)				

9. Як вплине участь у сільськогосподарських кооперативах на якість ґрунту сільськогосподарських угідь, які є у розпорядженні Вашого підприємства (3 – значно підвищить; 2 – забезпечить підвищення на середньому рівні; 1 – ніяких змін не відбудеться; 0 – забезпечить зниження)

№ п/п	Вид послуг	Оцінка			
		0 значене підвищення	1 посереднє підвищення	2 без змін	3 зниження
1.	забезпечення виробництва сировиною та матеріалами (добривами, засобами захисту рослин, сидератами тощо)				
2.	технічне обслуговування виробництва, ремонт, оренда техніки за низькими цінами				
3.	збирання врожаю				
4.	зооветеринарні послуги				
5.	маркетингові послуги (послуги з реалізації продукції)				
6.	переробка продукції				
7.	інше (вказати)				

Продовження додатку С

10. Як вплине участь у сільськогосподарських кооперативах на темпи приросту реалізації продукції (3 – значно підвищить; 2 – забезпечить підвищення на середньому рівні; 1 – ніяких змін не відбудеться; 0 – забезпечить зниження)

№ п/п	Вид послуг	Оцінка			
		0 значене підвищення	1 посереднє підвищення	2 без змін	3 зниження
1.	забезпечення виробництва сировиною та матеріалами (добривами, засобами захисту рослин, сидератами тощо)				
2.	технічне обслуговування виробництва, ремонт, оренда техніки за низькими цінами				
3.	збирання врожаю				
4.	зооветеринарні послуги				
5.	маркетингові послуги (послуги з реалізації продукції)				
6.	переробка продукції				
7.	інше (вказати)				

11. Як вплине участь у сільськогосподарських кооперативах на рівень економічної безпеки Вашого підприємства (3 – значно підвищить; 2 – забезпечить підвищення на середньому рівні; 1 – ніяких змін не відбудеться; 0 – забезпечить зниження)

№ п/п	Вид послуг	Оцінка			
		0 значене підвищення	1 посереднє підвищення	2 без змін	3 зниження
1.	забезпечення виробництва сировиною та матеріалами (добривами, засобами захисту рослин, сидератами тощо)				
2.	технічне обслуговування виробництва, ремонт, оренда техніки за низькими цінами				
3.	збирання врожаю				
4.	зооветеринарні послуги				
5.	маркетингові послуги (послуги з реалізації продукції)				
6.	переробка продукції				
7.	інше (вказати)				

Звіт по результатам лінійної моделі оптимізації рівнів часткових коефіцієнтів інтегрального показника економічної безпеки ПСП «Дружба»

Целевая ячейка (Максимум)					
Ячейка	Имя	Исходное значение	Результат		
\$IS2	ЦФ	0,526528677	0,526528677		
Изменяемые ячейки					
Ячейка	Имя	Исходное значение	Результат		
\$BS2	Фінансова	0,487451401	0,487451401		
\$CS2	Ресурсно-технічна	0,498713086	0,498713086		
\$DS2	Кадрова	0,496020845	0,496020845		
\$ES2	Екологічна	0,55856204	0,55856204		
\$FS2	Виробнича	0,605969259	0,605969259		
\$GS2	Збутова	0,531263328	0,531263328		
Ограничения					
Ячейка	Имя	Значение	Формула	Статус	Разница
\$HS10	Земельні ресурси ЦФ	10,31276384	$\$HS10 \leq \$JS10$	связанное	0
\$HS11	Трудові ресурси ЦФ	2,462994311	$\$HS11 \leq \$JS11$	не связан.	19,62434549
\$HS12	Грошові ресурси ЦФ	31,94960016	$\$HS12 \leq \$JS12$	не связан.	646,9679391
\$BS2	Фінансова складова	0,487451401	$\$BS2 \leq \$BS4$	не связан.	0,512548599
\$CS2	Ресурсно-технічна складова	0,498713086	$\$CS2 \leq \$CS4$	не связан.	0,501286914
\$DS2	Кадрова складова	0,496020845	$\$DS2 \leq \$DS4$	не связан.	0,503979155
\$ES2	Екологічна складова	0,55856204	$\$ES2 \leq \$ES4$	не связан.	0,44143796
\$FS2	Виробнича складова	0,605969259	$\$FS2 \leq \$FS4$	не связан.	0,394030741
\$GS2	Збутова складова	0,531263328	$\$GS2 \leq \$GS4$	не связан.	0,468736672
\$BS2	Фінансова складова	0,487451401	$\$BS2 \geq \$BS3$	не связан.	1,487451401
\$CS2	Ресурсно-технічна складова	0,498713086	$\$CS2 \geq \$CS3$	не связан.	1,498713086
\$DS2	Кадрова складова	0,496020845	$\$DS2 \geq \$DS3$	не связан.	1,496020845
\$ES2	Екологічна складова	0,55856204	$\$ES2 \geq \$ES3$	не связан.	1,55856204
\$FS2	Виробнича складова	0,605969259	$\$FS2 \geq \$FS3$	не связан.	1,605969259
\$GS2	Збутова складова	0,531263328	$\$GS2 \geq \$GS3$	не связан.	1,531263328

**Звіт по стійкості лінійної моделі оптимізації рівнів часткових коефіцієнтів
інтегрального показника економічної безпеки ПСП «Дружба»**

308

Изменяемые ячейки						
		Результ.	Нормир.	Целевой	Допустимое	Допустимое
Ячейка	Имя	значение	стоимость	Коэффициент	Увеличение	Уменьшение
\$B\$2	Фінансова складова	1	0	0,18	1E+30	0
\$C\$2	Ресурсно-технічна складова	1	0	0,176	1E+30	0
\$D\$2	Кадрова складова	1	0	0,177	1E+30	0
\$E\$2	Екологічна складова	0	0	0,157	0	1E+30
\$F\$2	Виробнича складова	0	0	0,145	0	1E+30
\$G\$2	Збутова складова	0,452021042	0	0,165	0	0
Ограничения						
		Результ.	Теневая	Ограничение	Допустимое	Допустимое
Ячейка	Имя	значение	Цена	Правая часть	Увеличение	Уменьшение
\$H\$11	Земельні ресурси ЦФ	342	0,00177656	342	20,96296296	41,98196391
\$H\$12	Трудові ресурси ЦФ	65,95714286	0	70	1E+30	4,042857143
\$H\$13	Грошові ресурси ЦФ	1273,339286	0	1700	1E+30	426,6607143

Додаток Ф

Вихідні дані для оптимізації рівня складових економічної безпеки ПСП «Дружба»

Показник	Складова						Обмеження за видом ресурсу
	Фінансова	Ресурсно-технічна	Кадрова	Екологічна	Виробнича	Збутова	
Середнє значення витрат земельних ресурсів, га	113,39	110,87	111,50	98,90	91,34	103,94	342
Дисперсія витрат земельних ресурсів, га	203,03	194,11	196,32	154,46	131,75	170,61	
Середнє значення затрат праці, тис. люд.-год.	16,38	16,02	16,11	14,29	13,19	15,01	70
Дисперсія витрат трудових ресурсів	11,58	11,07	11,20	8,81	7,52	9,73	
Середнє значення витрат грошових ресурсів	349,07	341,31	343,25	304,47	281,19	319,98	1700
Дисперсія витрат грошових ресурсів	1948,73	1863,08	1884,31	1482,54	1264,57	1637,47	
Коефіцієнт вагомості складових	0,180	0,176	0,177	0,157	0,145	0,165	–

Наукове видання

ТКАЧУК Василь Іванович
ПРОКОПЧУК Оксана Андріївна
ЯРЕМОВА Марина Іванівна

**ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ТА СТІЙКІСТЬ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ
ПІДПРИЄМСТВ**

Монографія

*За редакцією авторів
Технічний редактор – Григор Оксанич
Комп'ютерна верстка – Лана Нік*

ПП «Видавництво «Волинь»
М. Житомир-14, вул. Мала Бердичівська, 17-а
Тел. (0412) 42-00-06

Електронна адреса: volyn@polesye.net

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3626 від 17.11.2009 р.*

Формат 60x84/16. 32,0 ум. Др. арк. 17,0 обл.-вид. арк. 276 с.
Гарнітура «Times New Roman», «UkrainianTimesET»
Папір офсетний 70 г/м². Т. 300 прим.

Відруковано в приватній друкарні Євенка О.О.
19914 м. Житомир, вул. Мала Бердичівська, 17-а
*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.*

